

પરોક્ષી આવૃત્તિ]

પ્રત ૧૧૦૦

[મતે ૧૯૩૨

મુદ્રક : શતાભાઈ મથુભાઈ પટેલ
મુદ્રણસ્થાન : ચરોતર પ્રિન્ટિંગ પ્રેમ—આણંદ

પ્રગટકર્તાના એ બોલ

“મીકાઇનો સ્વાદ ચાખ્યે જણાય.” એનાં વર્ણન કર્યે કંઈ વળે નહિ. તેમાં ય ને બરૂં કે પેંડા જેવી ચાલુ બરતી યુજરાતી મીકાઇ હોય તો તો વખતે કંઈક સમજાવી શકાય, પણ રસગુહ્યાં જેવી બંગાળી મીકાઇનો સ્વાદ જણવા માટે તો ચાખવા જેવો બીજો મુતર રસ્તો નથી.

આ પુસ્તકનું પણ તેમજ છે. એનો સ્વાદ તો અંદર અંતરમાં ક્યે જ જણાય. તેમાં યે નવીન ઉછરતી પ્રજાનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ મેળવવા અને કેળવવા મથતી પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને લગતું આ પુસ્તક છે એટલે કોઈ ઇતિહાસ કે નવલકથા પેઠે એના વિવેચનમાનથી એનો રસ કે હાર્દ સમજાવી શકાય તેમ નથી. આ તો પરદેશથી આણેલી અને આપણા દેશના વાતાવરણને અનુકૂળ કરેલી પ્રવૃત્તિનું શાસ્ત્ર છે. ધણાને અજાણ્યું છે, કેટલાકને અપ્રિય પણ છે. છતાં એની અપ્રસિદ્ધિ કે નવીનતાથી, એની શાસ્ત્રીયતાથી કે કઠિનતાથી કોઈ ભડકી દૂર ન ભાગે. રા. મોતીલાલ અમીન અને રા. વિજયરાયે ખૂબ મહેનત કરી એ શાસ્ત્રીય અંધને લોકલોગ્ય બનાવ્યો છે, એની કઠિનતા કાઢી નાંખી છે, આપણી વૃત્તિને અનુકૂળ બનાવ્યો છે. એટલે મીકાઇના સ્વાદ અને તત્ત્વોને જણનાર પુરુષની દેખરેખ અને સલાહ પ્રમાણે કુશળ કારીગરે બનાવેલી મીકાઇ સૌ કોઈ સુખે આરોગે.

પરંતુ આ કેવળ મીકાઇ છે એમ કોઈ ન માને. એ તો વસાણું છે. એમાં સ્વાદ તો છે જ. ઉપરછલ્લું વાંચી ગયે પણ એ તો સમજાશે પણ એમાં વિચારવા જેવાં, પચાવવા જેવાં તત્ત્વો છે. પુસ્તકાલયપ્રેમીઓએ, અંધપાલોએ, બવસ્થાપકોએ અને મંત્રીઓએ, ટુંકામાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવતા સૌ કોઈએ, એનું સેવન કરવા જેવું છે. ઉપગોગી માહિતી, ગુચવણુભર્યા પ્રશ્નોની ઝીણવટભરી જણાવટ, દેશાંતરની પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ, અને આપણી તેવી પ્રવૃત્તિઓ સાથે મુકાબલો, આપણા સંજોગો અને વાતાવરણને અનુકૂળ ઉચિત ફેરફાર, કેટલાક ચાલુ પ્રશ્નોની સરલ ચર્ચા એ બધાનો, સરળતાનો અતિઆવશ્યક સદૃશ્ય સાચવીને, ભાઈ વિજયરાયે આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કર્યો છે. એ કેવળ વિદ્વદ્ભોગ્ય કે શાસ્ત્રીય ન બની જાય, અને રસ્તે ચાલતા માણસને પણ સહેલાઈથી સમજાય એવું અને તેવી કાળજી એમણે ખાસ રાખી છે. રા. મોતીલાલ જેવા પુસ્તકાલયપ્રેમી અને રા. વિજયરાય જેવા ભાષાપ્રેમીએ કરેલા મંથનનું એ નવનીત છે. પુસ્તકાલયપ્રેમ અને ભાષાપ્રેમી બન્નેને પથ અને રચિકર નીવડે એવું છે.

આટલુ આ પુસ્તક મળ્યા

પુસ્તકાલય સળધી તો આ પુસ્તક જ છે

દવે ગ્યુ પુસ્તકાલય સદાયક મદદારી મડળ એનો જન્મ અને રિયનિ પુસ્તકાલયોની સેવા અર્થે છે, એની ઇતર દિશાની પ્રવૃત્તિઓ ભાર્ષ વિજયગાયે વચાસ્થાને વર્ણવી છે પ્રકાશક તરીકેની પ્રવૃત્તિનું આ પુસ્તક એક ફળ છે આ સરથા આ અને આવા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામા પોતાના અસ્તિત્વની મજબૂતા માને છે એણે જે ઇતર પ્રકાશકો પેઠે કામોત્તેજક કે રામાયક કથાનકો પ્રકટ કરવા ધાર્યા હોત તો આજે એ મહેજે મમ્મદ-નિ'ન નાજાની દૃષ્ટિએ તો-જરૂર યથા રીત પણ અમારો મુદ્દાલેખ 'મેના' છે, 'ધન' નથી એટલે આજ સુધીનાં આ મગ્યાના પ્રકાશનોમા એક પણ એવું નથી કે કડક મા કડક નીતિશાસ્ત્રી પણ જેની ખોડ કાઢે ત્યાં સુધી ધણા પ્રકાશકો માર્ગ, મગ્તા, સુદ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ ઉપાડી લઇ આ મરથાને એવાં કાર્યોમાથી મુક્ત ન કરે, ત્યાં સુધી આ મરથાને કામ કરવું ગ્યુ, પરંતુ એવું ખરૂં પ્રકાશનકાર્ય નો પુસ્તકાલયશાસ્ત્રને લગતા પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિને ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામા જ મમાવતું છે અત્યાજ સુધી એણે એનાં (આગળીને વેદે ગજામ એટલા) તો એ નવીન જાત પાડના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે અને એજ દિશામા એવું આ નવીન માદસ છે જે ગુજરાતના વાચકો એને અપનાવી લે, કેવળ શાસ્ત્રીય પુસ્તકો ગણી એનાથી અગાળ ન ગહે અને જનતા આવા પુસ્તકોની કદર કરે છે અને એવા પુસ્તકો માગે છે એની અમારી ખાત્રી થાય અને માહિત્યગ્રમિકો અને જાના પ્રેમીઓ એમનો સહકાર અર્થે તો જ લાવિષમા આવા ખીજ પુસ્તકો પ્રકટ કરવાની અને તે દ્વારા સમાજની સેવા કરવાની અમારી આશા ફલીમૂત થાય

પુસ્તકાલયો એ પણ સગરવતીમદિરો છે એના સર્વ જનના ઉપાસકો —વાંચકોથી માડીને ગ્રંથપાન અને મત્રી સુધી, ગાળકોથી માડી વૃદ્ધો સુધી ફરાસથી માડી જવસ્થામડગના પ્રમુખ સુધી—અધાને આમાથી કંઇક ઉપયોગી તત્ત્વ જડે અને એ મૌને આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે એની આ ગ્રંથના યોજક, લેખક અને પ્રકાશક મૌની ઇચ્છા મજા યથા એમ આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી લાગે તો અમારો પ્રયામ મજા થયો માનીશુ

વડોદરા,
તા ૧૦-૧૨-૩૨ }

દેવીદાસ હરગોવિંદદાસ ગાહ
પ્રમુખ પુસ્તકાલય સ સ મડળ વિ

પ્રસ્તાવના

આપણી બાપામાં રચાએલા કોઈ પણ વિષયના ઉત્તમ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ગણવા બેસીએ તો તેને માટે એકજ આંગળીના વેદા બસ થાય તેમ છે; અને પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના સારા ગ્રંથો ગણવા માટે તો એકથી બીજી આંગળીને પણ તકલીફ આપવી પડે તેવું નથી. આ પુસ્તકના પૃ. ૧૫૪માં ૫૨ જે યાદી છે તે તપાસતાં વર્તાઈ આવે છે કે તેમાંના નં. ૪ અને નં. ૫ પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના એકેક અંગ—વર્ગીકરણ તથા વર્ગીકૃત નામાવલીઓ—સાથે સંબંધ ધગવે છે, પરંતુ તે મિચાય તો એ શાસ્ત્ર સાથે એ રીતે થોડો પણ સીધો સંબંધ જોને હોય તેવું કોઈ પુસ્તક અત્યાર પહેલાં પ્રગટ થયેલું એ યાદીમાં નથી. યાદીમાંનાં એ બે પુસ્તકોમાં રા. કેશવપ્રસાદ દેમાઈની ‘પુસ્તકાલય: લાઇબ્રેરીને લગતા વિષયો ઉપર ચર્ચા તથા સૂચનાઓ’ એ (૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી, નાનાં ૧૦૧ પાનાંની) પુસ્તિકા ઉમેરીને કુલ સંખ્યાને ત્રણતી બનાવીએ, એટલે પુસ્તકાલયના શાસ્ત્રને લગતા ગુજરાતી ગ્રંથોનો સરવાળો પૂરો થયો—એકજ આંગળીના વેદા પર.

આવી સ્થિતિમાં, અને ગુજરાતમાં અર્વાચીન પદ્ધતિની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિનો પાયો નંખાયે પૂરા બે દસકા હવે પીતી ગયા છે એ હકીકત પણ લક્ષમાં લેતાં, એ વિષયનું ઉપયુક્ત વાર્ધક્ય જેમ અને તેમ વહેતું રચાય અને પહેલાં કરતાં વધુ પ્રમાણમાં રચાય, એવી આશા જેમ એ પ્રવૃત્તિના હરકોઈ સાચા પ્રેમીને તેમ ગુજરાતી બાપાના પ્રેમીને પણ રહેજ એ સ્વાભાવિક છે. આજે આ પુસ્તકને રૂપે એ આશા અમુક અંશે પણ ફળે છે, તે એવા બે પ્રેમીઓના સુયોગનું જ ફળ છે. પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના પ્રેમી, તે તેના એક અંગ સેવક રા. રા. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન; અને બાપાપ્રેમી, તે આ લખનાર. પ્રવૃત્તિપ્રેમીને ખાશે તો હાંખા વખતથી હતીજ કે આવું પુસ્તક ગુજરાતીમાં કરાવવું જોઈએ. જાણમાં, એ માટેની પ્રાથમિક યોજના પણ તેમણે અગાઉ તૈયાર કરી હતી અને કાણે ક્યું લખવું, એમ પ્રકરણો સહકારીઓમાં વહેંચ્યાં પણ હતાં. પરંતુ એ યોજના બીજા સતત કાર્ય-વ્યવસાય આડે આગળ ચલાવી ન શકાઈ. જો એ અમલમાં આવી હોત તો આ પુસ્તકને ખાસ લાલ એ થાન કે વિષયનું દરેક અંગ અને ઉપાંગ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ જેમતે જ જીવનવ્યવસાય છે એવા કાર્યકરોની જ્ઞાનવતી કલમે ચર્ચાનું હોત. કલમ જ્ઞાનવતી, તેમ અનુભવરંગી પણ. એ જ્ઞાને અને અનુભવે જે વિશેષ સંગીનતા, હિંડાણ અને સજીવતા આ પુસ્તકમાં પ્રગટાવ્યાં હોત તે જુદાંજ હોત એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એવાં યાનાનુભવને

અભાવે, જે કે એક સાધારણ ભાષાપ્રેમીને હાથે થઈ શકે, તે સ્ક્રવાનો પ્રયાસ અહીં થયો છે તેમા મુખ્ય આધાર અમેરિકાના પુસ્તકાલયશાસ્ત્રત્ત્વ મિ એ ઇ બોસ્ટવિક્રૂત 'ધી અમેરિકન પબ્લિક લાઇબ્રેરી'નો લીધો છે તે સિવાય પણ અમેરિકન અંગ્રેજ કે હિંદી લેખકના પુસ્તકોનો ઉપયોગ ન્યા-ન્યા જરૂર લાગી ત્યાં કર્યો છે ઉપરાંત, પાંચેક પ્રકરણ નવા લખ્યાં છે ગુજરાત અને વડોદરાગણ્ય વિશેના બે પ્રકરણ, મહિલાપુસ્તકાલયવાળું તથા પુસ્તકાલયમંડળ ને પુસ્તકાલયપગિયદ વિશેના પ્રકરણો^૧ તેમાંની માહિતી મારે હું ગ અમીનસાહેબ અને તેમના મહકારી રા નાનાભાઈ અન્દ્રગેખગ દિવાનજીનો ઋણી છું રા દિવાનજીનું એક વધુ ઋણ સ્વીકારવાની પણ મારી ફરજ છે પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના પોતાના નિશાળ જ્ઞાનને આધારે તેમણે જે સખ્યાબધ આધારભૂત ગ્રંથો સૂચના તેમજ પૂર્ણ પાઠ્યા, તેને લીધે અથમા કેટલેક રથજે ખાસ વૈવિધ્ય આણી શકાયુ છે તેનો બધો જશ તેમને જ ગણ્ય છે મે જે કે કર્યું છે તે એટલું જ કે બોસ્ટવિક્રાદિ લેખકા પાસેથી તથા આ બે માનવત સદ્દાનુભાવકા પાસેથી મને જેને મળ્યું, તે બન્ધુ તેટલી સરળ ગુજરાતીમા મૂકી આપ્યું છે

સમાપ્તિ કરતા પણ મારે તો બે વધુ ભૂલો ભણી પ્યાન બેચવાનું જ રહે છે. (૧) વર્ગીકૃત નામાવલીઓ વિશેના પ્રકરણમા '૮૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલી' વિશે લખવાનું રહી ગયું છે એ નામાવલી દ્વારા જે વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયસેવા થઈ છે તે અનુભવીઓથી અગાળી નથી જ. (૨) પૃ ૧૧મા પરના એક વિધાનમાથી જે એવો ખવનિ નીકળે છે કે દવપતરામે એન્ડ્રુમ લાઇબ્રેરીની સ્થાપનામા પણ ભાગ લીધેવો, એ સૂક્ષ્મ સંશોધનની નજરે ખરાબર નથી દર્શાવત તરીકે, એ લાઇબ્રેરી સ્થપાવા બાદ તેમણે ત્યાં એમની જાણીતી 'હુનરખાનની ચઢાઈ' અને 'સપવક્ત્રી સવાદ' જાહેર સભાઓમા વાચી સભળાવેલા આ દર્શાવત પૂર્વે વાચી દુજે ત્યારના ઝાખા સરકાર પરથી અથમાનું વિધાન થઈ ગયેલું, પછી શકા થઈ, જેનું સમાધાન એક અબ્યાસી મિત્રની મદદથી મેગરી, ઉપવો સુધારો કર્યો છે

વડોદરા,
તા ૧૫ ૧૧ ૧૯૩૨

વિજયરાય ક. વૈદ્ય

^૧ આમાના પુસ્તકાલયમંડળ વિશેના પ્રકરણમાં એક ભૂલ સરતચુકથી આવી ગઈ છે તે અહીં સુધારવી જ જોઈએ તેમા ન્યાન્યાં 'વળતર' શબ્દ છે, ત્યાં 'મહેનતાણુ' જોઈએ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧.	પુસ્તકાલયની ભાવના : જૂની અને નવી	૧
૨.	ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો ઊગમ અને વિકાસ	૧૦
૩.	વડોદરારાજ્યમાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો ઊગમ અને વિકાસ	૨૬
૪.	પુસ્તકાલય અને રાજ્ય	૪૩
૫.	પુસ્તકાલય અને પ્રજા	૫૨
૬.	વાચનાલય, વાચનખંડ અને અધ્યયનખંડ	૬૨
૭.	મહિલાપુસ્તકાલય	૭૦
૮.	બાલપુસ્તકાલય	૭૭
૯.	પુસ્તકાલય અને શાળા	૮૫
૧૦.	ફરતાં પુસ્તકાલયો	૯૧
૧૧.	પુસ્તકાલય અને ધંધાઢાંરી	૯૯
૧૨.	કલાસંગ્રહ	૧૦૨
૧૩.	પુસ્તકોની પસંદગી	૧૦૫
૧૪.	પુસ્તકોની ખરીદી	૧૧૮
૧૫.	વર્ગીકરણ	૧૨૧
૧૬.	વર્ગીકૃત નામાવલીઓ	૧૩૨
૧૭.	પુસ્તકાલયનું નોકરમંડળ	૧૩૯
૧૮.	પુસ્તકાલયને અંગેની સમાવતો	૧૪૬
૧૯.	પુસ્તકાલય પ્રકાશક તરીકે	૧૫૨
૨૦.	પુસ્તકોની બાંધણી	૧૫૫
૨૧.	શાખાઓ અને મથકો	૧૬૦
૨૨.	આમ્યપ્રદેશનાં અમેરિકન પુસ્તકાલયો	૧૬૮
૨૩.	આંકડા અને અહેવાલો	૧૭૨
૨૪.	પુસ્તકાલયનાં મકાનો	૧૭૯
૨૫.	પુસ્તકાલય અને પ્રચારકામ	૧૮૫
૨૬.	અંધપાલ અને તેની તાલીમ	૧૯૦
૨૭.	પુસ્તકાલય સહાયક સદકારી મંડળ લિ.	૧૯૫
૨૮.	વડોદરારાજ્ય પુસ્તકાલયપરિષદ	૨૦૦
૨૯.	પ્રકીર્ણ	૨૦૩

‘પુસ્તકાલય સાહિત્ય’ વિષયક પ્રકાશનો

વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ
(૧૯૨૭) રૂા. ૩-૦-૦

ગુ. પુસ્તકો માટે વર્ગીકરણની પદ્ધતિ
(૧૯૨૮) રૂા. ૧-૦-૦

આઠ હજાર ગુજરાતી પુસ્તકોની નામાવલિ
(૧૯૨૯) રૂા. ૭-૦-૦

વાર્તાઓનાં પુસ્તકોનો પરિચય ભાગ ૧લો
(૧૯૩૦) રૂા. ૦-૮-૦

સદર સદર ભાગ ૨જો
(૧૯૩૧) રૂા. ૦-૧૨-૦

ખાલસાહિત્ય—સર્વસંગ્રહ
(૧૯૩૨) રૂા. ૦-૧૨-૦

મળવાનું ઠેકાણું :—

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિં

રાવપુરા, વડોદરા.

પ્રકરણ પહેલું

પુસ્તકાલયની ભાવના: જૂની અને નવી

ફરતા પુસ્તકાલયની સંસ્થા અર્વાચીન કાળમાં સ્થપાઈ છે અને તે ધણી ઉપયોગી છે. સંસ્કૃતિના આદિકાળનાં પુસ્તકાલયો પણ જુદા પ્રકારનાં ફરતાં પુસ્તકાલયો જ હતાં. તે માત્ર ફરતાં નહિ, બોક્ષતાં પુસ્તકાલયો પણ હતાં. તે પુસ્તકાલયોને ઋષિમુનિઓ કહેવામાં આવતાં. તેમને ‘ચાલતા શબ્દકોશો’ અને જીવતા ‘જ્ઞાનકોશો’^૧ કહેવામાં આવ્યા છે તે યથાર્થ છે. આજે પણ આપણી એ પુરાતન સંસ્થા છેક નજીક નથી થઈ. આજના દરેક વેદપાઠી પાઠ્યક્રમને આપણે અમુક અર્થમાં જંગમ કે ફરતું પુસ્તકાલય કહી શકીએ. તેવી જ રીતે, દિવસોના દિવસો લગી ચાલે તેવી લોકવાર્તા કહેનાર ભાટચારણ કે આપુ’ ને આપુ’ ‘આખાહરણ’ અર્થાત્ પ્રવાહે ગાઇ સંલગ્નાવનાર માણુ-ભટ્ટને પણ એક પ્રકારનું પુસ્તકાલય કહી શકાય.

લેખનકળા શોધાઇ ત્યાં સુધી માનવીનું પુસ્તકાલય ઉપર પ્રમાણે તેની સ્મૃતિમાં અને તેની જીભે હતું. સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો તેમતેમ લેખન-કળાની મદદથી એ કંદર્ય સાહિત્ય પત્રર્ય યત્ર લાગ્યું. પણ એ પત્રો

૨૫—

૧. જુઓ મદ્રાસ લાઇબ્રેરી એસોસિએશનના ‘લાઇવર્સ હેન્ટ્સ’માંનો ડૉ. એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરનો લેખ: ‘લાઇબ્રેરીઝ ઇન એન્ડ્રયન્ટ ઇન્ડિયા.’

એટલે ચીનાઓએ કાગળની શોધ કરી ત્યાં વગી તો, જુના-જુના દેશોમાં જુનાજુના પ્રકારના પત્રો દિન-મા-યથાસંજોગ બૂર્જપત્ર, તાડપત્ર કે તામ્ર પત્રનો ઉપયોગ થતો મિસર અને રોમ માગીક ચર્મપત્ર વાપરતા ચીનમાં રેશમી કાપડમાંથી લખનાના સુદ પાના મનાવાતા અને એશિયામાં મોગી ઇટાની અન્દરજ કોણલિપિમાં પુસ્તક માલત કોતરાતું ?

માહિત્યને પત્રસ્થ કરવામાં એક હેતુ એ હતો કે તેનું ચિત્રકાગ સુધી રક્ષણ કરવું આ કારણે તે પત્રસમૃદ્ધ ઉર્દે પુસ્તકને તથા તેના પુસ્તકોના સંગ્રહને પણ બનતી બધી કાળજીથી સાચવવાની જરૂર બીબી થઈ એ જરૂર ને પરિણામે આપણે ત્યાં નાલદા કે વિક્રમશીલા જેવા વિદ્યાપીઠોમાં, ઉદ્યોતપુરી કે જગદના મહાવિદ્યારોમાં મદિરની વેંશાગા કે જૈન ઉપાશ્રયમાં અથવા તો ગજમહાવયોમાં અને ચુરપના પણ મરો કે મહેનોમાં દસ્તનિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહ થયા અને તેના સંગ્રહણ માટે એક કે વધુ ખડ તથા નિદાન ગ્રંથપાની ગોઠવણ પણ કરવામાં આવી ત્યાં ગ્રંથોનું જતન જરૂરી પેઠે થતું ગ્રંથ કોઈને અપાત નહિ ગ્રંથને કોઈથી અડામ નહિ અથવા તેને જોવા કે વાચનાનો હક કોઈકેકોઈક માણસને મહુ મુશ્કેલીથી જ મળે ગ્રંથ તે કાગે અત્યંત પવિત્ર વસ્તુ ગણાતો ગ્રંથન દાન કરવાથી મહાપુણ્ય પમાતું

ગ્રંથોની આસપાસ આટલું ધુ ધાર્મિકતાનું વાતાવરણ રાખી જવાયુ દશે ? એક દાગળ એ હોય કે એમાંના ધણાખરા ધર્મગ્રંથો દતા પણ ખીજા-વધાર મામાજિક-કાગણો પણ સહવે છે યુગ દજી પુસ્તકો દ્વારે લખીનેજ સંચરવાનો આલનો હતો એ કામ શ્રમ સમય અને ધનનો ધણો

મ—

૧ આ વિવચના એક શાસ્ત્રજ્ઞ મિ બર્નિક સેયર્સ ('ફાઈવ લોઝ એન્ડ લાય ઓરી સાયન્સ'ના ઉપોદ્ધાતમાં) કહે છે ? એવા એસિરિયન પુસ્તકોની ગોઠવણી વગેરેને લગતું જીદુ શાસ્ત્ર પણ હવે (૭મ ફાસ્ટોના પુસ્તકાલયોના ગ્રંથપાલ કેવિમેકરો રચેલું પુસ્તકાલયશાસ્ત્ર પણ એજ વિદ્વાનને મતે પ્રાચીન સમયમાં સારી રીતે પરિપૂર્ણ કરવામાં આવેલું) એસિરિયન પુસ્તકાલય વિશે એન્સાઇકલોપીડીયા મિટાનિકામાં (૧૩મી આવૃત્તિ) કહ્યું છે કે રાજ અસુર બનિપાલનો એ ગ્રંથસંગ્રહ (જે બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં સચવાયો છે) પ્રબલે પણ ખપ લાગતો આમ હોય, તો એ પ્રાચીન પુસ્તકાલય પણ એટલાપૂરતું અર્વાચીન ગણાય કે તેમાં અમુક અંશે સાર્વજનિકતા હતી

વ્યય માંગે. એવો વ્યય કરીને પેદા કરેલું પુસ્તક ગમે તે માણસને કેમ અપાય? જતનની ભાવના તે કાળે અતિનીવ્ર હોવાનું બીજું કારણ એ હોઈ શકે કે કુદરતની આફતોમાંથી તેમજ રાજકીય ઉચલપાચલોનાં પરિણામોથી પણ અંધેને અને તેટલા ઉગારવાની ભારે અગત્ય તે વખતમાં હતી. અંધેના ઉપયોગ કરતાં તેના આવા સંગ્રહ અને સાચવટને વધારે મોટું કર્તવ્ય માનનારો એ જૂનો અંધભંગારી આજની દૃષ્ટિએ કદાચ એકલપેટા કે ધૂંધ્યાળુ પણ લાગે તેમનામાંના કેટલાક એ વૃત્તિનો અતિરેક કરતા એ બેશક ગેરબાજબી હતું ને જેઓ હજી પણ એ વૃત્તિને પોષ્યા કરે છે તેમના એવા વર્તનનો તો અચાવજ નથી. પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારનાં એટલું તો સ્વીકારવું જોઈએ કે તેનું વર્તન એ દેશકાળને વશવર્તી હોવાને કારણે, કે નહિ તો સમગ્રય તેનું તો હતુંજ. વળી, કેવળ સંગ્રહકાર તરીકે તેણે બજાવેલી સેવા પણ નાનીસૂની નથી. તેની વિદ્યાભક્તિ, કાળજી અને ખંત વિના જગતનું બધું પ્રાચીન સાહિત્ય નાશ પામ્યું હોત એ નિઃસંદેહ છે.

પછી તો મુદ્રણકળાની શોધ થઈ. એક પુસ્તકની અનેક પ્રતો કરવી એ હવે સહેલું કામ થયું. હવે દેવમંદિર કે ગજમંદિર ઉપરાંત વિદિવંતોનાં ગૃહમંદિરને માટે પણ પુસ્તકાલય શક્ય થયું. સાધારણ સ્થિતિની ખાનગી વ્યક્તિઓને પણ જો સાચો સાહિત્યશોખ હોય તો પોતાનું નાનું શું પુસ્તકાલય વસાવવાનું કામ પણ હવે પહેલાં જેટલું મુશ્કેલ ન રહ્યું. શાળા પાઠશાળા અને વિદ્યાપીઠોમાં તો મુદ્રણયુગ બેસવા સાથેજ ત્રયસંગ્રહો ઝડપબંધ વધ્યા અને અભ્યાસીઓમાં છૂટથી વપરાવા લાગ્યા, એ કેવળ સદજ હતું.

૨

મુદ્રણની કળા સુધરતી અને ત્ર્યાર પામતી ગઈ તેમતેમ બીજી સાહિત્ય-પોષક પ્રવૃત્તિઓને તેમજ પુસ્તકાલયની સંસ્થાને તેનો લાભ મળ્યોજ. પ્રજના ઉપયોગ માટે જાહેર પુસ્તકાલયો હવે સ્થપાયાં. પણ તે સર્વનું જાહેરપણું અથવા સાર્વજનિકતા અમુક મર્યાદિત અર્થમાંજ સાચાં ગણાયે. તે પુસ્તકાલયો શ્રી લેતાં અને તેની સ્થાપના, નિભાવ તથા વ્યવસ્થામાં પ્રજ તરીકે પ્રજનો હાથ નહોતો. એ બધું વ્યક્તિ કે અમુકજ પ્રજવર્ગને હાથે થતું, તેટલાપૂરતાં એ ખરી સાર્વજનિકતાથી વેગળાં હતાં. યુરપનાં જૂના કાળનાં પુસ્તકાલયોમાં પુસ્તકોને સાંકળથી બાંધીને ગખતા ત્યારથી માંડીને, આ જમાનામાં-એટલે કે પશ્ચિમના દેશોમાં ઓગણીસમી સદીની શરૂ-

આતથી અને હિંદમાં વીસમીના બીજા દસકાથી—પુસ્તકો સૌ કોઈને મફત વાંચવા મળતાં થયાં, ત્યાં સુધીની પુસ્તકાલયભાવનાનો વિકાસ આ વિષયના એક અભ્યાસી અને અનુભવીએ નીચેના શબ્દોમાં આપ્યો છે :

“સૌથી પહેલું તો એ કરવામાં આવ્યું કે પુસ્તકને બાંધેલી સાંકળ છોડી લેવાઈ અને લંગારી લોઢા તરીકે વેચાઈ. દરે ત્યાં આવનાર બદારનાં માણસોને પુસ્તકનો લાભ મળી શકતો, પણ તે વીણાયલા થોડા માણસોને જ. પછી જેઓ પૈસા ભરી શકે તેમને પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવા દેવાની પ્રથા દાખલ થઈ. ત્યાર પછી જે આગળ પગલું ભરાયું તે એવું કે પુસ્તકો જેને જોઈએ તેને મફત વાપરવા દેવાતાં, પણ એ વાપર પુસ્તકાલયના મકાનમાં જ કરવાનો. પછી પુસ્તકો થોડા માનીતાઓને જ ધીરાતાં થયાં. કમેકમે, માત્ર પૈસા ભરનારને તે ધીરાવા લાગ્યાં. ઉપરે વગરપૈસે સૌને જ ધીરવાની રસમ ચાલુ થઈ.”^૧

આવાં મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો ગયાં સાઠ પોણોસો વર્ષમાં જ દુનિ-માના જુદા જુદા દેશોમાં શા માટે ઉદ્ભવ્યાં? તેનાથી વહેલાં કેમ નહિ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ઇતિહાસ જોતાં એવો જડે છે કે આ ગાળા દરમ્યાન એકેકની અનુપંગી અને પરિપૂરક એવી બે મહાન ભાવનાઓનો જન્મ જગતમાં થયો હતો : લોકશાસનની ભાવના અને પ્રજાકીય કેળવણીની. લોકો પોતાનું રાજ્યતંત્ર યથાયોગ્ય ચલાવી શકે તે માટે ઓછામાં ઓછું એટલું તો થવું જ જોઈએ કે તેમને પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત મળે. આ વાત સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાઈ એટલું જ નહિ પણ વહેવારમાં મુકાતી પણ ગઈ.

એ સિદ્ધાંતમાંથી જ ઊગી આવતો બીજો મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રાથમિક કેળવણીએ વાવેલાં જ્ઞાનબીજનો રોપ અકાલે કરમાઈ ન જાય—નાગરિક કેળવણીને છતાં અણકેળવણીને બની જઈને પોતાના નાગરિક તરીકેના હકો ભોગવવા અને ફરજો બજાવવા માટે ગેરલાયક બની ન જાય—એટલા વાસ્તે દરેક શહેર અને ગામડામાં રાજ્યની કે સુધરાઈની મદદથી ચાલતું પણ પ્રજાકીય વ્યવસ્થાવાળું મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય હોવું જ જોઈએ. જ્ઞાનના રોપમાંથી વૃક્ષ થાય અને પછી વૃક્ષોની વૃક્ષરાજિ વિસ્તરે :

*—————

જે થોડી કેળવણી નાગરિકમાત્રને મળી જ હોય તે પુસ્તકાલયના પ્રભાવે કરીને મજબૂત રહે અને વૃદ્ધિ પામે નાગરિકોનું ચિત્ત આમ ઉત્કર્ષશાળી થવાને પરિણામે શાળાની ઝાઝી કેળવણી વિના અને પાઠશાળાની કઠાય મુદ્દન કેળવણી વિના પણ તેમનામાંથી કોઈક અનુપમ કવિ, તેજસ્વી વક્તા કે સમર્થ રાજપુરુષ કે કાર્નેગી જેવો આપાત્વીર અને દાનવીર પણ પાડે આ રીતે આજે અમરેલી, જેવાદ કે ચનાગાની પ્રાથમિક શાળામાં ભણતો માળક નજીવાર દસકા બાદ પ્રખર વિચારક કે માનવત નેતા તરીકે દેશ ભગ્ના પૂજ્યો થયો હોય એ ધનના કેવળ સદજ અને !

૩

આ યુગનું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય કેવું હોય તેનું સ્વરૂપ કેવું તેના વિશેષ અંગો શા છે આ પ્રશ્નોને સગતી વિગતો આપણે જરા રહીતે વિચારીએ ત્યાર પહેલા, હિપર મર્વામાન્ય દૃષ્ટિએ તેના પુસ્તકાલયની જે જરૂર સૂચવી અને લાભો ગણાવ્યા તેની પૂર્તિ તરીકે એ જરૂરો અને લાભો વિશે વિષયના કેન્દ્રાક જુદાજુદા નિષ્ણાનોએ દર્શાવેલા વિચારો અને રણ કારણો લોકીકનોનો માગશ આપણે યોગ્ય લાગે છે, કાગ્ય તેમાંથી પુસ્તકાલયની અર્વાચીન ભાવના સ્ફુટ થાય છે

૧ આગલા યુગોમાં માનવ જાતિએ ધર્મ અને રાજ્યતત્ત્વની કે સમાજ અને કેળવણીની જે સરચાઓ ઉભી કરી તે કેવળ માનવતાની દૃષ્ટિએ, વત્તેઓછે અશે શુભની જેમ અશુભ તત્ત્વોવાળી પણ હતી અર્વાચીન સરસ્વતીમંદિરો જેવા આ પુસ્તકાલયો જ એવા છે જેમાં સૌ કોઈ સૌથી વધુ પ્રમાણમાં, બેદભાવ અને રાગદ્વેષ વિના મધુર જ્ઞાનામૃત અને નિર્દોષ જ્ઞાતજ્ઞાન અનુભવે —જે. સી ડાના. (ન્યુ જર્સી પરમજ્ઞામાના ન્યુઆર્ક શહેરના પ્રધાપાલ)

૨ પ્રાચીન રોમમાં દાખા મફત વહેચાતા ને તે લાંચને લીધે લોકોના ધાર્ડા શાત રહેતા કાલુમાં રહેતા આધુનિક અમેરિકામાં પુસ્તકો મફત વહેચીને તથા તેને અંગે મળતા લાભો પ્રગ્નસમસ્તને આપીને આપણે ધાડાને જ-પ્રજ્ઞની વિધાતક વૃત્તિઓને—નાબૂદ કરના માગીએ છીએ આ જે

✽ —————

૧ ૨૧ રજનાથને (પૃ ૮૫) એક દાખરો એવો નોંધે છે > નોંધેના મુઝી માટેના ગામ ના એક બાળકને ત્યાંના સરકારી પુસ્તકાલયમાંથી વાચનનો નાદ લાગેલો ને તે બાળક જતા અમેરિકામાં વધુ અભ્યાસ કરી ચોતાની ૫ ડશાળાનો જ અધ્યાપક થયો હતો

હકીકતોમાંજ, જે સંસ્કૃતિ નાશ પામી અને જે સંસ્કૃતિ ટકી રહેશે, તેની વચ્ચેનો તફાવત રહેલો છે.—જે. એન. લાર્નેડ : (ન્યુ યૉર્ક પરગણાના શહેર બેંક્સોના માણ પ્રચપાલ.)

૩. છોકરાછોકરીઓને વધુ અભ્યાસની તથા પોતાની બુદ્ધિશક્તિ પિછાનવાની તક મળે માટે; મજૂરો અને કારીગરો, પોતાના વધારે મહેન્ટુ ધંધાભાષ્યો જે પ્રગતિ કરી રહ્યા છે તેનાથી વાકિફ થઈ શકે માટે; થાકેલાં નરનારીઓ દિવસને છેડે સૂક્ષ્મ હોયો આનંદ ભોગવે માટે; અને જેઓ પોતાનો નવરાશનો વખત જાતને તથા સમાજને નુકમાન કરવામાં વીતાડે છે, તેમને સન્માર્ગ દેરવા માટે પુસ્તકાલયો જરૂરનાં છે.—એફ. એ. હુચિન્સ : (વિસ્કોન્સિન યુનિવર્સિટીવાળા.)

૪. પુસ્તકાલય એ મોજશોખની વસ્તુ નથી તે ગણતર સંસ્કારી માણસો માટે કે થોડાક વિદ્યાનપૂજકો માટેજ નથી. તે વિદ્યાસેવકોના કોઈ એકાદ સંપ્રદાય કે વાડા માટે પણ નથી તેનો પાયો તો મહાન અને વિશાળ એવી પ્રજાકલ્યાણની ભાવના પર રચાયો છે.—સી. સી. થેચ : (અફગામા પોલિટેકનિક ઇન્સ્ટિટ્યુટના પ્રમુખ.)

૫. શિક્ષણપદ્ધતિના જે કાર્યવાહકો વાંચતાં શીખવે છે, અને પછી, સસ્તું ને ખરાબ વાચન સુલભ છે તેવા કાળમાં, સાફ શ્રેષ્ઠ વાચન પુસ્તકાલય દ્વારા પૂરું પાડતા નથી, તેઓ તો આજકાને આપણે છરી, કાંટા અને ચમચાનો ત્રિધિપુરઃસરનો ઉપયોગ શીખવ્યા પછી તેને ખોરાક પૂરો પાડીએ નહિ, તેવી રીતે વર્તતા હોય છે.—મેદિવલ ડયુઇઃ (દર્શાવપદ્ધતિવાળા વર્ગીકરણના શોધક તથા ન્યુ યૉર્ક સ્ટેટ લાઇબ્રેરીના માણ સંચાલક.)

૬. વ્યક્તિ કેટલીક વાર પોતાના પુસ્તકાલયમાં નકામાં કે સાધારણ પુસ્તકો ભરે છે તથા કિંમત તેમજ કમિશનો, ભારે નફા, વગેરેનો બોળે તેને માથે પડે છે. આવો અગાડ અને તુટીઓ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં અશક્ય છે, કેમકે ત્યાં આવી જાજતોનો નિકાલ કરનાર ખાસ અનુભવી હોય છે; વધુમાં, વ્યક્તિને જે લાભો પોતાના અંગત પુસ્તકાલયમાં મળતા હોય તેજ મોટે ભાગે તેને સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં પણ મળેજ છે.—વિસ્કોન્સિન ફી લાઇબ્રેરી કમિશન અને 'કાઇવ લોઝ'માં રા. રંગનાથન.

૭. ખરેખર, જે શહેરો ગરીબો માટે આગળગીયા, રસ્તાઓ અને શાળાઓને કરવેરાની આવકમાંથી નશાવે છે, તેની પાસે એવું કોઈજ સંગીન કારણ નથી જેને લીધે તે પોતાના રહીશોને મફત વાચન પૂરું પાડવાની ના પાડી શકે—એફ. એ. હુચિન્સ.

૪

લોક કેળવણીનું એક સીધું પરિણામ તે લોકપુસ્તકાલયો—સર્વ જનો માટેનાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો. આવાં પુસ્તકાલયો આપણે હિપર જોયું તેમ સ્થપાયાં અને વધ્યાં તે સાથે જેમ એક બાબુથી પુસ્તકાલયનાં ધ્યેય અને કર્તવ્યોની ભાવનાએ અસામાન્ય પદ્ધતિ લીધી, તેમ ત્રીજી બાબુથી એ વિષયનું એક આખું નવું સાત્ત્વ રચાયું અને ખીલવાયું તથા મંચપાલતની ગણના પણ સમાજના માનવંત ધંધાઓમાં ચલા લાગી. યુરપઅમેરિકામાં પ્રચલિત એવા એ સાત્ત્વ અને ધંધા વિશે હવેનાં પ્રકરણોમાં વિવેચન કરવામાં આવશે. દમણાં તો આપણે પુસ્તકાલયની નવી ભાવનાની વિશેષતાઓ શી શી છે તે વિચારીએ.

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સમાજના માત્ર અમુક વર્ગ—વિદ્વાનો કે પૈસાદારો—માટે નહિ પણ સમસ્ત સમાજને માટે છે. નેની દસ્તીજ આખી પ્રજાના કલ્યાણ માટે છે. જેઓ પુસ્તકાલયમાં સ્વેચ્છાથી દાખલ થાય તેમનેજ માટે તે નથી પણ દાખલ થવાની હચ્છા નવા અને વધારે માણસોમાં હિપજ કરવી એ તેનું મુખ્ય ધ્યેય છે. આ કારણે તેના પ્રણેતાઓ માને છે કે પોતાની પાસેના દરેક પુસ્તકનો વાચક હોવો જોઈએ અને સમાજના દરેક જણને માટે—વિદ્યાર્થી કે વિદ્વાનથી માંડીને સુધાર, લુહાર કે રંગરજને માટે પણ, ખેડૂતો અને મજૂરો માટે સુદાંત—પોતાની પાસે પુસ્તક હોવું જોઈએ. આમ, સર્વ પુસ્તકો અને સર્વ વાચકોને એક ખીજની વધુમાં વધુ નજીક લાવવામાં તે માને છે. હુંકામાં, નવીન પુસ્તકાલયો અને તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પ્રચારપ્રધાન છે. કોઈ પણ માલનો જનાવનાર પોતાના માલની માગ જોઈ કરે અને ખરીદનારની વધુમાં વધુ સંખ્યાને તે વાજખી શરતે, વાજખી બદલાથી પહોંચાડવા માટે જે કેં કરવું ધટે તે કરે, તેવુંજ કેટલુંક આ જમાનામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોનું છે. માલના પ્રચારક અને પુસ્તકાલય પ્રચારક વચ્ચે મુખ્ય ફરક જે કેં છે તે એટલોજ કે પહેલો માણસ પૈસા લે છે, જ્યારે બીજો નથી લેતો.^૧ વાચક અને પુસ્તકને નિરનિરાળા ઉપાયો

*—————

૧. પુસ્તકાલયો માટે સુધરાઈઓ પુસ્તકાલયકરના રૂપમાં પૈસા લે છે અને અહીંના કોઈ કોઈ તેમ પશ્ચિમના બધા મંચપાલો પગારદાર માણસો હોય છે, એ ખરું. પણ આ દરેક દાખલામાં તો નાણાંવહેવાર એ જાણ વસ્તુ છે, ને સેવા-ભાવ પ્રધાન છે.

ચોજીને એક બીજાની નજીક લાવનારી આ પ્રવૃત્તિને પુસ્તકાલયના મમાજી કરણની^૧ દ્વિયા કહેનામા આવી છે તે ચોગ્ગજ છે

૫

વાચકને પુસ્તકો પ્રિય અને પ્રિયતર થાય તથા પુસ્તકો વાચકને ઓછામાં ઓછી મહેનતે વધુમા વધુ ઉપયોગી થાય તે માટે અર્વાચીન પ્રકારના પુસ્તકાલયો જે ઉભાયો ચોજે છે (ખાસ કરી અમેરિકામા અને વડોદરા ગાંધીમા) તે ખરેખર જાણુવા અને વાપરવા લાયક છે

આ યુગનુ માર્જર્જનિક પુસ્તકાલય ગોઠવે માત્ર અથવા ડાંગ નહિ, કોઇ વાર કોઇકને દેખાડીને પાછુ ધૂગમા ઢાકી મૂકવાનુ ચોપડીઓનુ અભ્યયન-વર નહિ, પણ માહિત્યના સાધન ઢાગ વાચકઅમાજની અનેકવિધ અને ગને તેટલી વધુમા વધુ સેવા કરનારી સસ્થા આ પુસ્તકાલય પુસ્તકોવાળા મકાનમા મેસીનેજ વાચનાની ફગ્ગ વાચકોને હમેશા નથી પાડતુ પણ, વાચક પુસ્તકની સાચવણીની પૂરેપૂરી જવામદારી હરેક રીતે ઉભવજેજ એવી ખાતરી મળતા, એની હળવીજ શગ્ને, પુસ્તક તેને થેગ પણ વાચવાવિચારવા માટે આપે છે જે પુસ્તક કિંમત કે વજનમા અતિભારે હોય તેનેજ પુસ્તકાલયના મકાનની મદાર લઇ જનાનો પ્રતિબધ હોય છે આ વાત પુસ્તકો ધીંગનાગ પુસ્તકાલયની થઇ ફેટવાક આખા પુસ્તકાલય અથવા તો ધીંગનાગ પુસ્તકાલયનો એક વિભાગ એવો હોય છે કે તેમાના ભારે ન હોય તેવા સામાન્ય ચાલુ ઉપયોગના પુસ્તકો કોઇ પણ સજોગમા જઢાગ લઇ જઇ શમતા નથી આને રેફરન્સ લાઇબ્રેરી અથવા તો અધ્યયન માટેનુ પુસ્તકાલય કહેનામા આવ ■ બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમનુ પુસ્તકાલય આ પ્રકારનુ છે વડોદરાના મધ્યમર્તી પુસ્તકાલયમા ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી અને મરાઠી પુસ્તકાલયના અગરૂપે અધ્યયનવિભાગ અલગ રાખવામા આવ્યો છે આની માધોમાધજ સમજી લેવા જેની બીજી હકીકત એ છે કે ધીરનાગ તેમજ અધ્યયની બન્ને પ્રકારના પુસ્તકાલયોનાં મકાન જૂની દમના ધણાખગ પુસ્તકાલયો જેવા અધારિયા, માકડા કે વ્યવસ્થાહીન હોતા નથી સપૂર્ણ દવાઉગ્મસ હરવાફગવા તથા પુસ્તકો જેવાની પૂરતી મોકળાશ, આખુ ય દસ્ય યનરિયત અને આકર્ષક - નમૂનેદાર અર્વાચીન પુસ્તકાલય હમેશા આવુજ હોય છે તેમા કોઇ પણ જાતની નકામી ગડમડને સ્થાન નથી તે સગરવતીમદિ

* —————

મનાય છે અને તેથી તેનું વાતાવરણ નિરંતર પ્રેરક અને પવિત્ર જ હોય.

જૂનાં પુસ્તકાલયોમાં એવું હતું કે પુસ્તકોને જાણે જન્મદીપની કે અમુક વર્ષોની સજ્જ કરી હોય તેમ તેને મજબૂત તાજાંચાવી પાછળ બંધ કપાટોમાં કેદ પૂરવામાં આવતાં હતાં. તે બદાર કઠ્ઠાતાં તે લાંબે ગાળે અને થોડા વખત માટે જ. હવે એ નથી રહ્યું—હિતમ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં તો એવું નથી જ. હવે તો પુસ્તકોને પણ સર્વે સ્વતંત્ર નાગરિકોના હક મળ્યા હોય તેમ તેને ખુલ્લાં કપાટોમાં ગોઠવવામાં આવે છે, જેથી દરેક જ્ઞાનપિપાસુ, તેમનામાં કયું જ્ઞાન સંગ્રહાયું છે તે વિશે, તેમની સાથે સ્વેચ્છા-નુસાર ચુકતેગો કરી શકે છે—દરેક પુસ્તક હાથમાં લઈ, જોઈતપાસી, તે ન ગમે તો ખીણું, ત્રીજું કે દમનું લઈ, જે પોતાને સૌથી વધુ ઉપયોગી હોય તે કાઢીને લઈ જઈ શકે છે. દરેક વાચકને વધુમાં વધુ બે પુસ્તકો સામાન્ય રીતે મળે છે. ખાસ સંગ્રહોમાં એ સંખ્યા વધારી પણ શકાય.

બાળકો માટે અનેક રીતે આકર્ષક એવા જુદા ખંડ કે ભુદ્ગુજ પુસ્તકાલય; સ્ત્રીઓ માટે^૧ પણ અલાવરી ગોઠવણ; શાળાઓ સાથે દરેક રીતનો પૂરેપૂરો સહકાર; શહેરમાં જ કે જિલ્લામાં ખોલાયલાં શાળાપુસ્તકાલયો, જે મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય જોડે સંબંધ ધરાવતાં હોઈ, તેના લાભ પોતાના સ્થાનિક વાચકોને આપી શકે; છેક દૂરનાં ગામડાં સુધી જ્ઞાન-સમૃદ્ધિ પહોંચતી કરી શકનાર ફરતાં પુસ્તકાલયો; કલાઓ તથા વ્યવહાર વિજ્ઞાન (‘એપ્લાઈડ સાયન્સ’)નાં પુસ્તકોના ખાસ સંગ્રહો; પહેલાંનાં પુસ્તકાલયોમાં નહોતી તેવી શાસ્ત્રીય અંધવાદીઓ; પહેલાં કરતાં વધારે કલાકો સુધી પુસ્તકાલય ખુલ્લું રહે તેવી સગવડ; તેનું મકાન લોકમેવાનાં કાર્યોના મેળાવડા વગેરે માટે પ્રજા વાપરી શકે તેવી છૂટ અને તેનાથી કેળવાતો પુસ્તકાલયનો પ્રજા સાથેનો વધારે ગાઢ સંબંધ; પત્રિકાથી માંડીને સિનેમા, રેડિયો અને પુસ્તકાલયપર્વણીના ઉત્સવ સુધીનાં સર્વ સાધનો દ્વારા અખંડ અને તીવ્ર પ્રચારકામ; હિમંગી બહુચિત સેવાભાવી અંધપાલ : આ સર્વ પણ અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં વિશિષ્ટ અને મહત્ત્વનાં અંગો છે. એ અંગોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ મુખ્યત્વે જનતાની માગણીથી થયો છે; તે કારણે જ, આજનું પુસ્તકાલય જનતાનું છે, જનતાને હાથે ચલાવાય ને નલાવાય છે તથા જનતાનું અનેક પ્રકારનું હિત સાધનાર નીવડ્યું છે.

*

૧. આ કથન હિંદની સ્ત્રીઓ સંબંધી જ છે.

પ્રકરણ પીઠુ

ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો ઊગમ અને વિકાસ

સને ૧૮૪૮ અને ૧૮૫૦: ઓગણીસમી સદીની અધવચની આ બે સાલો એવી છે કે તે અર્વાચીન પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં કાયમને માટે સુવર્ણાક્ષરે શોભે. ૧૮૪૮માં ઈંગ્લેંડમાં પુસ્તકાલયો એ પરમ ઉત્સાહી પ્રચારકો એડવર્ડ એડવર્ડ્ઝ અને વિલિયમ એવર્ટ જે દિલ્લયાદ ઉપાદી તેને પરિણામે ૧૮૫૦માં ત્યાની આમસભાએ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવા માટે નાનોશો પણ પહેલવહેલો કર ઉધરાવવાની રજા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને આપી; અને તેનો ઓછાવત્તો લાભ લેવાતો થયો. અને સને ૧૮૪૮માં જ નેસિયાહ કિવન્સીએ આ વિષયમાં જે હિલ્લયાદ આદરેલી તેના ફળરૂપે મેસેચુએટસની જનરલ કોર્ટે પણ પુસ્તકાલયો માટે પાંચ હજાર ડોલર ઉધરાવવાની ફટ બોસ્ટન શહેરને આપી અને ત્યાર પછીનાં થોડાં વર્ષોમાં એ કાયદો સઘળાં અમેરિકન પરગણાં માટે ફરજિયાત થતાં, સ્થળે-સ્થળે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો એ દેશમાં ખેલાયાં.

યોગાનુયોગે એવું બન્યું જણાય છે કે જે બે વર્ષો એ બે મહાન ઈંગ્લેં-સેકસન પ્રજાઓની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમાં એ રીતે ક્રાંતિકારી નીવડ્યાં, તેજ બે વર્ષોએ ગુજરાતી પ્રજાની મધ્યમાં પણ—એ બંને પ્રજાઓની અપૂર્વ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની ગાઢ અસર હેઠળ ઓગણીસમી તેમજ વીસમી સદીમાં

આવનાર હતી તે ગુજરાતી પ્રજાની મધ્યમાં — તેનાં આ જમાનામાં સૌથી પહેલાં જે પુસ્તકાલયોને સ્થપાતાં જોવાં. સને ૧૮૪૮માં અમદાવાદમાં પુસ્તકાલય સહિતની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને ૧૮૫૦માં સુરતના એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરી સ્થપાઇ. આ દરેકનો પ્રેરણાદાતા ફોર્બ્સ સાહેબ પશુ એક શક્તિશાળી યુરોપીઅન — ધણે અંશે એંગ્લો સેક્સન જ — હતો એ હકીકત પશુ નોંધવા જેવી ગણાય. અને એ દરેકને એક કે બીજે રૂપે આશીર્વાદ આપનાર પુરુષ કેવિ દક્ષપતરામ એ યુગના પ્રતિનિધિરૂપ એક સમર્થ ગુજરાતી હતા, એ વાત પણ યાદ રાખવા જેવી છે. એ જે અસામાન્ય જ્ઞાનપ્રચારકોના જીવંત સ્મારકરૂપે બંને પુસ્તકાલયો આજે પોણી સદીથી વધુ કાળ વીત્યા છતાં આપણો વચ્ચે મોજુદ છે અને શક્તિમંજોગાનુસાર ગુજરાતીઓના જીવનમાર્ગને જ્ઞાનપ્રકાશે ઊગળે છે એ આપણી પ્રજા માટે ખરેખર ગર્વ અને સંતોષ લેવા જેવું છે.

એ જે વર્ષોની વચ્ચેના વર્ષ ૧૮૪૯માં અમદાવાદમાં અને મિ. ફોર્બ્સના જ પ્રયાસથી જે નેટિવ લાઇબ્રેરી સ્થપાઇ હતી તે આઠ વર્ષ પછી (૧૮૫૭માં) હિમાભાઇ ઇન્સ્ટિટ્યુટના રૂપમાં ફેરવાઇ ગઇ. તેને પશુ દક્ષપતરામેજ આજ્ઞાવંત દિલે આશિય આપ્યા હતા; તે પુસ્તકાલય પણ આ જમાનાને અનુરૂપ તો નહિ પણ થોડાધણા લવાજમ આપનારને પોતાનો લાભ આપવા હયાત છે.

અર્થાત્ત્રીન ગુજરાતનાં આ ત્રણ સૌથી જૂનાં પુસ્તકાલય છે. તે દરેક વિશે અહીં થોડીથોડી વિગતો આપવી પણ અસ્થાને નહિ ગણાય.

૨

વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીમાંના ગુજરાતી સંગ્રહને એક માનવંત અપવાદ તરીકે ગણીને એમ કહી શકાય કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ગુજરાતી ગ્રંથસંગ્રહનો જોરો આખાય ગુજરાત કે બૃહદ્ ગુજરાતમાં નથી. તેમાં હજારો ગુજરાતી અને કેટલાંક મહત્વનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો છે. ગુજરાતી વિભાગમાં જેમ ગયાં ૭૦-૮૦ વર્ષનાં ધણાં અગત્યનાં અને દુર્મિલ પુસ્તકો અને જૂનાંનવાં સામયિકોની ફાઇલો મળી આવે છે તેમ ચાલુ સમયનાં પણ ધણાંખરાં નાનાંમોટાં પુસ્તકો તથા સંખ્યાગંધ જૂની હાથપ્રતો પણ છે, જે વિદ્વાનોને હાથે સંસ્કારાણને સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થતી જાય છે. તેના ઉદ્ભા (૧૯૩૦ના) વાર્ષિક વૃત્તાંત પરથી જણાય છે કે એ વર્ષ આ-

ખરે તેના પુસ્તકાલયમાં આસરે રૂપિયા ત્રીસ લાખની કિંમતના તેજ દાનગ જેટલા પુસ્તકો હતા આ ગંધી રીતે કીમતી મગદની નહીં વર્ગીકૃત નામાવડા પછી દમચાજ તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તે થોડા મમયમાં મદાર પડશે વળી મર્યાદા મકાન નધારીને પુસ્તકાલય દરેક રીતે વધારે લોકપ્રિયોગી કરવાની યોજના પણ હાથ પડે છે આ પુસ્તકાલયમાંથી ૧૯૩૦ દરમિયાન ૯૩૬ પુસ્તકો તેના મળ્યોને વાચના માટે આપવામાં આવ્યા હતા સંખ્યાનું વાર્ષિક લનાજમ રૂ ૫૭ છે સંખ્યા ન હોય તેના અભ્યાસી વાર્ષિકોને પણ સરથાના મકાનમાંજ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવે છે જેણે જેણે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે તે દરેક અભ્યાસી સારી રીતે જાણે છે કે ગુજરાતી ભાષામાં દિવસના સંગ્રહન અને અભ્યાસ માં અસામાન્ય મદાયતા આપનાર આવું પુસ્તકાલય પૂર્વેખત અપવાદ મિત્રાચ ખીજી કોઈ નથી

નેટિન લાઇબ્રેરી^૧ અમદાવાદમાં મને ૧૮૪૬ના ફેબ્રુઆરીની બાગી તારીખે સ્થપાઈ હતી તેનો લાભ એ વળતે થોડાજ દેશીઓ લેતા મોટે ભાગે યુરોપીઅનો તે વાપરતા ગુજરાતી પુસ્તકો પણ તેમાં ગણતર હતા સલાસદો થોડા તેથી આવક ઝાઝી થતી નહિ અને ખર્ચ જરૂરનેજુ જ કરાવું છતાં તે આવક કરતા વધી જતું આમ છતાં, વધુ સંખ્યા આકર્ષવા ૧૮૫૪માં એ પુસ્તકાલયને વધારના માટે રૂ ૫૦૦ ખર્ચવામાં આવ્યા તે રૂ ૪૦૦ના પુસ્તકો તે સમયના એક જાણીતા કેળવણીકાર રા સા ભોગી-લાલ પ્રાણવદનભાઈસના સમારક ફંડમાંથી મળ્યા આ મુધારાવધાગ છતાં સ્થિતિ સુધરી નહિ અને સરથાને મકાનની જરૂર પણ હતીજ તેથી, ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરમાં આગેવાન શહેરીઓ ત્રી સભા ભગવામાં આવી તેમાં રૂ ૫૩૦નું ફંડ થયું તથા મકાન માટે રૂ ૩૦૦૦નું વચન શહેરના નગરશેઠ હિમાભાઈએ આપ્યું એક સરા વર્ષ બાદ (૧૮૫૫ના ડીસેમ્બરની ૨૪મીએ) એક મકાનનો પાથો મુ નાઇના ગવર્નર લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને નાખ્યો અને મકાન તૈયાર થતા ૧૮૫૭ના નવેમ્બરની ૧૪મીએ કલેક્ટર મિ હોડને હાથે તે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું સરથાનું મૂળ નામ બદલીને તેને હવેથી

૧. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અંગેનું પુસ્તકાલય અપવાદરૂપે ગણતા,

અતઃ ૧ પુસ્તકાલય ગુજરાતમાં જો કોઈ સૌથી પહેલું હોય, તો તે આ નેટિન લાઇબ્રેરીજ

હિમાભાઈ દન્ડિસ્ટચુટ તરીકે ઓળખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું કેમકે તે ઉદાર ધનવાને મકાન માટે જરૂર પડવાથી ખીજા રૂ. ૪૦૦૦૭ પૃથ્વી પોતાની મૂળ બક્ષીસ ઉપરાત આપ્યા હતા પુસ્તકાલયમાં તે વખતે રૂ. પાંચથી સાડા પાંચ હજારની કિંમતના ૩૧૫૮ પુસ્તકો હતા, મઆસદોની મખ્યા ૧૭૫ અને માસિક આવક રૂ. ૪૫૭ હતી. તેના ૧૯૩૧ના વાર્ષિક વૃત્તાત પૃથ્વી જણાવ છે કે આજીવન સભ્યો સહિત બધા મળીને સભ્યો ૮૯ છે અને કાયમી રૂ. ૩ આગરે રૂ. ૧૩,૦૦૦નું છે, જે સાડાત્રણ ટકાની મરકારી લેાનમાં તથા ખીજી રીતે રોકેલું છે. બધું મળીને વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૫૨૮-૪-૩-નું અને વાર્ષિક આવક ૧૫૫૯-૧૪-૧૧ની જ હોવાને લીધે, પુસ્તકાલય માંડ નબ્બુ જાય છે એટલું જ, તેને મમયાનુકૂળ અને પ્રગતિમાન કરવાની જરૂર મોટી હોવા છતાં—કેમ કે શહેરના સૌથી જૂના અને મોટા પુસ્તકાલયોમાંનું એક તે છે—તુર્તમાં એ શક્ય બાગતુ નથી ?

૩

ગુજરાતનું ત્રીજું વધારે જૂનું પુસ્તકાલય તે સુરતની એન્ડ્રુમ લાઇબ્રેરી આની સ્થાપના તા. ૪થી જુન ૧૮૫૦ને દિવસે, સુરત અદ્વાવીસીની લિટરરી સોસાયટીની સ્થાપના બેડે તથા તેને અંગે જ થઇ હતી સોમાયતી તથા લાઇબ્રેરીની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા જે જાહેરસભા થઇ હતી તેના પ્રમુખ મિ ફોર્બ્સ હતા ત્યાં પહેલા પૃથ્વી સુગતમાં નાના પાયા પર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ કરનાર પારસી કેમ્બે આ પ્રવૃત્તિમાં પૃથ્વી સારો ભાગ લીધો જણાવ છે, કેમ કે આ દિવસે નીમાયલી બાર જણની કાર્યવાહક સમિતિમાં જે વધુ અમણી માત ગૃહસ્થો હતા તેમાંના પાંચ પારસી અને મે હિંદુ હતા વળી આ પૃથ્વી નોંધવા જેવું છે કે સદગ્રહ પુસ્તકાલયના મમદની શરૂઆત પૃથ્વી તે સમયના એક પ્રસિદ્ધ શહેરી બા સા બેજનજી કોટનાગના ૬૦૦ પુસ્તકોના ખાનગી સમદની બક્ષીસ વડે થઇ હતી

પુસ્તકાલય સાથે જિલ્લા જજ મિ ડમ્પ્સી સી એન્ડ્રુસનું નામ બેડનાનું કારણ એ હતું કે તેઓ દેશીઓમાં વિદ્યાપ્રચાર કરવાની બાબતમાં સારો રમ લેતા હતા તથા એ ઉદ્દેશથી એક પુસ્તકાલય સ્થપાવ તેવી પૃથ્વી તેમની પ્રવૃત્તિ હતી

૫

૧ તેના પુસ્તકાલયમાં ૧૯૩૧ દરમિયાન રૂ. ૩૮૮-૧૪-૦ના સામયિકો અને રૂ. ૫૨૭ના પુસ્તકો ઉમેરવામાં આવ્યા હતા

પુસ્તકાલયની સ્થાપના પત્રી તેના નિઝાર માટે મુગ્ધી, તદાદયાત મળ્યો વગેરે વર્ગોની બક્ષીમવાળું મહાળ ઉપર કરવામા આવ્યું હતું, જેમ ના શ્રી વડોદરાનરેશના રૂા ૮૭૪૫,^૧ મુગધ સગકારના રૂા ૫૦૦૫, ને એટલી જ રકમો શ્રી હાવનગરનરેશની તથા મગ જમગેદજ હજીમાધ બેરોનેટની આદલી વાત ખાસ વધુ ધ્યાન ખેચે તેવા છે

અથમઅદ સારો હોવાથી તથા પ્રજાને ઉત્માદ પશુ ધણો હોવાથી શરૂઆતના કેટલાક વર્ષ આ પુસ્તકાલયે ધણી પ્રગતિ કરી પણ ૧૮૬૬મા વ્યવસ્થાપકોએ મળ્યોના ત્રણ વર્ગને મદ્યે પાય કરવાથી મોગી રકમના હરાજમે આપનાઝ ઘટી ગયા અને મળ્યોમા કેલોક વખત અમનોય ફેરાવા થી એક વખતે પુસ્તકાલયની હસ્તીજ જોખમમા આવેલી દીસતી હતી તેનુ જ બીજુ જોખમ ત્યાર પહેલા એક રાગ વચ્ચે રથગ મળધી ચચાને લીધે ઉપર થયુ હતુ અમલ રથગ શરૂગીઓને સગરડ પડે તેનુ કિલ્લામા હતુ ત્યાથી નાનપગ જેવા દૂગના હાગમા તે લખ જવાની દિવચાલ એક બે આગેવાન વ્યવસ્થાપકોએ-મીર બક્ષગઅલી તથા મિ વોઈને-કરવાથી તેમનો સખત વિરોધ બીજા સમિતિમળ્યોને કરવો પડેયો એ વખતે રથગ જે હતુ તે કાયમ રથુ અને પાછગથી-૧૯૦૬ની માલથી-કિલ્લાની પામેના જ નગીનચદ હન્સિટટચુટના મકાનમા પુસ્તકાલયને ગખવામા આવ્યુ, જ્યા તે હજી પણ કાયમ છે ૧૮૬૬ની જ સાલમા એક બીજે અગત્યનો ફેગફાગ એ થયો હતો કે જૂના બે હજાર પુસ્તકો હરગજ ફરી તેની જગાએ નવા લેવામા આગા હરરાજ થયા હમે તેમા તે જમાનાના તથા તેની આગલા જમાનાના મદરવના શુજરાતી પુસ્તકો અને માસિકફાઇનો હોવા મલવ છે એ હવે ફરીથી કયાય મગરાના નહિ તેથી કાર્યકર્તાઓએ સમગવી કરીને તેને જળવ્યા હોત તો વધુ સારુ હતુ એમ લાગા રિના રહેનું નથી.

૧૮૬૫મા મિ ફોર્સનું અવસાન થતા તેમના નામથી સુરતમા થએલા રમારક રૂડની રૂા ૧૯૦૦ની રકમ આ પુસ્તકાલયને મળી હતી ને તેનુ વાજ ઉપયોગમા લેવાતુ આવ્યુ છે અસન હડાળનાળી થાપણ ૧૯૦૬મા રૂા ૪૩૦૦ હતી તેનુ પણ વ્યાજજ વપરાય છે

૧૮૬૬માજ પુસ્તકોની પહેલી અને રીતમગની નામાવલી-નામવાર,

કર્તાવાર અને વિષયવાર-પણ બનાવવામાં આવી હતી.

એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરીનો વિગતવાર અહેવાલ ૧૯૨૭ની સાલમાં 'પુસ્તકાલય' માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે પરથી સમજાય છે કે એ વર્ષમાં તેનું સરકારી જમીનગિરીમાં રોકાયેલું લઠોળ રૂ. ૧૭,૫૦૦નું છે. તેના વ્યાજ-માંથી વાર્ષિક રૂ. ૪૦૦-૫૦૦નાં પુસ્તકો મંગાવાય છે તથા બાકીની રકમ પગાર વગેરેમાં જાય છે. તેનું મકાન સુરતના પ્રસિદ્ધ શહેરી શેઠ નગીનચંદ ઝ. ઝવેરીએ ૧૯૦૬માં આશરે રૂ. ૩૫ હજારના ખર્ચે બાંધાવી આપેલું તે હોપક્ષિજ જેવી જાહેર અવરજવરની જગ્યાની પડોશમાંજ આવેલું છે. ઉપરનો હોલ સાર્વજનિક લાયણો કે મેજાવડાઓના ઉપયોગ માટે આપવામાં આવે છે.

પુસ્તકાલયની સંખ્યા ૧૯૨૭માં ૧૦,૦૦૦ની હતી. તેમાંનો મોટો ભાગ અંગ્રેજી છે. અંગ્રેજી પુસ્તકાલયની કેટલીક તો ૧૭મી કે ૧૮મી સદીમાં પ્રગટ થયેલી આવૃત્તિઓ તથા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો કેટલોક પુરાણો પત્રવહેવાર પણ આ પુસ્તકાલયમાં છે.

૧૯૨૭ સુધી પુસ્તકાલયને રૂ. ૩૦૦ની મદદ શહેરસુધરાઇ આપતી. પછી તે બંધ કરી, કેમ કે વ્યવસ્થાપકોએ તેને મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય કરવાની સુધરાઇની માગણી ન સ્વીકારી. વ્યવસ્થાપકોનું દર્શિર્નિદુ એ હતું કે રૂ. ૩૦૦ની રકમ એટલી નાની છે કે તેમાંથી મામિકાનાં લવાજમ પણ ન ભરાય, તો પછી આખા પુસ્તકાલયનો મફત લાભ તો ક્યાંથીજ આપી શકાય?

સભાસદોના વર્ગ ચાર છે. વાર્ષિક રૂ. ૬, ૪, ૨ ને ૧ ભરનાર. ૧૯૨૭માં બધા મળીને ૧૩૪ સભાસદ હતા, જેમનું કુલ લવાજમ રૂ. ૩૩૬ આવતું હતું.

૪

એ ત્રણ પુસ્તકાલયો ઉપરાંત, ગુજરાતની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં નોંધવા લાયક નાનાંમોટાં પુસ્તકાલયો કેટલાંક છેજ, પણ તે મરવના વિગતવાર અહેવાલ મળતા નથી? તેથી હવે એવાં ત્રણ પુસ્તકાલયોજ આપણે લઈશું જે પ્રમાણમાં જૂનાં છે, અને તેમની ઝાણીવધતી અગત્યને

*—

૧. નવસારીની દ્વિતીય મહેરજી રાણા લાઇબ્રેરી પણ સારી રીતે ન્દની છે.

કારણે અને ઉપેક્ષાત્ર છે એ ત્રણ પુસ્તકાલયો તે ૧૮૭૦મા સ્થપાયતી અમદાવાદની આપાગવ બોજાનાથ લાઇબ્રેરી, ૧૮૯૨મા સ્થપાયલુ નડિયાદનુ જાતીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય અને ત્યાં પછી ત્રણ વર્ષે સ્થપાયલી ભાવનગરની પાર્ટન લાઇબ્રેરી આ દરેકની દુકા કમવાર હમીકત અહીં ગ્લુ કરીશુ

આપાગવ લાઇબ્રેરી ગુજરાતના પ્રખ્યાત સુધારક સ્વ બોજાનાથ સારા લાઇબ્રેરી બરજીયાન વચે ૧૮૬૯મા મરણ પામેના પુત્ર આપારાવના સ્મારક તરીકે સ્થાપવામા આવી હતી તે માટેની દિલ્લયાન બીજા એક ગુજરાતી અગ્રેસર સ્વ મણિલાઇ જસલાઇએ એ માલની ૧૩મી જુનને દિને ઉપાડી હતી કુડમા રૂા ૧૦૬૮ સામગી રકમ લંબે તથા રૂ ૭૭ ૬૭ વર્ષે મળનારી રકમ તરીકે ભરાયા હતા ભરનારાની રીપમા મન સુખગમ સૂર્યગમ મહીપતગમ રૂપગમ, ગણુછેડલાઇ ઉદયરામ વગેરે તે સમયના ગુજરાતી પ્રજના નેતાઓના નામ પણ જોવામા આવે છે આ પ્રવૃત્તિની સ બોજાનાથલાઇને ખચ પડતા તેમણે રૂા ૫૭ હજાર કાયમકુડના ને રૂા ૫૭ હજાર મકાન ખાતે એમ કુન રૂા ૧૦૭ હજારની મોગી રકમ આપવા ઇચ્છા દેખાડી જે સ્વીકારવામા આવી એમનો ખાસ આગ્રહ તો આ મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય થાય તેવો હતો પણ સરકારી કેળવણીખાતાના ઉપરીઅધિકારી મિ પીતે જરૂ પડે તો લવિષ્યમા લવાજમો લેવાની રૂદ દાખન કરાવી જે પ્રમાણે હાન મુગ બખીથી સામાન્ય સુધીના કુલ ચાર સબ્ય વર્ગો છે જેમા ૨૨૪ સબ્યો ૧૮૩૦ની આખરે હતા

લાઇબ્રેરીની શરૂઆત ગયપુર લતામા થઇ હતી તે મિ પીન પાસે જ ૧૮૭૦ની ૧૨મી જાન્યુઆરીએ ખુલ્લી મુકાવનામા આવી હતી પછી સને ૧૮૦૦મા અને ત્યાર પછી એમ બે વાર તેના હાનના વિશાળ હવા ઉગ્મસ વાળા મકાનો ગયપુર દરવાજા બહાર કુન રૂા ૧૯૫૦૦ના ખર્ચે મધાવાયા જેમાનો કેટલોક ભાગ ભાડે પણ આપવામા આવે છે

સ્થાપનાના વર્ષમા જ, ૧૮૬૭મા ખાડિયામા સ્વ લાલશકર ઉમિયાશકર નવાડીએ સ્થાપેલી એક નાની લાઇબ્રેરી આ નવી લાઇબ્રેરી સાથે જોડી દેવામા આવી હતી

૧૮૨૮ના એક વૃત્તાત પ્રમાણે ત્યારના અથપાલને રૂા ૩૭ અને બીજા નોકરોને રૂા ૩૭નો માસિક પગાર આપવામા આવે છે

સરમાનો સુવર્ધુમહોત્સવ ૧૮૨૦મા બજવાયો હતો તે પ્રસંગે રૂા ૫૦૦૦૭

નો ફાળો એકઠો થઈ શક્યો હતો. ૧૯૩૦માં સાક વર્ષ પૂરું થતાં, હીરક-મહોત્સવની પ્રાથમિક યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે.

અગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને બીજી ભાષાઓનાં મળીને કુલ ૬,૨૮૬ પુસ્તકો (૩. સવાઅગિયાર હજારની કિંમતનાં) ૧૯૩૦માં દત્તાં તથા ૫૬ સામયિકો આવતાં. અંચાદી ૧૯૨૪માં થએલી અને ત્યાર પછીની પણ થનાર હતી. ૧૯૩૦માં અમદાવાદની સુધરાઈએ ૩. ૧૫૦ની મદદ આપી હતી.

૧૯૩૧ની સાલ માટેના અંદાજપત્ર પ્રમાણે વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૬૭૭-ની અને ખર્ચ રૂ. ૩૪૬૮નું ગણાયું છે.

રોજના ૧૫૦થી પણ વધુ વાચકો આ લાઇબ્રેરીના વાચનાલયનો લાભ લે છે. વાચનાલય સવારથી રાતના નવ લગી ઉઘાડું રહે છે. પુસ્તકો આપવા લેવાના મત્રાગસાંજ મળી ચાર કલાક રખાયા છે.^૧

૫

આ વિભાગમાં આપણે ડાહીસક્ષમી અને જાર્ડન પુસ્તકાલયોનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં જોઈ જઈશું.

ડાહીસક્ષમી પુસ્તકાલય સને ૧૮૯૮ના એપ્રિલની ૨૫મી તારીખે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન વિચારક અને અંધકાર મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ પોતાનાં પત્નીના રમરણ્યચિહ્ન તરીકે, પોતાનાં માતૃશ્રીના સ્મારકસ્થાન ઉમેદકુમારી-મંદિરમાં, સ્થાપ્યું હતું. મંદિર શહેરની નવ્યોવચ સરિયામ રસ્તા પર આવેલું હોય શહેરીઓને પુસ્તકાલયના ઉપયોગમાં પૂરી સવળતાવાળું છે. તે સ્થાપવામાં આવ્યું ત્યારે તેના સમૃદ્ધિવંત તેટલા જ સેવાભાવી સ્થાપક રૂ. ૨૫,૦૦૦નાં પુસ્તકો અને ફર્નિચર, રૂ. ૩૦,૦૦૦નું સમગ્ર મંદિરનું મકાન, તેના નિભાવ માટે રૂ. ૨૫,૦૦૦નું સ્થાયી ફંડ તથા પોતાના પ્રકાશન માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦નું સ્થાયી ફંડઃ આ રીતે કુલ સરવાળે રૂ. ૯૦,૦૦૦ જેવી મોટી રકમ સંસ્થા પાછળ રોકેલી છે. ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રચારના ઇતિહાસમાં એક વ્યક્તિએ કરેલી આવી ઉદાર સખાવતનું આટલું જ્વલંત દષ્ટાંત બીજું જણવામાં નથી.

ફોડો તથા પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા કચ્છના સમિતિ સભાનિત અને અધિકારી જનોની નીમવામાં આવે છે, જેઓ તેનો નદીવટ યથાયોગ યતાવે છે.

પુસ્તકાલયમાં ૧૦,૭૪૭ છાપેલા ગ્રંથો અને ૩૮૫ જૂની હાથપ્રતો એમ મધ્ય મળીને ૧૧,૦૮૨ ગ્રંથો છે. ભાષાવાર જોઈએ તો ગુજરાતી સરકૃત અને અંગ્રેજી ઉપરાંત કેટલાક ગ્રંથો હિન્દીના છતાં પ્રાનોની ભાષાઓના, ગ્રીકોલેટિનના તેમજ અર્વાચીન યુરોપી ભાષાઓના પણ છે. પુસ્તકાલય આ રીતે અનેક ભાષાઓના અભ્યાસીની જરૂર પૂરી પાડી શકે તેવી અમામાન્ય સામગ્રી ધરાવનાર છે. જે વાચકને સામયિક કે પુસ્તક પુસ્તકાલયમાં બેસીને જ વાચવું હોય તેની પાસેથી કશું લવાજમ લેવામાં આવતું નથી, પણ પુસ્તક ઘેર લઈ જનાર માટે અનામત રકમ તથા વાર્ષિક રૂ. ૧૫૫ લેવાનો નિયમ છે. આ મિત્રાઈ રૂ. ૨૫૦ આપનાર તે મુરબ્બી અને રૂ. ૩૦ આપનાર આજીવન સભાસદ એવા પણ બે રંગો છે. નડિયાદની શહેરસુધરાઈ તરફથી પુસ્તકાલયને વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦ની મદદ મળે છે.

મર્યાદા પુસ્તકો પાછળ દર વર્ષે રૂ. ૧૦૦નું તથા બધા મળીને રૂ. ૭૫૦નું સામયિકો પાછળ આશરે રૂ. ૨૦૦નું ખર્ચ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રજા માણસો મળીને, દર મહિને બસોથીય વધુ જથ્થા પુસ્તકાલયનો લાભ લે છે, જ્યારે વાચનાનયમાં એથીયે પચીસેક વધારે દરરોજ આવતા હોય છે.

ઉમેદગુમારી મંદિરમાં જે મહત્ત્વ કથાશાળા છે તેનો પણ પ્રબલ સારો લાભ લે છે. એ કથાશાળા તથા એન્ડ્રુમ લાઇબ્રેરી સાથેનો જોડો મેળાવડાનો હોલ. આ મનેને આપણે અર્વાચીન પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના જ અગ્રો કહી શકીએ, કારણ, પુસ્તકાલયને આ રીતે સામાજિક જનસમાગમનું ધ્યાન બનાવવું અને તે રીતે પુસ્તકો ભરૂં પ્રજાજનોને આકર્ષવા એ કાર્ય પણ સદગૃહ પ્રવૃત્તિના કાર્યક્રમમાં જ ગણાય છે તથા તે દરેક રીતે ઉત્તેજ પાત્ર છે, નિકાસપાત્ર છે.

કામિયાનાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ માર્ટીનની યાદગિરીમાં સને ૧૮૯૫ની સાતમાં લાવનગર રાજ્યે માર્ટીન લાઇબ્રેરી સ્થાપી હતી તે શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક વિશાળ આકર્ષક અને હવાપ્રકાશમત મકાનમાં આવેલી છે. તેની સાથે વાચનાલય અને ઘણી પ્રાચીન મહરનની વસ્તુઓનું સમઘરધાન પણ છે. વાચનાલયમાં શહેરના દરરોજના જન્મમરણના તથા યોમામામા વરસાદના આકાશ જીતે કાચના નાના કપાટમાં મૂકવામાં આવે

છે કે જે લોકકેળવણીનું એક નાનું પણ સાફ કાર્ય છે. એને પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની એક જરૂરી ફરજ બખવાઈ પણ ગણાય. વળી લાયબ્રેરીના મકાનમાં રાખ્યાના એક આગલા નરેશ વખતસિદ્ધના સમયની ચીતળની લડાઈનાં હુબહુ સુશોભિત ચિત્રો પણ ટાંગેલાં છે, જે તે સમયની કલાનો મારો ખ્યાલ આપે છે તેમજ કલાને અર્વાચીન પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમાં જે સ્થાન છે તેનો પણ એક દાખલો પૂરો પાડે છે.

આ પુસ્તકાલયની બ્યવસ્થાનું કામકાજ શહેરના સંસ્કારી સંભાવિત ગૃહસ્થો તથા અમલદારોની સમિતિ દ્વારા થાય છે. મર્યોના રૂ. ૫૫ થી ૧૦૦ આપનાર સુધીના ત્રણ વર્ગો છે તે તે પ્રમાણે તેમને વર્તાઓનાં પુસ્તકો આપવામાં આવે છે. સભ્યસંખ્યા ૧૯૨૬માં ૪૫૦ હતી. પુસ્તકાલયનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૩,૬૦૦ છે પણ આવક રૂ. ૧૨૫૦ જેટલી જ છે. ખોટની રકમ દર વર્ષે રાજ્યમંદ તરીકે મળે છે. વાચનાલયનો સમય સવારના સાતથી રાતના સાડાનવ સુધીનો તથા પુસ્તકો માટે સવારમાં જ ૨૧-૩ કલાક : એ રીતે છે. વાચનાલયનો લાભ રોજનાં આશરે ૧૦૦ માણસો લે છે. અંગ્રેજી અને ગુજરાતી, સંસ્કૃત તથા હિંદી એમ બધાં મળીને કુલ પુસ્તકસંખ્યા દસ લાખની છે. દર વર્ષે સાતથી આઠ લાખ પુસ્તકો વાચકોમાં વંચાવા માટે જતાં હોય છે. મંત્રહનો પોણો ભાગ અંગ્રેજી પુસ્તકોનો છે. આ પુસ્તકાલયની મુલાકાત ૧૯૩૦-માં પુસ્તકાલયપરિષદના પ્રતિનિધિમંડળે, દેશી રાજ્યોમાં કરવાના યોજનારના કાર્યને અંગે લીધી ત્યારના તેના વૃત્તાંતમાં જે આશા દર્શાવાઈ છે તેના ઉતારા સાથે એ પુસ્તકાલયના કાર્યની આ રૂપરેખા સમાપ્ત કરવી યોગ્ય છે : “હાલ તો આ પુસ્તકાલય અને તેના વાચનગૃહનાં દ્વાર ફક્ત લવાજમ આપનાર સભાસદોને માટે જ ખુલ્લાં છે. હાલમાં એને મફત અને સાર્વજનિક પુસ્તકાલય બનાવવાની યોજના નાજ્ય અને સંસ્થાના બ્યવસ્થાપકો ચલાવી રહ્યાં છે અને પ્રતિનિધિમંડળને ચોક્કસ આશા છે કે તેમ યતાં તેના લાભ અવસ્થા મારો લેવાશે.”^૧

૧. —————

૧. ‘પુસ્તકાલય’ : જન્યુઆરી ૧૯૩૦; પૃ. ૩૭ — બાવનગરરાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વિશે જે એક વધુ હકીકત સદર્થ નોંધવાની છે તે એ કે ૧૯૩૨ના માર્ચમાં સુવરાજ્યનમની ખુશાલીમાં તેણે રૂ. ૧૦,૦૦૦ પુસ્તકખરીદી માટે બંધ્યા છે તથા બાર્દન લાયબ્રેરીની વાર્ષિક રાજ્યમંદ રૂ. ૧,૬૦૦ની હતી તે રૂ. ૩,૦૦૦ની કરી છે.

૬

બ્રિટિશ ગુજરાતના તથા કાઠિયાવાડના એક અગ્રણી દેશી રાજ્યમાં ઝોગણીસમી સદીની અધ્યયતી તેની આખર મુધીમાં પુસ્તકાલયની અમુક આગળ પડતી સંસ્થાઓનો જે વિકાસ થયો હતો તે આપણે તે વિષયના ઉપલબ્ધ વૃત્તાંતોને આધારે આટલે મુધી જોયો. એ જ સમયનાં તથા ત્યાર પછી, વડોદરા રાજ્યે ૧૯૧૦-૧૧માં વિરાગ પાયા પર આપણા પ્રાન્તમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અર્વાચીન દબે અને અર્વાચીન સાધનો દ્વારા ઉપાડી ત્યાં મુધીમાં એ રાજ્ય જદાર સ્થપાયલાં નાનાં મોટાં કેટલાંક પુસ્તકાલયોની એવી જ ઇતિહાસરેખા જરૂર રસિક અને ઉપયોગી વાચન પૂરું પાડે. પણ એ સર્વ વિશેની વિશેષ માહિતી તુર્ત વેળા મળી નથી. તેથી, બ્રિટિશ ગુજરાત, દેશી રાજ્યો તથા બૃહદ્ ગુજરાતનાં અમુક અમુક થાણાંમાં ૧૮૫૭થી ૧૯૧૦-૧૧ના અર્ધી સદીથીય વધુ સમયના ગાળા દરમિયાન જે પુસ્તકાલયો સ્થપાયલાં, તેની થોડીક માહિતી ‘પુસ્તકાલય સર્વસમ્રદ’ (૧૯૨૯) (કે જે પણ કમનસીએ સંપૂર્ણ થાદી તો નથી જ આપી શકયો) —એ સંદર્ભ અંથને આધારે અહીં કાલાનુક્રમે તારવીએ છીએ :

ક્રમાંક	સ્થાપનસાલ	સ્થળનામ	પુસ્તકાલયનામ	પુસ્તકસંખ્યા
૧.	૧૮૫૭	ભરૂચ	રાયચંદ દીપચંદ લા.	૧૦,૨૦૦
૨.	૧૮૬૪	માંડવી	કચ્છ-માંડવી પુ.	૨,૫૧૦
૩.	૧૮૬૬	ગોધરા	સ્કુઅર્ટ લા.	૩,૬૨૯
૪.	૧૮૬૮	રાજકોટ	લેંગ	.....
૫.	૧૮૬૮	„	ટાકિન	૨,૨૭૦
૬.	૧૮૬૯	ગોંડળ	ભગવતસિંહજી	૩,૯૧૮
૭.	૧૮૭૪	સરખેજ	બાપુજી જગન્નાથ	૬,૬૦
૮.	૧૮૭૫	મુંબાઇ	ઝવેરીલાલ હિ.	૪,૫૨૦
૯.	„	મહુવા	મહુવા પુ.	૨,૧૦૦
૧૦.	૧૮૭૯	નાડયાદ	નેટિવ લા.	૧,૬૦૦

*—————

૧. વડોદરા રાજ્યની નૂની લાઇબ્રેરીઓ વિશેની આવી માહિતી કસ્યા અને આમ પુસ્તકાલયોવાળા પ્રકરણમાં છે.

૨. નિહલે અમદાવાદ, તા. દરગોધ.

૧૧.	૧૮૮૨	રાંદેર	રાંદેર રી. રૂ.	લા.	૧,૪૦૩
૧૨.	,,	પાલજીપુર	વિક્ટો. જ્યુ.	"	૨,૬૫૦
૧૩.	૧૮૮૩	દાહોદ	એન્ટી	"	૯૫૨
૧૪.	૧૮૮૫	અંકલેશ્વર	જે. એન. પિટ્ટ	"	૧,૭૨૮
૧૫.	૧૮૮૬	વહેલાણી	રૂમનાથદાસ	"	૪૪૨
૧૬.	૧૮૮૭	પોરબંદર	દેસાઈ ના. ગો.	"	૫,૬૦૦
૧૭.	,,	ભાવનગર	જૈન પ્રચારક સભા	"	૬,૧૦૪
૧૮.	૧૮૮૪	ભરૂચ	નૃસિંહ પુ.	"	૧,૬૪૪
૧૯.	,,	પાલીતાણા	તલકચંદ સિદ્ધક્ષેત્ર લા.	"	૧,૭૩૬
૨૦.	૧૮૮૬	અમદાવાદ	ભોજાનાથ સા. લે. ઇન્સ્ટ.	"	૨,૩૭૫
૨૧.	૧૮૮૭	કાનપુર	ગુજ. જ્ઞાનાશ્રય લા.	"	૧,૬૨૫
૨૨.	૧૯૦૩	નાશિક	નારાયણજી પંચવટી પુ.	"	૫,૮૧૪
૨૩.	૧૯૦૭	નડિયાદ	હિંદુ અનાયાત્રમ પુ.	"	૧,૩૧૨
૨૪.	૧૯૦૮	રંગૂન	શ્રી હિ. વ. સભા. લા.	"	૨,૪૭૫
૨૫.	૧૯૧૦	એડન	હિંદુ મિત્રમંડળ	"	૧,૮૦૦
૨૬.	૧૯૧૧	અમદાવાદ	ભાઈશંકર ના.	"	૪,૦૭૦
૨૭.	,,	કાનપુર	ગુજ. મિત્રમંડળ	"	૧,૦૦૦

૭

ગુજરાતનાં જેજે પુસ્તકાલયો વિશે આટલે સુધી આ પુસ્તકમાં ટુંકામાં કે વિગતવાર માહિતી અપાઈ છે, તે સર્વે મફત નહિ પણ વધુઓછે અંશે સવાજમી પુસ્તકાલયો છે. તેમજ તેમની વ્યવસ્થા કે નિભાવણી અમેરિકાના વિશિષ્ટ અર્થમાં 'સાર્વજનિક' નથી; એટલે કે, વ્યવસ્થા, અંકુશ, નિભાવણી ખર્ચ વગેરેને લગતાં હક ને જવાબદારી વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાનાં છે—પ્રજા તરીકે પ્રજાનાં નહિ. એ પુસ્તકાલયોએ પણ પોતપોતાની રીતે સાફ કામ કર્યું છે અને તેમના કાર્યને ઓછામાં લેખવવાનો પ્રયત્ન આપ્યો ન કરીએ. પરંતુ, પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની કેવળ અર્વાચીન દૃષ્ટિએ વિચારણા કરતાં એ જૂના પ્રકારનાં પુસ્તકાલયોની ઉપર કહી તે મર્યાદાઓ સૂચાઆ વિના છૂટકા નહોતો. હવે પછી આપણે જે મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની ગુજરાતમાં

ચએલી પ્રવૃત્તિ વિચારવાની છે તેનાથી પેલાં પુસ્તકાલયો જેવી રીતે ભિન્ન છે તે દર્શાવત પર આ રીતે ધ્યાન ખેંચવાથી જ નવી પ્રવૃત્તિની વિશેષતા સ્પષ્ટપણે દર્શાવી શકાય તેમ છે.

સને ૧૯૦૬થી ૧૯૩૧ સુધીની પચ્ચીસી દરમિયાન ગુજરાતમાં મહત્ત્વ માર્વજનિક પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિઓ મોટી તથા નાની મળીને તથા જુના-જુના રૂપની, જુલેલુદે રચળે, દસથી પચ્ચ વધુ સંખ્યામાં થએલી જોવામાં આવે છે. તેમાંની કેટલીક મુખ્યતો દુ'કા પરિચય દ્વે વાચકને કરાવીશું.

અર્વાચીન પ્રકારની જે મૌથી પહેલી આવી પ્રવૃત્તિ થઇ, તે મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોની. તેનું બીજ આપણી મસ્તૂતિની ભૂમિમાં જેવી રીતે વવાયું તેની મક્ષિત્ત પચ્ચ રસિક કથા તેના પ્રણેતા અને આજે પચ્ચ વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના એક વિશિષ્ટ અંગરૂપ રા. મોતીભાઇ અમીનના પોતાના જ શબ્દોમાં આપવી એ સર્વ રીતે યોગ્ય છે:

“સને ૧૯૦૪-૦૫માં રવ. અમૃતલાલ સુંદરજી પદિયારનું ‘સંસારમાં સ્વર્ગ’ અને ભાવનગરરાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલું ‘મંગીતનીતિવિનોદ’ એ બે પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં અને મને તે એટલાં બધાં આકર્ષક અને મોદક લાગ્યાં કે એ પુસ્તકોનું વાચન વધે એવી કામ યોજના કરવાની જરૂર મને મમજાઇ. વધુ વિચાર કરતાં મને એમ પચ્ચ લાગ્યું કે સારા વિચારોને અને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર કરવો હોય તો નાનાંનાનાં ગામોમાં વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં જોઇએ. અને ગામડાંમાં આ પ્રવૃત્તિ શિક્ષકો જ ઉપાડી શકે એમ સમજી સને ૧૯૦૬નાં માર્ચમાં વડોદરા મેક્ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા શિક્ષકો સમક્ષ મેં એવી યોજના રજુ કરી કે પરીક્ષા પૂરી થયે નોકરીના પ્રસંગે ગામડામાં શાળાના શિક્ષક તરીકે કામ કરવાને જ્યારે તેઓ જાય ત્યારે પોતપોતાના ગામેથી જો તેઓ રૂ. દશ વા પંદર મોકલી આપે તો તેમને રૂ. વીસ વા ત્રીસનાં વર્તમાનપત્રો ને પુસ્તકોનો લલ આપવાની જવાબદારી હું સ્વીકારવા તૈયાર છું ... .. આ ઉપરથી ૫૦ ગામોમાં શિક્ષકો દ્વારા પુસ્તકાલયો નીકળવાનું નક્કી થયું. આ રીતે સને ૧૯૦૬ના જુલાઇની પહેલી તારીખે ગુજરાતમાં ‘મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો’ નામની સૌથી પહેલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ.”

એ પ્રવૃત્તિને રા. અમીનની સેવાવૃત્તિ અને યોજનાશક્તિનો, શિક્ષકોના પશુ સેવાભાવી સહકારનો અને પ્રજાના ઉત્સાહનો જે લાભ મળ્યો, તેને પ્રતાપે, ખીન્ન જે વર્ષમાં તો એ યોજનાનુમાર ૧૫૦ પુસ્તકાલયો ગુજરાતનાં નાનાંમોટાં ગામડામાં સ્થપાઈ ચુક્યાં અને સરસ રીતે જ્ઞાનપ્રચાર કરતાં ચાલુ ગયાં. એટલી પ્રગતિ થઈ તે અરસામાં તો, એટલે કે ૧૯૦૮માં, વડોદરા-રાજ્યે પોતાની સકલ્પલેટિંગ લાઇબ્રેરીઝની યોજના પોતાના કેળવણીખાતા માર્કેટ શરૂ કરી, જેનો વિસ્તાર ૧૯૧૦માં એ રાજ્યના પ્રખ્યાત સેંટ્રલ લાઇબ્રેરી ડીપાર્ટમેન્ટની સ્થાપનાને રૂપે થયો. રાજ્યની આ સ્તુત્ય યોજનાઓનો લાભ ધણે અંશે રાજ્યમાં આવેલાં મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોને પણ મળ્યો હતો અને તેના અનુભવી આગ્રપવર્તકની સેવાઓનો લાભ ડીપાર્ટમેન્ટને ત્યારથી તે અત્યાર સગી અખંડપણે મળતો રહ્યો છે.

વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના ઊગમ અને વિકાસની વિગતો તો હવે પછીના પ્રકરણમાં વિસ્તૃત રૂપમાં જ આપવી વધુ ઠીક થઈ પડશે, તેથી અહીં તેનો આટલો ઉલ્લેખ, ગુજરાતની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિઓમાંની ખીજી તરીકે કરીને, બાકીની પ્રવૃત્તિઓની હકીકતો ક્રમવાર ટુંકામાં રજુ કરીશું.

૩. ગુજરાતકેળવણીમંડળ દ્વારા ૧૯૧૬-૧૭માં ૮૦ ગામડાંમાં રા. ઈંદુલાલ ક. યાસિકે ગોખલે વાચનાલયો સ્થાપ્યાં હતાં. તેની યોજના એવી હતી કે જે ગામ રૂ. ૧૫ એકડા કરી મોકલે, તેમાં ખીજી એટલી જ રકમ નાંખીને, તેને રૂ. ૩૦નાં ખર્ચા તથા માસિકા મંડળે પૂરાં પાડવાં. મંડળને વધુ ૫૦ ગામડાંમાં સ્થાયી પુસ્તકાલયો સ્થાપવા માટે અમદાવાદવાળા સ્વ શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસે રૂ. ૫૦૦૦૦ આપવાનું સ્વીકૃત્યું હતું અને તે વિશે એક યોજના પણ ઘડાયલી તે થોડીધણી અમલમાં પણ મૂકાયલી. મંડળનાં પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયો હજી કેટલેક સ્થળે ચાલુ છે.

૪. ૧૯૧૮ કે ૧૯૧૯માં મુંબાઈની હોમ રૂલ લીગ દ્વારા પણ રા. ઇંદુલાલ ક. યાસિક તથા રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસે ગુજરાતનો વાચન-પ્રેમ પોષવા, જે ગામ રૂ. ૨૫ મોકલે તેને તેમાં તથા બેવડી રકમ ઉમેરી કુલ રૂ. ૭૫નાં પુસ્તકો અને એક નાનું કળાટ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

૫. વચ્ચે ૧૯૧૬માં આણંદની ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીએ ચરોતર વાચનાલયો સ્થાપેલાં જેમાંનાં કેટલાંક હજી નબી રહ્યાં છે. તેમાં પણ રૂ. ૧૦ મોકલનારને રૂ. ૨૦નાં પત્રો આપવાની ગોઠવણ હતી. ૧૯૨૭થી તે

સંસ્થાએ રૂ. ૧૫૭ મોકલનારને રૂ. ૨૦૭નાં પત્રો ઉપરાંત રૂ. ૧૦૭નાં સારાં-સારાં પુસ્તકો પણ દર વર્ષે મોકલી આપવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી.

૬. એક વધુ વાચનાલયપ્રવૃત્તિ તે, મુંબાઇવાળા વિદ્યારસિક સોસિસિટીર સ્વ. નટવરલાલ મા. દેસાઇની. આ પ્રવૃત્તિ માટે તેમણે ફંડ એકઠું કરેલું ને તેમાંથી મોઝેક ગામડાંને, નં. ૫વાળા ચરોતરનાજ ધોરણે રૂ. ૨૦૭નાં પત્રો મોકલાતાં. આ પ્રવૃત્તિ પણ ત્રણચાર વર્ષ ચાલી હતી.

૭. ૧૯૨૭માં કે ત્યાર પછી તુર્ત ખેડા જિલ્લામાં 'દાદાભાઈ નવરોજી વાચનાલયો' તે મહાન દેશભક્તની યાદગિરી જળવવા, 'વિલાસ'નાં તંત્રી બાનુ બમનજી હીરજી જુરશેદના પ્રયામથી સ્થપાયલા 'લોકરક્ષી દા. ન. યાદગીરી' મંડળે શરૂ કર્યા છે. તે ૩૫ વાચનાલયો ચલાવે છે. રૂ. ૨૦૭ મોકલનાર ગામડાંને તેનાથી બેવડી રકમનાં પત્રો મળે છે. યોજનાને પેટલાદવાળા દાતાર શેઠ રમણલાલ કેશવલાલે વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૭ની સંખીન મદદ પાંચ વર્ષ લગી આપી હતી.

૮. સને ૧૯૨૮ની સાલથી, મુંબાઇવાળા ઉત્સાહી વિદ્યારસિક ગૃહસ્થ રા. વૈકુંઠલાલ શ્રી. ઠાકોરે પોતાનાં પુત્રીના રમારક લેખે આપેલી રકમમાંથી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી 'પ્રિયવદ્ધ ઠાકોર વાચનાલયો' ચલાવે છે. એનો લાભ જેમાં વસતી ૧૦૦૦ની અંદર હોય, ને શાળા હોય પણ ખીલું વાંચનાલય ન હોય, તેવાં ગામડાંને આપવામાં આવે છે. ધોરણ ચરોતર જેવું જ છે.

૯. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની શાળાઓમાં રૂ. ૩,૦૦૦ના ખર્ચે ફરતાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા રાખી છે,

૧૦. ઇ. સ. ૧૯૨૫માં સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસની રૂ. ૧૦,૦૦૦ની મદદ વડે સુરત જિલ્લાના બધા તાલુકાઓની શાળામાં, કેળવણીખાતાની દેખરેખ ને વહીવટ નીચે, ફરતાં પુસ્તકાલયોનો લાભ આપવાની યોજના ઘડાઇ હતી, ને તે ત્રણ તાલુકામાં અમલમાં પણ મુકાઇ હતી.

૧૧. કાઠિયાવાડમાં રા. રાવચુરાની માર્ફત ચાલે છે તે ચોરવાડવાળા શેઠ હરખચંદની મદદથી ૧૯૨૭-૨૮થી ચાલતાં રોજનવર્ધક વાચનાલયો તથા આફ્રિકાવાળા શેઠ નાનજી કાળીદાસની મદદથી ચલાવાતાં એજ પ્રદેશમાંનાં (પોરબંદર, જામનગર, બુનાગદમાં) ફરતાં પુસ્તકાલયો એ આ વિષયમાં

કાઠિયાવાડની ખાસ નોંધવાલાયક પ્રવૃત્તિઓ છે. જ્ઞાનવર્ધક વાચનાલયોની પદ્ધતિ મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયની યોજનાને ગણતી જ છે.

૧૨. કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોમાં રાજકોટ સંસ્થાને ગામડાંઓનાં વાચનાલયોને રૂ. ૧૦૭ આપવાની યોજના કરી છે; અને ભાવનગરરાજ્યે તો ૧૯૩૧માં આ હેતુ માટે રૂ. ૧૭ લાખ મંજૂર કરીને તથા ૧૯૩૨માં બાર્ડન લાઇબ્રેરીને અપાતી મદદમાં પણ સંગીન વધારો કરીને પુસ્તકાલયો દ્વારા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો સારો ઉત્સાહ દાખવ્યો છે અને એક ખરેખર અનુકરણીય દૃષ્ટાંત પોતાનાં બાઇબલ રાજ્યોને પૂરું પાડ્યું છે.

૧૩. ગુજરાતના એક સેવાભાવી સંજ્ઞને 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય'નાં પ્રકાશનોનાં લાભ વડોદરારાજ્યના ચાર પ્રાન્તો, દરહીઓ માટે વડોદરા શહેરની સ્ટેટ જનરલ હોસ્પિટલ, ગુજરાતના પાંચે જિલ્લાઓ તથા કાઠિયાવાડનાં ગામડાંઓને સહેલથી મળે તે માટે તેનાં ૧૧ સેટનાં ફરતાં પુસ્તકાલયોની પેટીઓ રા. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન દ્વારા ૧૯૩૧થી ફરતી કરી છે. એની વ્યવસ્થા જે તે પ્રદેશના સ્થાનિક સેવાભાવી બાઇઓ હસ્તક ચાલે છે.^૧

◆—————◆

૧. વિષયનું આ સ્વરૂપ સમેટતાં, હિંદ બહારના બૃહદ્ ગુજરાતની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિની જે મળે છે તે માહિતી સંક્ષેપમાં આપવી જોઈએ: (૧) પૂર્વ આફ્રિકાનાં ઝાંઝીબાર, દારેસલામ, મોઝામ્બિક, નેરોબી, કંપાલા ને જીન્ઝામાં મળી ૧૦ થી ૧૨ પુસ્તકાલય (વાચનાલય સહિતનાં) ગુજરાતીઓનાં કોમી તેમજ સાર્વજનિક છે. ત્યાં ગુજરાતી વસ્તીવાળાં ગામડાંમાં પણ પુસ્તકાલય હોય જ છે. (૨) ડર્બન (દ. આ.)ની એમ. કે. ગાંધી લાઇબ્રેરીમાં આવવિભાગ સહિત, દોઢ હજારથી વધુ ગુજરાતી પુસ્તકો છે. ત્યાં ૪૦થી ૫૦ ગુજરાતી સામયિકો પણ મંચરવામાં આવે છે.

આ સિવાય બૃહદ્ ગુજરાતની જે જે વસાહતો મદ્રાસ, કલકત્તા, દિલ્હી, લાહોર, કાનપુર, કરાંચી, રંગૂન, કોચીન વગેરે સ્થળે છે, ત્યાંના રહીશોના લાભ માટે ત્યાં નાનાં કે મોટાં પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયો સ્થપાયાં જ છે એ વાતની નોંધ લેતાં સંતોષ થાય છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

વડોદરારાજ્યમાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો ઊગમ અને વિકાસ

“ફરજિયાત ફેળવણીની સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવનારી એવી જે દિશ્યાસ છે તે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની. વડોદરા રાજ્યનું તે એક વિશિષ્ટ અંગ છે. એ દિશામાં તો સમસ્ત દિંદમાં કાર્યનો જે મંગલારંભ કર્યો તે આ રાજ્યેજ. મહારાજ પોતે પુસ્તકપ્રેમી છે, તેમણે પોતે પણ એકપ્રે પુસ્તકો લખ્યાં છે; અને તેથી ફેળવણી, કલા, સંગીત અને સાહિત્યની પોતાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં તેમણે જે એકજ લક્ષ્ય રાખ્યું છે તે એ કે પોતાના રાજ્યની તેમજ દિંદની પ્રજાનો સંસ્કારવિકાસ સાધવો.”^૧

“જુદી જુદી પરિસ્થિતિના ફરકને અંગે અમુક છૂટછાટ મૂક્યા પછી, મને એમ કહેવું ન્યાયયુક્ત લાગે છે કે તમે ઓછામાં ઓછી શ્રેષ્ઠિત નોટલી પ્રગતિ તો કરી જ છે.”^૨

✽—————

૧. સ્ટેન્લી રાઇસ: ‘લાઇફ ઓફ સયાજીરાવ ધ મહારાજ, મહારાજ ઓફ બરોડા’;
પ્ર. ૧૩: પૃ. ૭૭, ૭૧.

૨. વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ વિષે, યુનાઇટેડ કિંગડમના કાર્નેગી ટ્રસ્ટના મંત્રીનો, વડોદરાની સેંદ્રલ લાઇબ્રેરીના ડાયરેક્ટર પરનો તા. ૨૬-૭-૧૯૨૬નો પત્ર.

ગયાં પ્રકરણમાં આપણે જે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનું વિહંગાવલોકન કર્યું, તે ધ્વિતિશ અમલે આ દેશમાં આરંભેલા નવા યુગના એક ફળરૂપ પ્રવૃત્તિ હતી; આ પ્રકરણમાં આપણે જે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો પરિચય કરવાનો છે, તે પ્રવૃત્તિ પોતેજ આપણા દેશમાં નવો યુગ આંકનાર એક યશસ્વી પ્રવૃત્તિ છે. આ કથન હકીકતોથી અગ્રણ્ય કે તેને વિસરનાર માણસોને કદાચ સહરાવાત-ભરેલું લાગશે. પણ જેઓ હકીકતો જાણે અને યાદ રાખે છે તેમને તો આ સત્ય દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, જે વડોદરારાજ્યે સ્વ. ગોખલેજીના દરજિયાત કેળવણીના ૧૯૧૧વાળા ખરડા પહેલાં પાંચ વર્ષે (૧૯૦૬માં)^૧ પોતાના આખા ય વિસ્તારમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને દરજિયાત કરી દીધી હતી; જેણે તે ખર્ચાળ પણ હિમ્મતભર્યા ઉપયોગી અને અતિઆવશ્યક પ્રવૃત્તિના પરિપૂરક તરીકે, ૧૯૧૦-૧૧ની સાલમાં હિંદભરમાં પહેલીજ, અને પહેલીજ નહિ પણ વિશાળ પાયા પરની, પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ ઉઠાવી; જેણે મુખ્ય અને પાંચજે જેવા સમૃદ્ધ ઇલાકાઓની પણ આગમ્ય, તેમનાથી ત્રણચાર વર્ષ અગાઉ પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના શિક્ષણ ભણી ધ્યાન દોડાવી તેનો પહેલવહેલો વર્ગ આ દેશમાં શરૂ કર્યો; એ જ રીતે જે રાજ્યમાંથી આ દેશ માટે અપૂર્વ એવું એ શાસ્ત્ર અને પ્રવૃત્તિને લગતું સૌથી પહેલું સામયિક ‘લાઇબ્રેરી મિસેલેની’ ૧૯૧૨માં અંગ્રેજી ઉપરાંત દેશની બે મુખ્ય ભાષાઓમાં—ગુજરાતી અને મરાઠીમાં—પ્રગટ થવા માંડ્યું; જેણે પોતાની નિરાળી ને સગવડભરી વર્ગીકરણપદ્ધતિ પણ યોજી છે; જેણે વરસાવેલાં નાણાં અને જગાડેલા ઉત્સાહને પ્રતાપે આજે વડોદરારાજ્યનાં—શહેરો ગામડાંઓમાં મળીને—હજાર ઉપરાંત સ્થળોએ સામાન્યમાં સામાન્ય પ્રજાજન પણ જગતના આદિકાળથી તે આજ લગીના અમુલ્ય જ્ઞાનવારમાનો મગફર ને ઉત્કર્ષશાલી વારસ ખન્યો છે,—જે રાજ્યે આ ‘અધું’ કર્યું છે, તેણે હિંદના અને વિશેષે કરીને ગુજરાતના સંસ્કારજીવનમાં ઉજ્જવલ ને અમૃતમય એવો એક નવીન યુગ આંક્યો છે, એ નિર્વિવાદ વાત છે. એ યુગપ્રવર્તક પ્રવૃત્તિનું કૈંક દિગ્દર્શન આપણે આ પ્રકરણમાં સંક્ષેપમાં કરીશું. વિગતવાર માહિતીના જિજ્ઞાસુઓએ તો અલગત આ વિષયના રસિક લઘુમંથ ‘વડોદરારાજ્યની

૧. અખતરા તરીકે તો આણું પગલું છેક ૧૮૪૩માં અમરેલી પ્રાંત પૂરના

ભરવામાં આવ્યું હતું.

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ' તથા 'પુસ્તકાલય' મામલિકની આ વિષયમાં અત્યંત કીમતી એવી કાષ્ઠસીનોજ આશ્રય લેવો જોઈએ

૨

વડોદરાગંજની આ અનોખી વિશાળ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના આદ્ય પ્રણેતા માનવત વડોદરાગંજ પોતેજ છે, એ વાત હવે આજને દહાડે — પૂરા એ દમકા તે પ્રવૃત્તિના આગ બને વીતી ગયા પંજી—કાષ્ઠ પણ ગુજગતી વાયકને નવેસર કહેવાની જરૂર નજ દોય તેઓથી પોતે પણ એક ઉત્સાહી વિદ્યાભક્ત છે—અન્ય દેશી રાજ્યોને મુકાબલે તો ઉત્સાહી તેટલાજ અસામાન્ય વિદ્યાભક્ત છે તેમની એ ભક્તિ આજથી પચામમાંક નર્પ પર એમની કિંગ્ડમ અને તરણ વધમા, એ ગાજ સગ દી માધવ ગવ જેવા મહાસમર્થ ગંજનીતિજ અને મિ એફ એ એચ ઇતિવદ જેવા વિદ્વાન ગુરુની પ્રેરણા પામતી ખીલી હતી એ કાગે પડેલા ઉચ્ચ સરકારોગે જેમ તેમની મમત્ર ઉદાગ્રહી ગંજનીતિગે ગી છે, તેમ જ્ઞાનનો મહિમા અને પ્રભોદાગક માટે આવશ્યક એવા જ્ઞાનપ્રચારની મહત્તા પણ તેમને સ્પષ્ટ કરી છે એ જ્ઞાનમહિમાના જગે તેમની પાસે તે સમયેજ પોતાના રાજમહેલમાં એક નાનું પણ મગ્ન પુસ્તકાલય વમાવગચુ, અને જ્ઞાનપ્રચારની એ મહત્તાએ, મિ રાષ્ટ્રસ કહે છે તેમ,^૧ એવો દૈવી અસતોપ પોતાની પ્રજામાં જાગૃત કરવા તેમને પ્રેર્યા જેને પરિણામે એ પ્રજા માત્ર પોતાની સ્થૂળ જરૂરનો પૂરી પાડીને અટકે નહિ પણ ઉચ્ચતર વસ્તુઓને વાછવા બાળી દોરાય, પુસ્તકાલયોમાં સચિત કરેલા એકેએક દેશકાળના મહાપુરુષોના વિચારો વડે જીવનને શુદ્ધ કરે, સમૃદ્ધ કરે, રસીનુ પણ કરે

સને ૧૯૦૬-૭ના વર્ષો જેમ ના મહારાજાસાહેબની કારકિર્દીમાં તેમ આપણા વિષયના ઇતિહાસમાં પણ મહત્વના વર્ષો છે ૧૯૦૬માં રાજ્યની અદર પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત થઈ તથા તેમણે અમેરિકાની પહેલી મુલાકાતવેળા ત્યાંની અસાધારણ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિથી ઉત્સાહિત થઈને વડોદરા પહેલા તાગથી ને પછી વિગતવાર પત્રથી હુકમ મોકલેલો કે રાજ્યમાં સકયુલેટિંગ લાઇબ્રેરીઓ ચાલુ કરી દેવી વળતા વર્ષે એ હુકમને અમલમાં મુકાતો જોયો આ જને વસ્તુઓને—મફત ફરજિયાત કેળવણી

તથા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને—પરસ્પર સંબંધ છે, એ આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોયું જ છે. વડોદરારાજ્યે પણ, એ સંબંધ લક્ષમાં રાખી ભણેલા પ્રગળનોતું ભણતર તાત્કાલ રહે તે સારૂ મક્કત અને સાર્વજનિક ધોરણ પ્રમાણેનાં નાનાં છૂટક વાચનાલયો કે પુસ્તકાલયો એ સમયે શરૂ કરી દીધાં તે બધી રીતે યોગ્ય જ થયું હતું.

૧૯૦૬ની સાલથીજ મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ ગઈ હતી, તે આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું જ છે. તેણે પણ ઉપલી સંકુલેટિંગ લાય-બ્રેરીઝની યોજનાનો સારો લાભ લીધો. પરિણામે, ૧૯૦૬માં મિત્રમંડળને હસ્તક ૬૦ વાચનાલયો ચાલતાં હતાં તેને સ્થાને ૧૯૦૯ સુધીમાં વાચનાલયો તથા પુસ્તકાલયો મળીને તે પ્રકારની ૧૫૦ સંસ્થાઓ નિભાવવા શક્તિમાન થયું હતું. પણ આ સર્વ પ્રવૃત્તિ હજી જોષએ તેવી કેન્દ્રસ્થ નહોતી. ૧૯૧૦માં સેંટ્રલ લાઇબ્રેરી ટીપાર્ટમેંટ સ્થપાયા સાથે તેને તેવું કેન્દ્ર મળ્યું અને અતિથણે વેગ પણ મળ્યો.

૩

ના. મહારાજસાહેબની ૧૯૧૦ની અમેરિકાની મુલાકાતને પરિણામે સેંટ્રલ લાઇબ્રેરી ટીપાર્ટમેંટ હસ્તીમાં આગ્યા પહેલાંજ જેમ ઉપર પ્રમાણે મામડાં ને નાનાં શહેરોમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના ગણેશ મંડાઈ ગયા હતા, તેમ તળ વડોદરાને વિશે પણ થયું હતું. તેના રાજમહેલના રાજપુસ્તકાલયનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર આવી ગયો છે. એ પુસ્તકાલયને વચમાળાના સમયમાં રાજ્યના મોટા અમલદારો માટે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું. અને પછી શહેરની વચ્ચેવચ માંડવી પાસેના જૂના સરકારવાડામાં આણી પ્રગળીય ઉપયોગ માટે પણ તે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું. આ સ્થળ કે ત્યાંથી જૂના ગાયકવાડોના સમયમાં પ્રગળે મિહાષ કે પોપાક જેવી શરીરપોષક વસ્તુઓની લદાણી થતી, ત્યાંથી હવે પુસ્તકો જેવી ચિત્તપોષક વસ્તુઓની લદાણી થવા લાગી. પ્રગળની વચ્ચે આવી વસેલા આ કીમતી મંચસંમહનો પ્રગળ હવે દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ લાભ લેતી થઈ.

શ્રી. વડોદરાનરેશ જેવા સંસ્કારી પ્રગતિપ્રેમી અને દેશલિમાની મહારાજને અમેરિકામાં પોતે જોયેલી પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનાં બીજ સ્વદેશમાં વાવવાની વૃત્તિ થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે. તેમણે એ પણ જોયું કે કાર્યને ખરી સફળતા અપાવવી હોય, તો જેમ ઉત્તમ બીજ તેમ કાળેલ માળી પણ પરદેશ

થી આપાત કર્યે જ છૂટકો છે. તે પ્રમાણે તેમણે ૧૯૧૦ના નવેમ્બરમાં એક કુશળ ગ્રંથપાલ અને પુસ્તકાલયચાચી મિ. ડગ્લસ એ. બોર્ડનને પોતાનાં સ્વપ્નેની સિદ્ધિ કાળે વડોદરા આણ્યા. આ ગૃહસ્થની તેમને સોંપાનારા કાર્ય માટેની તાલીમ અને તૈયારી હિંચા પ્રકારની હતી. વર્ગીકરણના અમેરિકન નિષ્ણાત મિ. કટરના તેઓ શિષ્ય હતા; તેવાજ બીજા નિષ્ણાત સદ્ગત મિ. ડ્યુઇના સહકારી હતા; અને ચેલ યુનિવર્સિટી જેવા જગવિખ્યાત વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયના તેઓ ગ્રંથપાલ હતા. આવું એક મૂલ્યવાન રાત હિંદના એક અગ્રણી રાજ્યમાં આવે, શોકે અને સર્વત્ર પોતાનો પ્રકાશ પ્રસારે, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું.

મિ. બોર્ડનના આવવા સાથે જ સેદ્દલ લાઇબ્રેરી ટીપાઈમેન્ટ બોલવામાં આવ્યું, એ ખાતાને સરકારવાડાવાળું રાજપુસ્તકાલય હવે સુપરત કરવામાં આવ્યું—જેમ, ત્યાર પહેલાં આશરે ૧૦૦-૧૨૫ વર્ષ પર ઈંગ્લંડના સાતમા હેનરીથી ત્રીજા બ્યોર્ન સુધીના રાજાઓનાં પુસ્તકાલયો પશ્ચ હાલતું સ્થિટિશ મ્યુઝીઅમ પુસ્તકાલય સ્થાપવા માટે પ્રજાને સુપરત થયાં હતાં, તેમ. પ્રસ્તુત રાજપુસ્તકાલયમાં ઇતિહાસ, ચરિત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનાં અગ્રેષ્ઠ તથા થોડાં (૧૬૦) સંસ્કૃતઃ એમ બધાં મળીને આશરે વીસ હજાર પુસ્તકો હતાં. આ વિશિષ્ટ સંગ્રહને હવે સેન્દ્રલ લાઇબ્રેરીનું નામ આપી સામાન્યતઃ આખા રાજ્યનું અને વિશેષતઃ વડોદરા શહેર અને કેમ્પનું મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય તેને ખનાવવામાં આવ્યું.

એ મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય દેશી લાપાનાં પુસ્તકો વિનાનું ન રહે તેવી યોજના પણ પહેલેથી જ કરવામાં આવી હતી. વડોદરામાં જ ના. મહારાજના લઘુ બંધુ શ્રી સંપતરાવ ગાયકવાડ જે શ્રી સયાજી પુસ્તકાલય પ્રજાના હિપ-યોગ માટે ચલાવતા હતા તેમનાં ગુજરાતી તથા મરાઠી (૩૩૦૦) તેમજ સંસ્કૃત (૬૩૦) પુસ્તકો પણ નવી સેન્દ્રલ લાઇબ્રેરીને સમર્પિત થયાં. વળી સંસ્કૃતવિભાગ તો રાજ્યના વિદ્વલમદિરપુસ્તકાલયનાં ત્રણેક હજાર મદરતપૂર્ણ સંસ્કૃત છાપેલાં તથા લખેલાં પુસ્તકોથી પણ સમૃદ્ધ થયો હતો.

પોતાની ત્રણ વર્ષની કામગિરી દરમિયાન મિ. બોર્ડને એ મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય સ્થાપવા હિપરાંત આખા રાજ્યમાં સ્થળેસ્થળે સ્થાપવાનાં મક્કત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની વિસ્તૃત યોજના પોતાના સહાયકોના સહકારથી ધડી અને અમલમાં મૂકી હતી; તેમજ ફરતાં પુસ્તકાલયોની અને દશ્યચિત્ર-

અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો

વરોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના ચોજક

સ્વ. વિલિયમ એ. બોર્ડન

શિક્ષણની યોજનાઓ કરી હતી; પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના શિક્ષણનો હિંદમાં સૌથી પ્રથમ એવો વર્ગ સ્થાપી તેમાં અંચાલો તૈયાર કર્યા હતા; કટર અને ડચુનની પદ્ધતિઓનું અનુકૂળપણે મિશ્રણ કરીને બોર્ડન-વર્ગીકરણપદ્ધતિ રચી હતી; વડોદરામાં લાઇબ્રેરી ક્લબ સ્થાપી હતી; સંસ્થાના સામયિક 'લાઇબ્રેરી મિસેલેની'માં પણ વારંવાર લખાણો આપ્યા હતાં; અને પુસ્તકો માટેના 'બોર્ડન સ્ટેક્સ' (લોખંડી ઘોડા) પણ પોતાની સ્વતંત્ર ભુદ્ધિથી યોજી, સર્વ સંગવડ સચવાય તેવા બનાવરાખ્યા હતા. આ રીતે, તે ઉત્સાહી અને કાર્યકુશળ પુરુષે ત્રણ વર્ષથી પણ ઓછા હિંદનિવાસ દરમિયાન હિંદની આ એક વિશિષ્ટ અમણી પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને સ્થાપના અને ખીલવવા અઘાત મહેનત કરી હતી. તેઓનું સને ૧૯૩૧ના નવેમ્બરમાં તેમના રવદેશમાં મૃત્યુ થયું છે, એ બાણીને દરેક પુસ્તકાલયપ્રેમી દિલગીર થયા વિના રહેશે નહિ.

મિ. બોર્ડનની પછી તેમનાજ હાથ નીચે તૈયાર થએલા ને રાજમહેલના પુસ્તકાલયના અંચાલ મિ. જ. સ. કુડાળકર ખાતાના ઉપરી બન્યા. તેમણે ૧૯૧૩-૧૪ દરમિયાન યુરપઅમેરિકામાં રહી ત્યાંની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો સંગીન અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમની કામગિરી માત્ર છ વર્ષ ટકી, કેમકે ૧૯૨૧માં એ વિચક્ષણ પુસ્તકાલયસેવકની આયુષ્યદોરી કપાઇ ગઈ. એ સાક્ષી હાલના ક્યુરેટર મિ. ન્યૂટન મોહન દત્ત એ ઓઢા પર આવ્યા છે. ખાતાને દસકાથી ૫ વધુ સમય લગી તેમની બહુશ્રુતતા અને કાર્યશક્તિનો લાભ સરસ રીતે મળતો રહ્યો છે.

૪

સેંદ્રલ લાઇબ્રેરી ડીપાર્ટમેન્ટના મુખ્ય વિભાગો એ છે: 'વડોદરામાં છે તે સેંદ્રલ લાઇબ્રેરી અને તેના પેટાવિભાગો; પાટનગર સિવાયના આખા રાજ્ય માટેના વિભાગ. આ બીજા વિભાગમાં પ્રાંત કર્યા અને ગામડાંના પુસ્તકાલયો, તે સર્વને અગેનાં વાચનાલયો, ફરતાં પુસ્તકાલયો તથા દશ્ય-ચિત્રશિક્ષણની (સિનેમા દ્વારા જ્ઞાનપ્રચારની) યોજના: આટલાં અંગોનો સમાવેશ થાય છે. એ સર્વને લગતી વિગતો આ પુસ્તકમાં હવે પછી યોગ્ય રચણે આવશે. અહીં એ સંબંધી આટલો ઉલ્લેખ જ બસ ગણાય.

સેંદ્રલ લાઇબ્રેરીનાં જુદાંજુદાં મુખ્ય અંગો આ દસ છે: દૈનિકાથી માંડીને સર્વે અગત્યનાં અગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદી મામયિકાનું વિશાળ વાચનાલય જેમાં જસોથી ૫ વધુ સામયિકોનો લાભ રોજ બાર કલાક

દરમિયાન ૫૦૦થી વધુ વાચકો લે છે; અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને મરાઠી અંથસંગ્રહો ('સક્યુલેટિંગ' ઉર્ફે 'લેન્ડિંગ' સંગ્રહો); જાપેલાં તેમજ હસ્ત-લિખિત સંસ્કૃત પુસ્તકોનો વિભાગ, જેમાં આજે આશરે ૭ હજાર પુસ્તકો છે, જે ૧૯૨૭માં ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટને નામે જુદી સંસ્થા થઈ ત્યાં સુધી સેંદ્રલ લાઇબ્રેરીને જ હસ્તક હતો, તથા જેણે દેશદેશાંતરમાં પણ જોડ્યું માન પામેલી ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં પચાસેક જૂનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોની સંસ્કારેલી આવૃત્તિ વિદ્વાનોની દેખરેખ નીચે ને તેમની કીમતી મદદથી પ્રગટ કરી છે; આલવિભાગ અને મહિલાપુસ્તકાલય, જે દરેક વિશે આગળ એકેક અલગ પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે; અધ્યયનસંગ્રહ, જેમાંના ૧૪,૦૦૦ અંથોમાં શબ્દકોશો, જ્ઞાનકોશો વગેરે તેનાં લાક્ષણિક અંગો ઉપરાંત શિષ્ટ અંથકારોની મૂલ્યવાન આવૃત્તિઓ, તેના જ કેટલાક કલાકારો અને માસિકોની બાંધેલી કાપડોનો પણ સમાવેશ થાય છે; હિંદી ને ઉર્દૂ વિભાગ; ઉર્દૂ હાથપ્રતોનો વિભાગ; પુસ્તકવર્ણનવિદ્યાવિભાગ.

આ વિભાગ સમેટતાં સેંદ્રલ લાઇબ્રેરીના ધીરનાર વિભાગ વિશે એટલું જ ઉમેરવાની જરૂર રહે છે કે તેનું સંબંધી કામકાજ અર્વાચીન મહત્ત્વ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના ધોરણે કરવામાં આવે છે: તેમાં કશી શી ભેગાતી નથી, પુસ્તક ઉછીનું લેવા માટે શહેરના પ્રતિષ્ઠિત સંજ્ઞાનની જામીનગિરી જ બસ છે; તેની પુસ્તકો આપવાલેવાની પદ્ધતિ એટલી સવળતાભરી છે કે વાચકને જરાય કાલક્ષેપ કરવો પડે નહિ; જૂતકાળનાં શિષ્ટ તેમજ સમકાલીન પુસ્તકોનો તેનો સંગ્રહ અમેરિકામાં માન્ય થયેલી ખુદશાં કપાટની પદ્ધતિએ ગોઠવવામાં આવ્યો છે, જેથી મનમમતું પુસ્તક વાચક પોતાની મેળે લઈ લે; તે પુસ્તકોની વિષયવાર, નામવાર અને કર્તાવાર ઝોન પ્રકારની માન્ય

પ્રસ્તુત પુસ્તકાલયો માટે મિ. બોર્ડને કાર્યનું જે સ્વરૂપ કહેવું, તેને ધડવા અને તેનો અમલ કરવા માટે તેમના કરતાં જુદા પ્રકારની યોગ્યતા-વાળા કાર્યકરની જરૂર હતી. એ કાર્યકર ગુજરાતની દેશ તરીકેની વિશેષતાઓ તથા પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ માટેની હરેક સ્થળની સ્થાનિક જરૂરતો, શક્યતાઓ, મુશ્કેલીઓ વગેરેથી વાકેફગાર હોય, તે જ આ નવી પ્રવૃત્તિને જશ મળે તેમ હતું. તેવા કાર્યકર માટે પોતાના રાજ્યમાં નજર કરતાં શ્રીમંત સરકારની નજર પેટલાદ દાખરકૂલના હેડમાસ્તર તથા મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના આદ્ય પ્રવર્તક રા. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન પર હતી. તેથી મધ્યવર્તી 'પુસ્તકાલયખાતું' ખોલાયા પછી તેમની નિમણૂક ખાતા હસ્તકનાં આ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના વ્યવસ્થાપક તરીકે કરવામાં આવી.

રા. મોતીભાઈ અમીને હોદ્દો સંભાળ્યા પછી પહેલું કાર્ય કયું તે ધણું મહત્વનું હતું. તેમણે આખા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોનું અવલોકન સમગ્ર દૃષ્ટિએ કરીને, નવી પ્રવૃત્તિ માટે ક્યાં ક્યાં, કેવો તથા કેટલો અવકાશ છે તેને લગતી, હકીકતો અને આંકડા ભેગા કર્યા. પછી, કામ તુર્તમાં જ ક્યાં આરંભી શકાય અને કેટલુંક અવલકામ (સ્પેડ-વર્ક) ક્યાં પછી ક્યાં આરંભાય, તે નક્કી કર્યું. આ દિશામાં તેમનું ત્રીજું પગલું તે, ગુજરાતનાં સ્થિતિસંભોગને અનુકૂળ એવા પુસ્તકાલય સ્થાપવાના નિયમોનું ધડતર તેમણે બોર્ડનાસાહેબ સાથે મળીને, કર્યું તે. આટલી તૈયારી પછી જ રાજ્યમાં પહેલવહેલાં અને અર્વાચીન પદ્ધતિનાં મૂકત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો પ્રાંતોનાં મુખ્ય શહેરોમાં, કરખાઓમાં અને ગામડાંમાં ખોલવામાં આવ્યાં.

આ સ્થળે જે એક ખીજ ખાખત પર વાચકનું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવાની જરૂર છે તે એ કે પ્રારંભથી તે આજ સુધીનાં ખાલીસ વર્ષ દરમિયાન ખાતાનો આ વિભાગ રા. મોતીભાઈની જ દેખરેખ નીચે સતત ચાલ્યો છે, તેથી જ તેને અસાધારણ ફેલે મળી છે. વિભાગનું તંત્ર જો આ આખા યગળા દરમિયાન એક જ અનુભવી વ્યક્તિના હાથમાં રહીને એકધારે સરળતાપૂર્વક ન ચાલ્યું હોત, ખેપાંચ-ખેપાંચ વર્ષે નવો અમલદાર એ જગ્યાએ નીમાયો હોત, તો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની કાર્યનીતિ પણ વારં-વાર ફેરવાઈ હોત અને સ્થિરતાના એ અભાવે ત્યાં આજે બ્યાપક સિદ્ધિનો પણ અભાવ જ હોત.

ખાતું ખોલવામાં આવ્યું ત્યારે પેટલાદ મિત્રમંડળ હસ્તક ચાલતાં જે

પુસ્તકાલયો તથા વાચનાલયો વડોદરાગાજનમા હતા તે તથા કેળવણી-ખાતા માન્દત સ્થપાયેલી મગધુવેર્મિંગ લાઇબ્રેરીઝ હવે આ નવી પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રરૂપ ગન્યા નળી, ગજનના જે ખીજ પુસ્તકાલયો તે વખતે લવાજમ લેવાગ હતા તે મર્મને નહીં જોડવણ અમલમા આવતાજ મફત અને માર્વ જનિક ખનાવનામા આ યા સને ૧૯૦૬થી શરૂ થયેલા મિત્રમડળ પુસ્તકાલયો તથા ૧૯૦૮મા શરૂ થયેલી મકધુલેટિંગ લાઇબ્રેરીઝ મિત્ર એમ કરનામા આનુ કે તે અગાઉ જે ધોરણે ચાલતા હતા તેને હવે મિતૃત રૂપ ખાતા તરફથી આપનામા આનુ એટલે કે, અમલ પ્રવૃત્તિના જે બે મુખ્ય અંગ, બહાગની જરૂરી મદદ ઉપરાત સ્વાશ્રય તથા પ્રજાકીય વ્યવસ્થા, એ બેઉનો સ્વીકાર હવે મોટા પાયા પર કરનામા આવ્યો

પ્રાત, કરના કે ગામના લોકો પોતાને ત્યાના પુસ્તકાલય માટે જેટલી રકમ એકઠી કરે, તેટલીજ ખીજ રકમ મગ્ગા તથા પ્રાત પચાવત દરેક તરફથી આપવાનુ ધોનુ ગજ્યે દરાનુ અને પ્રાતપુસ્તકાલયને વધારેમા વધારે રૂ ૭૦૦ કરના પુસ્તકાલયોને રૂ ૩૦૦ અને ગ્રામપુસ્તકાલયોને રૂ ૧૦૦ સુધીની વાર્ષિક મદદ આપનાની મર્યાદા નક્કી કરી

સ્થાનિક ઉધગણામા એ પ્રમાણે મમણી રકમ ખાતા તરફથી ઉમેગાઇ અદાજપત્ર મળુ થયા પછી પુસ્તકાલયનુ કાર્ય શરૂ થઈ શકે છે

આ રીતેજ, જે શહેર કે ગામ પોતાના પુસ્તકાલય માટે મકાન પાધવા ચકાતુ હોય તેણે કુલ ખર્ચના એકતૃતીયાશ ભાગનુ ભડોળ એકઠુ કરી, ખીજ તેટલીતેટલીજ રકમો મગ્ગા અને પ્રાતપચાવત પાસેથી મળુ કરાવીને મકાન પાધવાનુ હોય છે

દરેલા નિયમો પ્રમાણે મદદ આપવાનુ કામ એકાદ વર્ષ ચાલુ એટલામા તો મિ બોર્ડને ગજનના બધા કરનાઓ મકાન મદિતના પુસ્તકાનયો ધગવતા થઇ ગય, એ ઉદ્દેશથી એક દીર્ઘદર્શી યોજના શ્રીમત મરકાર આગમ પેશ કરી, અને તેમા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ માટે દર વર્ષે રૂ ૨૪,૦૦૦ની જે રકમ મળુર થતી હતી, તે ઉપરાત ખીજ રૂ ૨૦,૦૦૦ની ખામ મદદ લાગટ ચાગ વર્ષ સુધી મળે તેવી માગણી કરી શ્રીમત સરકારે તે બહાવ ગખતા રાજ્યના પીસ્તાલીસેપીસ્તાલીમ કરનાઓમા બેઠાએ તેવા પુસ્તકાલયો સ્થાપન થઇ ગયા, ને તે દરેકના મકાન પરુ

જઘાઈ ગયાં આ રીતે મિ. બોર્ડનની દીર્ઘદર્શિતા તથા પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ પ્રત્યેની શ્રીમંત મદારાજસાહેબની દાર્દિક દિલસોજીથી પ્રેરાયલી ઉદાર સહાયતાથી જે કામ, સાધાગ્રણ્ય સંજોગોમાં, વીમખચીસ વર્ષે પણ પુરું ન થઈ શક્યું હોત, તે માત્ર ચાર વર્ષમાં પાર પડી શક્યું.

આ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોનો જઘા આલુ વહીવટ તે તે સ્થળના નાણાં ભારનારમાંથી ચુંટાયલી અવસથાપક સમિતિ કરતી હોય છે. સમિતિઓ પર ખાતાનો અંકુશ હોય છે તે એટલો જ કે તેઓએ ખાતાના સર્વ નિયમો પાળવા, સ્થાનિક નિયમો મંજૂર કરાવવા, પોતાની પ્રવૃત્તિથી તેને માહિતગાર રાખવું, જજેટ મંજૂર કરાવવું, તથા તેના અનુભવી કાર્યકરોની સલાહનો લાભ જ્યારેજ્યારે જરૂર પડે ત્યારેત્યારે અને ખાસ કરીને પુસ્તકોની પસંદગીની ખાખતમાં મેળવવો. આટલી આવશ્યક મર્યાદાઓ ખાફ કરીએ, તો દરેક સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે અને તેથી, અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની લાવનાનુમાર, પ્રજાકીય વહીવટ અને નિભાવણીના જ ધોરણે તે ચાલતું હોય છે. વળી આ સંજઘમાં આપણે એક વધુ વાત જે ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ કે, વડોદરા રાજ્યની જે જે પ્રગતિકારક બીજી યોજનાઓ — જેવી કે પંચાયતો અને શાળાઓ — છે, તેમાં પ્રજા પાસેથી કરવેરા વગેરેના રૂપમાં રાજ્યે લીધેલાં નાણાંનો વહીવટ ધણે ભાગે સરકારી અમલદારોને હસ્તક હોય છે, પણ આ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ જ એવી છે કે જેનો આદિથી અંત સુધી સઘળો મુખ્ય અગત્યનો વહીવટ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ કરતા હોય છે, હોદ્દાની રૂએ રાજ્યના અમલદારો નહિ. પ્રવૃત્તિને આ કારણે જેમ અસાધારણ જોમ મળ્યું છે, તેમ પ્રજાને પણ સ્વાશ્રયના તથા લોકશાસન તંત્રને ધોરણે સંસ્થા ચલાવવાના કીમતી પદાર્થપાકો મળ્યા છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી.

નવીન પુસ્તકાલય સ્થાપન કરવાની દ્રષ્ટિ ધરાવનાર સ્થળને રાજ્ય તરફથી નિમાયેલી સમિતિએ મંજૂર કરેલાં રૂ. ૧૦૦ની કિંમતનાં પુસ્તકો પ્રથમ વાર આપનામાં આવે છે. એને માટે રૂ. ૨૫ લોકમદદના એકઠા કરી ખાતા તરફ મોકલી અપાતાં ખાતું તેમાં બીજા રૂ. ૭૫ સરકારમદદના ઉમેરી રૂ. ૧૦૦નાં પુસ્તકોનો લાભ જે તે ગામને આપે છે. આ લાભ જે તે પુસ્તકાલયને એક જ વાર મળે છે. વર્તમાનપત્રો, કચાટ વગેરે માટે તે

પુસ્તકાલયો તથા વાચનાલયો રડોંગગાજામાં હતા તે તથા કેળવણી-ખાતા માન્દ્રત સ્થપાયેલી મગફળીયેટિંગ લાઇબ્રેરીઝ હવે આ નવી પ્રદીપ્તિના કેન્દ્રરૂપ ગયા. વળી, ગાજાના જે બીજા પુસ્તકાલયો તે વખતે લવાજમ લેતાગ હતા તે મર્યાદા નહીં જોડવા અમલમાં આવતાજ મફત અને માર્ગ-જનિક ગનાવવામાં આયા અને ૧૯૦૬થી શરૂ થયેના મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો તથા ૧૯૦૮માં શરૂ થએલી મહર્ષિલેટિંગ લાઇબ્રેરીઝ વિશે એમ કાગળમાં આવ્યું કે તે અગાઉ જે ધોરણે ચાલતા હતા તેને હવે વિસ્તૃત રૂપ ખાતા તરફથી આપવામાં આવ્યું એટલે કે, અમલ પ્રદીપ્તિના જે બે મુખ્ય ભાગ, બહાગની જરૂરી મદદ ઉપગત સ્વાશ્રય તથા પ્રજાકીય વ્યવસ્થા, એ બે બેઠિનો સ્વીકાર હવે મોટા પાયા પર કરવામાં આવ્યો.

પ્રાત, કર્યા કે ગામના લોકો પોતાને ત્યાંના પુસ્તકાલય માટે જેટલી રકમ એકઠી કરે, તેટલીજ બીજી રકમ મગકાર તથા પ્રાત પચાવત દરેક તરફથી આપવાનું ધો-બુ ગળ્યે હગ-યુ અને પ્રાતપુસ્તકાલયને વધારેમાં વધારે રૂ ૭૦૦ કરતા પુસ્તકાલયોને રૂ ૩૦૦ અને ગ્રામપુસ્તકાલયોને રૂ ૧૦૦ સુધીની નાર્મિક મદદ આપવાની મર્યાદા નક્કી કરી.

સ્થાનિક ઉધગણામાં એ પ્રમાણે ગમણી રકમ ખાતા તરફથી ઉમેગાઇ અદાજપત મળુ થયા પછી પુસ્તકાલયનું કાર્ય શરૂ થઈ શકે છે.

આ રીતેજ, જે તરફ કે ગામ પોતાના પુસ્તકાલય માટે મકાન માંવવા ચલાવુ હોય તેણે કુલ ખર્ચના એકતૃતીયાંશ ભાગનું ભડોગ એકઠું કરી, બીજી તેટલીતેટલીજ રકમો મગકાર અને પ્રાતપચાવત પાસેથી મળુ કરવાને મકાન બાંધવાનું હોય છે.

હરેલા નિયમો પ્રમાણે મદદ આપવાનું કામ એકાદ વર્ષ ચાલ્યું એટલામાં તો મિ બોર્ડને ગળ્યના ગધા કર્યાઓ મકાન મદિતના પુસ્તકાલયો ધગવતા થઇ ગયા, એ ઉદ્દેશથી એક દીર્ઘદર્શી યોજના શ્રીમત મરજાર આગળ પેશ કરી, અને તેમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ માટે દર વર્ષે રૂ ૨૪,૦૦૦ની જે રકમ મળુ થતી હતી, તે ઉપગત બીજા રૂ ૨૦,૦૦૦ની ખામ મદદ વાગટ ચાર વર્ષ સુધી મળે તેવી માગણી કરી શ્રીમત સરકારે તે બહાલ ગણતા ગળ્યના પીસ્તાલીસેપીસ્તાલીસ કર્યાઓમાં બોધએ તેવા પુસ્તકાલયો સ્થાપન થઇ ગયા, ને તે દરેકના મકાન પણ

ખંધાઈ ગયાં. આ રીતે મિ. બોર્ડનની દીર્ઘદર્શિતા તથા પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ પ્રત્યેની શ્રીમંત મહારાજસાહેબની દાર્દિક દિવસોજીથી પ્રેરાયલી ઉદાર સહાયતાથી જે કામ, સાધારણ સંજોગોમાં, વીસપચીસ વર્ષે પણ પૂરું ન થઈ શક્યું હોત, તે માત્ર ચાર વર્ષમાં પાર પડી શક્યું.

આ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોનો જાધો ચાલુ વહીવટ તે તે સ્થળના નાણાં ભરનારમાંથી સુંદાયલી અવસ્થાપક સમિતિ કરતી હોય છે સમિતિઓ પર ખાતાનો અંકુશ હોય છે તે એટલેજ કે તેઓએ ખાતાના સર્વ નિયમો પાળવા, સ્થાનિક નિયમો મંજૂર કરાવવા, ખોતાની પ્રવૃત્તિથી તેને માહિતગાર ગાખવું, બજેટ મંજૂર કરાવવું, તથા તેના અનુભવી કાર્યકરોની સલાહનો લાભ જ્યારેજ્યારે જરૂર પડે ત્યારેત્યારે અને ખાસ કરીને પુસ્તકોની પસંદગીની જાળતમાં મેળવવો. આટલી આવશ્યક મર્યાદાઓ બાદ કરીએ, તો દરેક સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે અને તેથી, અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની બાવનાનુસાર, પ્રજાકીય વહીવટ અને નિભાવણાના જ ધોરણે તે ચાલવું હોય છે. વળી આ સંબંધમાં આપણે એક વધુ વાત જે ધ્યાનમાં ગાખવાની છે તે એ કે, વડોદરા રાજ્યની જે જે પ્રગતિકારક બીજી યોજનાઓ — જેવી કે પંચાયતો અને શાળાઓ — છે, તેમાં પ્રજા પાસેથી કરવેરા વગેરેના રૂપમાં રાજ્યે લીધેલાં નાણાંનો વહીવટ ધણે જાગે સરકારી અમલદારોને હસ્તક હોય છે, પણ આ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિજ — એવી છે કે જેનો આદિથી અંત સુધી સધજો મુખ્ય અમલનો વહીવટ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ કરતા હોય છે, હોવાની રૂએ રાજ્યના અમલદારો નહિ. પ્રવૃત્તિને આ કારણે જેમ અસાધારણ જેમ મળ્યું છે, તેમ પ્રજાને પણ સ્વાશ્રયના તથા લોકશાસન તંત્રને ધોરણે સંરચા ચલાવવાના કીમતી પદાર્થપાકો મળ્યા છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી.

નવીન, પુસ્તકાલય સ્થાપન કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર સ્થળને રાજ્ય તરફથી નિભાયેલી સમિતિએ મંજૂર કરેલાં રૂ. ૧૦૦ની કિંમતનાં પુસ્તકો પ્રથમ વાર આપવામાં આવે છે. એને માટે રૂ. ૨૫ લોકમદદના એકકા કરી ખાતા તરફ મોકલી અપાતાં ખાતું તેમાં બીજા રૂ. ૭૫ સરકારમદદના ઉમેરી રૂ. ૧૦૦ના પુસ્તકોનો લાભ જે તે ગામને આપે છે. આ લાભ જે તે પુસ્તકાલયને એકજ વાર મળે છે. વર્તમાનપત્રો, કળાટ વગેરે માટે તો

ખાતાના કરેલા નિયમ પ્રમાણે લોકમદદ નોટલીજ સરકાર તથા પંચાયતની મદદ મળે છે.

સમસ્ત વડોદરારાજ્યમાં પચરાયલી અને ભારતવર્ષમાં તો ખરેખર અપૂર્વ પ્રવૃત્તિએ માત્ર એ દસકા જેવા મુકાબલે દુઃખ સમયમાં જે અસામાન્ય પ્રગતિ કરી છે તેનો ખ્યાલ નીચેની દફતરો અને આંકડા, જે સ્વયંપ્રકાશ છે, તેની પરથી વાચકને આવશે :

૧. આ મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો રાજ્યની કુલ વસ્તીના એકંદર ૬૦ ટકા કરતાં પણ વધુ ભાગને ઉત્તમ વાચન વિના મૂલ્યે પૂરું પાડે છે.^૧

૨. આ પ્રવૃત્તિને પરિણામે અત્યાર સુધીમાં રાજ્યના પિસ્તાળીસેપિસ્તાળીસ કસબામાં મકાન સહિતનાં પુસ્તકાલયો સ્થપાઈ ગયાં છે; ઉપરાંત ૮૧૭ ગામ-ડાંમાં પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં છે; ૧૫૪ વાચનાલયો, ૮ મહિલાપુસ્તકાલયો અને ૪ બાલપુસ્તકાલયો આશુ થયાં છે : કુલ સંખ્યા ૧,૦૨૮ આ રીતે થાય છે.

૩. ૧૯૩૧-૩૨ના વર્ષમાં માત્ર વડોદરા સરકારે જ, પ્રવૃત્તિને અંગે રૂ. ૪૦ હજાર પુસ્તકાલયોના નિભાવના, રૂ. ૧૭ હજાર મકાનો માટેના, તથા રૂ. ૧૧૧ હજાર કરતાં પુસ્તકાલયોના-એ રીતે રૂ. ૫૮૧ હજારની રકમ ખર્ચી હતી : મહેકમના ખર્ચનો સમાવેશ એ આંકડામાં થતો નથી એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

શ્રીમંત સરકારની ભાવના તો એવી છે કે રાજ્યનું એક પણ શાળાવાળું ગામ, પુસ્તકાલય વિનાનું ન જ હોવું જોઈએ. પ્રજા તરફથી પૂરતો સહકાર મળ્યે, રાજ્યની સર્વ પ્રકારની મદદ તો તૈયાર જ છે. તેથી વિષય સમાપ્ત કરતાં આપણે એવી ઉમેદ રાખીશું કે એ ભાવના સત્વર ફૂલો અને રાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ શુકલપક્ષના ચંદ્રની જેમ પ્રતિદિન વધતી રહે.

* —————

૧. 'મફત' અને 'વિનાં મૂલ્યે' શબ્દોથી સૂચવાતો ભાવ આ બાબતમાં સર્વ-સામાન્ય નિયમ તરીકે અહીં સમજાવવો છે જ. એ ભાવની પૂર્તિમાં એટલું ઉમેરવાનું રહે છે કે, સ્થાનિક સંજોગાનુસાર, લોકમદદ સહેલાઈથી હળી કરવા માટે એવું ધોરણ સંજગામાં આવ્યું છે કે દરેક વાચકને પુસ્તકાલયનાં વર્તમાનપત્ર અને એક પુસ્તક તો મફત આપવું જ; પણ, તે ઉપરાંત લવાજમ ભરનારના બુદ્ધા-બુદ્ધા વર્ગ રાખીને, એ વર્ગના વાચકોને વિશેષ લાભ આપવો. આ રીતે પુસ્તકાલય મફત સાર્વજનિક રહે છે ને તેની આવક પણ વધે છે.

૬

આ પ્રકરણના પહેલા પાંચ વિભાગોમાં વડોદરારાજ્યના પુસ્તકાલયખાતાનો તથા તેના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયનો ઊગમ અને વિકાસ આપણે જોયો. આ તથા હવે પછીના વિભાગોમાં, રાજ્યનાં કેટલાંક વધારે જૂનાં મુખ્ય કસ્ટા-પુસ્તકાલયોને લગતી માહિતી આપીશું, જેથી રાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને આ દુકો ઇતિહાસ સર્વાંગી અને તથા વાચકને પણ એ વ્યાપક પ્રવૃત્તિને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી જાય.

વડોદરાપ્રાંતના વડોદરાતાલુકામાંનું સૌથી જૂનું પુસ્તકાલય તે વડોદરામાં જ આવેલું શ્રી જયસિંહરાવ પુસ્તકાલય. સને ૧૮૭૭માં સ્થપાયેલું હોઇ, તે શહેરનું જૂનામાં જૂનું પુસ્તકાલય છે. તેનું સુંદર મકાન શ્રીમંત સરકારે જ બધાવી આપેલું છે. તેમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી તેમ મુજરાતી અને મરાઠી પુસ્તકો પણ છે. તે લવાજમી પુસ્તકાલય છે તથા તેની સંબંધી વ્યવસ્થા પુસ્તકાલયના સભ્યોની જ એક સમિતિ કરે છે. આ જૂના પુસ્તકાલયની પણ એક વિશેષતા એવી છે કે જે અર્વાચીન પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની પોષક ગણાય : તેનું વ્યાખ્યાનગૃહ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે વાપરવા દેવામાં આવે છે અને તે રીતે પુસ્તકાલય સામાજિક સંમેલનનું એક કેન્દ્ર બને છે.

આ પ્રાંતનો પેટલાદતાલુકો આખા રાજ્યમાં સૌથી આગળપડતો હોઇ કેળવણીમાં ઘણો રસ લે છે અને તેમાં જ કસ્ટાપુસ્તકાલયો છે. એ સાતમાંનું મુખ્ય પુસ્તકાલય તે પેટલાદનું. તે ૧૮૭૩ની સાલમાં શરૂ થયું હતું અને રાજ્ય તરફથી તે વખતે તેને રૂ. ૧૨૫૦ પુસ્તકો ખરીદવા માટે આપવામાં આવ્યા હતા. પાછળથી રૂ. દસ હજારના સરકારખર્ચે તેનું જે મકાન બાંધવામાં આવ્યું હતું તે ૧૮૮૫માં ખુલ્લું મુકાયું હતું. ૧૯૧૨ સુધી તે લવાજમી પુસ્તકાલય હતું અને મુઘરાઇમદદ તથા મકાનભાડાની આવકનો ટેકો પણ તેને હતો. એ સાલમાં તેને પુસ્તકાલયખાતાના નિયમ પ્રમાણે સારી મદદ મળવાથી તે મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય થયું, જેને પરિણામે તેનો લાભ અગાઉ કરતાં ઘણા બહોળા પ્રમાણમાં લેવાતો થયો.

✽—————

૧. આ માહિતી દરેક પ્રાંતના પ્રાંતિક સર્વસંમહોમાંથી અહીં તારવવામાં આવી છે.

સોશ્વત્રામાં સ્થાનિક અગ્રેસરોના ઉત્સાહ અને શ્રમને પ્રતાપે ૧૮૭૮માં પુસ્તકાલય સ્થપાયું હતું અને પાછળથી મકાન પણ તેવી જ રીતે થયેલું. ઘણાં વર્ષ સગી તેનો નિભાવ મુશ્કેલીથી થતો, પણ ખાતું ખુલવા માથે તેનો સિકંદર ચઢતો થયો અને સકળ પ્રયત્ને વગરપૈસે તેનો લાભ મળવા લાગ્યો. રૂ. ૨૪૦૦ના ખર્ચે તેનું મકાન પણ દરે વખતવામાં આવ્યું. એ મકાન પણ નાનું પડવાથી રૂ. ૬ હજારના ખર્ચે વાચનાલય માટે ખાસ નવું મકાન ૧૯૩૦-૩૧માં અલગ બાંધવડું પડ્યું છે.

વસોનું પુસ્તકાલય ૧૮૮૦ની સાલમાં બાડાના મકાનમાં શરૂ થયેલું. સ્થાનિક ભડોળ તથા સરકારમદદ વડે તેનું જે મકાન બંધાયું તે ૧૯૧૦માં ખુલ્લું મુકાયું હતું. ૧૯૧૧થી તેને સરકાર મદદ મળી. ૧૯૧૬માં તે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયને બેડીને ગાલપુસ્તકાલયનું મકાન ચાલુ થયું, જેનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૬,૦૦૦ નિયમ પ્રમાણે સ્થાનિક પ્રગળતો, ખાતું અને પંચાયતે મળીને પૂરો પાડ્યો હતો. વડોદરાશહેરની ગદાર રાજ્યનું આ મૌધી પહેલું જ ગાલપુસ્તકાલય છે.

એ જ ૧૮૮૦ના વર્ષમાં સ્થપાયેલા બાદરણ-પુસ્તકાલયે વળતા વર્ષથી પોતાના મકાનની પ્રવૃત્તિ આદરી તથા પ્રગળીય ભડોળ ઉપરાંત કરજે કરીને પણ દશપદર વર્ષમાં રૂ. સાડાત્રણ હજારનું મકાન તેણે બાંધ્યું. ૧૯૧૧થી તેને પણ સરકારમદદ મળે છે. ૧૯૧૨માં તેણે સ્વપ્રયત્ન તથા સરકારમદદ વડે રૂ. ૬,૦૦૦ના ખર્ચે મહિલાપુસ્તકાલય બંધાવ્યું. આ પુસ્તકાલયને મુખ્યાર્થવાળા કેળવણીકાર સ્વ. મનલાલ ખખખરનો અંધમંદ બેઠ મળેલો, તેને ગાલપુસ્તકાલય તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે.

બાદરણનું સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન નાનું પડવાથી લોકમદદથી જનતાએ તેમાં એક નવો ઓરડો પાછળથી વધારીને અનુકૂળતા કરી લીધી છે.

ધર્મજ અને સાર્વજનિક એ બે કસ્ટોમરોનાં પુસ્તકાલયો અનુક્રમે ૧૮૯૩ અને ૧૯૦૩માં શરૂ થયાં હતાં. બંને પુસ્તકાલયો સ્થાનિક ઉધરાણીથી શરૂ થયાં હોય સ્થાનિક ઉધરાણાથી જ નબત્તા હતાં. ખાતું સ્થપાયા પછી ૧૯૧૨થી, ખાતાના નિયમ પ્રમાણે ઉધરાણા ઉપરાંત સરકાર અને પંચાયતની મદદ પર તે નબે છે. સાવલી-પુસ્તકાલયનું મકાન રૂ. ૫૦૦૦ના ખર્ચે બંધાયું હોય તેમાં સરકારે રૂ. ૧૧૦૦ની મદદ આપી હતી. ધર્મજ-પુસ્તકાલયનું મકાન ખાતાની યોજનાનુસાર રૂ. ૧૨,૦૦૦ના ખર્ચે બંધાયું છે.

નવસારીપ્રાંત મુંબઈની ખાતે હોવાથી તથા તેમાં પારસી જેવી સાદ-
સિક વિદ્યારસિક કોમનું પ્રમાણ વસ્તીમાં વધારે હોવાથી ત્યાં કેળવણીનો
પ્રચાર સારો છે. આવી જમિ પુસ્તકાલયો ખીવવા માટે પણ ઘણી અનુકૂળ
હોય જ. આ કારણે, રાજ્યનું પુસ્તકાલયખાતું સ્થપાયા પહેલા ઘણાં વર્ષ
અગાઉ ત્યાં પણ ખાનગી સાદસથી નાનામોટાં મળી સાતેક પુસ્તકાલયો
સ્થપાયેલાં. તેમાંનાં આ સૌથી અગ્રણી ત્રણનો પરિચય અહીં કરાવીશું : -
ગણદેવીનું ગઝદર પુસ્તકાલય (૧૮૬૪); નવસારીની મહેરજી રાણા લાઇ-
બ્રેરી (૧૮૭૨); ખીલીમોરાની પિટિટ લાઇબ્રેરી (૧૮૮૨)

ગઝદર-પુસ્તકાલય આખા પ્રાંતમાં સૌથી જૂનું છે. ૧૯૧૪માં તેનો
સુવર્ણમહોત્સવ તથા ૧૯૨૫માં મણિમહોત્સવ ઉજવાયો હતો. આ ઉત્સવી
સાલમાં ત્યાં રાજ્યની પહેલી પુસ્તકાલયપરિષદ પણ ભરાઈ હતી. તેનું મકાન
ગઝદર કુટુંબનાં એક મનારીએ આપેલી રકમ રૂ. ૬૦૦૦માં ખાતાની તથા
પંચાયતની રકમે નિયમ મુજબ ઉમેરીને બાંધવામાં આવ્યું હતું.

રાણા લાઇબ્રેરીનું પહેલું મકાન તેના સ્થાપનાવર્ષમાં જ રૂ. ૫૦૦૦ના
ખર્ચે, તથા ખીણું ૧૯૦૬માં રૂ. ૨૨,૦૦૦ના ખર્ચે બંધાયું હતું. આ
પુસ્તકાલયનો નિભાવ લવાજમ ઉપરાંત તેના અગેનાં ખાસ ટ્રસ્ટફંડમાંથી
તે જીએદ્દારપંચને હસ્તક ચાલે છે. ફાર્સી અરબી પહેલવી તેમજ ગુજરાતી
મળીને આશરે સવા ચારસો હાથપ્રતોનો એક કીમતી સંગ્રહ, એ આ
પુસ્તકાલયની એક નોંધવાજોગ વિશેષતા છે. તે ખાસ કોમી નથી, તેમ મક્કત
સાર્વજનિક પણ નથી; લવાજમી છે.

ખીલીમોરાનું પુસ્તકાલય મુંબાઇવાળા શેઠ જહાંગીરજી પિટિટે સ્થાપેલું.
૧૯૦૮માં તેમણે તેનું મકાન પણ રૂ. ૯,૨૫૦નો ખર્ચ કરીને બંધાવી
આપ્યું હતું.

પુસ્તકાલયખાતું વડોદરામાં શરૂ થયા પહેલાં અમરેલીપ્રાંતના જાણે જ
કેર્યાઓમાં પુસ્તકાલયો ચાલુ હતાં. તેમાંનાં ત્રણ મુખ્યની વિગતો નીચે
પ્રમાણે છે :

પ્રાંતના મુખ્ય શહેર અમરેલીમાં ૧૮૭૩ની સાલમાં આમિસ્ટન્ટ રેમિડન્ટ
કર્નલ વોલરના પ્રોત્સાહનથી એક લાડના મકાનમાં પુસ્તકાલય ખોલવામાં

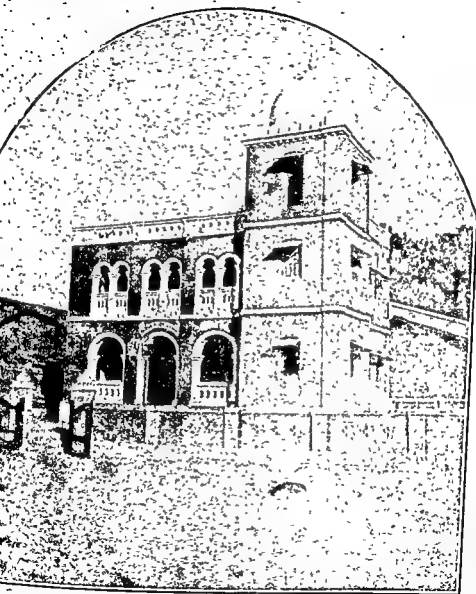
આવેલું. ૧૮૮૦માં તેનું મકાન રૂ. ૨૪૨૩૭ના ખર્ચે બંધાયું, જેમાંના રૂ. ૧૪૦૫૭ સરકારમદદના મળ્યા હતા. એ મકાન નાનું પડતું, ફરી એક વાર પ્રગ્ન તથા રાજ્યના સરકાર વડે રૂ. ૬૦૦ (૫૦૦ પ્રગ્નના, ૪૦૦ રાજ્યના) ભેગા કરવામાં આવ્યા અને તે રકમમાંથી ૧૮૮૭માં મકાન મોટું કરવામાં આવ્યું. આ પુસ્તકાલયે ૧૯૧૪થી મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય ખાતાનો લાભ લેવો શરૂ કરતાં તે ત્યારથી મફત અને સાર્વજનિક બન્યું. હવે વારંવાર ઘણા આવવાથી આ મકાન પણ નાનું પડ્યું એટલે ૧૯૧૭માં પ્રગ્ન, પંચાયત અને સરકારના મરજે ભાગે મળીને થયેલા રૂ. ૧૮,૦૦૦ના ખર્ચેથી તેનું દાસનું વધુ મોટું અને સુંદર મકાન બંધાયું. અમરેલીમાં મદિલા-પુસ્તકાલય પણ છે, જેનું મકાન તો આ માટે ૧૯૩૨માં જ રૂ. ૨૧,૦૦૦ના ખર્ચે નવું બંધાઈ ખુલ્લું મુકાયું છે.

પ્રાંતના બીજા જાણીતા સ્થળ દારકાનું પુસ્તકાલય ૧૮૭૧માં શરૂ થયેલું. તેના મકાનફંડમાં સરકાર તેમ જ પ્રગ્ન બેઠેનો દિરસો હતો. અહીં પણ પ્રોત્સાહન આપનાર એસિસ્ટન્ટ રેસિડન્ટ નામે મિ. વિલિયમ સ્કોટ હતા. ૧૯૧૨-૧૩ સગીનું આ લવાજમી પુસ્તકાલય એ સમયથી મફત અને સાર્વજનિક થતાં, તથા પ્રગ્ન તેનો પુષ્કળ લાભ લેતાં, જૂનું મકાન નાનું પડ્યું. પરિણામે, આશ્રયદાનો તથા મગકાર અને પંચાયતની મદદ, ત્રણેના મળીને રૂ. ૮૦૦૦ જે થયા, તેમાંથી જૂના મકાનમાં વધારો કરી દાસનું તેનું વિશાળ મકાન તૈયાર થયું છે. આઠ દળરમાંના છ દળર રૂપિયા પ્રગ્નના જ હતા.

બેટ શંખોદ્ધારમાં એક વિદ્યાપ્રેમી ગૃહસ્થ શેઠ દાકરશી મૂળજીએ ૧૮૮૮માં પુસ્તકાલય શરૂ કરેલું. તેમણે સરકાર પાસેથી રૂ. દોઢ દળરની મદદ મેળવી. પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાવ્યું તથા પુસ્તકો વસાવ્યાં. એ “ શેઠ ધેલાવાણ દાકરશી લાઇબ્રેરી ” કહેવાય છે. સન ૧૯૨૫ સુધી આ પુસ્તકાલય શેઠશીના ટ્રસ્ટફંડના બ્યાજમાંથી મળતા રૂ. ૪૫૦ની વાર્ષિક મદદથી નભતું હતું. પણ હવે ૧૯૨૬થી એ રૂ. ૪૫૦ની રકમને લોકમદદ ગણી તેના પર નિયમ પ્રમાણે સરકાર પંચાયતની મદદ ખાતા તરફથી અપાવા માંડી છે.

૯

કડીપ્રાંતનું સૌથી આગળ પડતું પુસ્તકાલય, તે પાટણનું શ્રી કૃતેદસિંહજી પુસ્તકાલય. સને ૧૮૯૦માં રાજ્યના અમલદારોના પ્રોત્સાહનથી શહેર અને

તાલુકાએ રૂ. ૩૦,૦૦૦ એકઠા કરી; એ પુસ્તકાલયનું આલીશાન મકાન બાંધ્યું. તેમાં રૂ. ૫૦૦૦ની સરકારમદદ ઉપરાંત મફત જમીન અને પાટણના ખડેરામાંથી પથ્થર પણ મફત રાખી તરફથી આપવામાં આવેલા ૧૮૧૩માં ખાતાની મદદ શરૂ થઈ ત્યાં લગી લવાજમો, સુધરામદદ તથા મેકાના લાડામાંથી પુસ્તકાલયનો નિભાવ થતો હતો. ૧૯૧૩ પછી તેની સ્થિતિ કુદરતી રીતે જ ઘણી સુધરી છે. પાટણમાં રૂ. ૨૧,૦૦૦ને ખર્ચે મહિલાપુસ્તકાલય બંધાવવાની શરૂઆત થઈ છે. (આ રકમ લેખો, પંચાયત ને મરઘારે મરખે ભાગે આપી છે.)

કલોલના મેપારી બાઇઓએ સારું ઉધરાણું કરીને ૧૯૧૦માં મકાન સાથેનું મહાજન-પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું હતું. નિભાવ લાડામાંથી તથા મહાજનમદદમાંથી થતો હતો. તેણે સરકારમદદ ૧૯૧૩માં સ્વીકારતાં એ સાર્વજનિક ને મફત બન્યું છે, જો કે ત્યાર પછી પણ મહાજનની મદદ તથા લવાજમોની મદદ, બેઠે ચાલુ છે.

- વડનગરના ઉદાર મૃદુરથ સ્વ. શેઠ બોગીલાલ ચક્રવાતે રૂ. ૮૦૦૦ના ખર્ચે પુસ્તકાલયનું સુંદર મકાન ૧૯૧૧માં ચણાવીને પ્રજા માટે તે ખુલ્લું મોકલ્યું. તેના નિભાવ માટે એ સ્થાપક સભાને જ પાકી વ્યવસ્થા કરેલી, અને તેમાં પાછળથી સરકારમદદ ઉમેરાતાં, સંસ્થાએ મારી પ્રગતિ કરી છે. મૂળે એ વિદ્યાર્થીક પુસ્તકાલય જ કહેવાતું હતું, પણ બોગીલાલશેઠ સ્વર્ગવાસી થતાં વ્યવસ્થાપકોએ તેમનું નામ તેની સાથે જોડવાથી તે હવે “શેઠ બોગીલાલ ચક્રલાલ પુસ્તકાલય” કહેવાય છે. સ્વર્ગસ્થ શેઠના સ્મારક રૂંડની રૂ. ૪૦૦૦ની રકમ પણ સંસ્થાને ભેટ મળવાથી તે વધારે સંગીને પાયા પર મુકાઈ છે.

વિસનગરમાં નાના મકાન સાથેનું પુસ્તકાલય સને ૧૮૭૭માં સ્થપાયેલું. નિભાવ માટે રૂ. ૩૦૦૦નું ફંડ પંચ હતું. પુસ્તકાલયખાતાની મદદ પણ ખાતું નિકળતાં લેવામાં આવી છે અને તે ચાલુ છે. મકાન પાછળથી વધારવાની જરૂર લાગતાં, આશ્રયદાન, સરકારમદદ તથા પંચાયતની મદદના મળીને રૂ. ૬૦૦૦ની રકમ મળી તેમાંથી હાલનું નવીન મોડું મકાન તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. રૂ. ૨૦૦૦નું આશ્રયદાન મુંબાઈવાળા શેઠ હરિચંદ મંજારામ તિજેરીવાળાએ આ નવીન મકાન બંધાવવામાં આપ્યું હતું.

કડીના સ્થાનિક અધિકારીઓના ઉત્તેજનથી ૧૮૮૦માં ત્યાં “અંગિક કલ્યાણ પુસ્તકાલય” ચાલુ કરવામાં આવેલું. સને ૧૯૧૫માં તેણે સરકારમદદ મેળવી

૩. ૭૫૦૦ના ખર્ચે નવું મકાન બાંધ્યું, પુસ્તકો વધાર્યાં તથા મફત સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે તે ખુલ્લું મૂક્યું.

વડોદરા રાજ્યનાં આ અદાર મુખ્ય કર્ણાપુસ્તકાલયોના વૃત્તાંત પરથી વાચક જોઈ શકશે કે, પુસ્તકાલયખાતું શરૂ થયા પહેલાં ત્રણચાર દસકાથી તે તે સ્થળના પ્રજાજનો તથા ધનિકોને પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમાં જે ખરેખરો રસ હતો તે ખાતું સ્થપાયા પછી ઘણો વધ્યો અને ચોળાયો છે. ગયા બે દસકામાં રાજ્ય અને પ્રજાએ મળીને કર્ણાઓની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને આ રીતે જે અસાધારણ વેગ આપ્યો છે તેથી તે જેઉ ધન્યવાદને પાત્ર હરે છે તથા ગામડાં માટે પણ એક અનુકરણીય દર્શાંત પૂરું પાડે છે.^૧

*—————

૧. હવે રાજ્યના પિસ્તાલીસેપિસ્તાલીસ કર્ણામાં પુસ્તકાલયોનાં મકાનો છે. ૧૮ ગ્રામપુસ્તકાલયો મકાન ધરાવે છે. સિવાય, ત્રણ મહિલાપુસ્તકાલયો અને બે બાલપુસ્તકાલય મકાન ધરાવે છે.

પ્રકરણ ૪યું

પુસ્તકાલય અને રાજ્ય

દરેક અર્વાચીન રાજ્યતંત્રનું એ કર્તવ્ય મનાયું છે કે તેણે પોતાની રૈયતને પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત આપવી. પરંતુ એટલું કર્તવ્યપાલન કરનાર રાજ્યે પણ પોતાનું કર્તવ્ય અધુરું જ બાળવ્યું છે એમ કહેવું જોઈએ. જો રાજ્યે તેવી કેળવણીની સાથેસાથેજ મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો પણ સ્થાપ્યાં હોય, તોજ તેનું કર્તવ્ય આ બાબતમાં પૂરું થયું ગણાય. જો તેવું પુસ્તકાલય વાચનની ટેવ જ્વરી રાખવા માટે ન હોય, તો પ્રાથમિક શિક્ષણ પામેલાં માણસોનો લગભગ અર્ધો ભાગ શાળા છોડ્યા પછી બાંહેધ બૂલે છે એવી અણતરી થઈ છે. આ પરિણામ ધટ્ટ નથી. વસ્તીનો પચાસ ટકા જેટલો ભાગ બાંહેધ બૂલે તેનો અર્થ એજ કે રાજ્યે તેમના અણતર પાછળ ખર્ચેલાં નાણાં નકામાં ગયાં અને મહેનત બગાડ ગઈ. ઉલટ પક્ષે, જો રાજ્યે મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સ્થાપ્યાં હશે, તો કેળવણી તેમજ પુસ્તકાલય પર તેણે કરેલો ખર્ચ જગી નીકળશે તે એવી રીતે કે, પ્રજાજનોને વાંચવાલખવાની ટેવ તો કાયમજ રહેશે, પણ પુસ્તકાલયના રીતસરના હિતકારક ઉપયોગ વડે કરીને તેમનું માનસ અને તેમની નીતિ ધડાવલી હોવાથી, તેઓ રાજ્યના લાયક સહેરી તરીકે પોતાનું જીવન ગાળી શકશે, તેમનું વ્યક્તિ તરીકેનું ખાનગી જીવન પણ શાળા અને પુસ્તકાલયની એવડી અસરને પરિણામે શુદ્ધ થશે અને ઉચ્ચ થશે.

પુસ્તકાલયોની જાળતમાં રાજ્યની ફરજ શું છે એ તો આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ થયું, તેથી હવે જે બીજી વાત વિચારવાની રહે છે તે એ કે રાજ્ય પુસ્તકાલયોને કઈ રીતે વડે તથા ક્યાં સાધનો વડે મદદ કરી શકે.

મદદની મુખ્ય રીતો ત્રણ છે. નાણાં, કાયદા અને સંયોગીકરણ દરેક સમાજે પોતાનું પુસ્તકાલય નજાવવાની જવાબદારી ઉઠાવવાની હોય છે. એ સિદ્ધાંતને આધારે તેણે પુસ્તકાલયવેરો પણ ભરવો જોઈએ એ દેખીતું છે. શરૂઆતમાં ઘણે ઠેકાણે આવા વેરાનો વિરોધ થયેલો પણ પુસ્તકાલયના પ્રત્યક્ષ લાભો જેમજેમ અનુભવાતા ગયા તેમતેમ વિરોધ ઓસરી ગયાના દાખલા હમેશા જન્યા છે, તેથી વિરોધથી ક્યાં વિના, (અને ચાલુ કરવેગ અમલ ન હોય તો) રાજ્યે આ પ્રકારના કાયદા ઘડીને નાણાં ગિર્તા કરવાં જોઈએ; અથવા તો, લેવાતા કરોઆથી તેની જોગવાઈ કરવી ઘટે. એ પુસ્તકાલયવેરો એકઠા કરવાની બે જુદીજુદી રીતો હોય છે. કાં તો મધ્યસ્થ સરકાર પોતે જ એ ઉધરાવીને પુસ્તકાલયોને રાજ્યમદદ તરીકે એ આપે છે; અથવા તો, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સ્થાઓને તે કર ઉધરાવવાની સત્તા આપનારા કાયદા રાજ્યે ઘડ્યા હોય છે જેની રૂએ તેઓ તે પૈસા બેગા કરી, પુસ્તકાલયોને દરેકની ઠગવેલી રકમ પૂરી પાડે છે.

રાજ્યતંત્ર એક મધ્યસ્થ સંસ્થા હોય તે પોતાની હદમાંનાં પુસ્તકાલયોના સંયોગીકરણમાં પણ ઘણો હિસ્સો આપી શકે. પુસ્તકાલયો અંદરઅંદર એક બીજાને જરૂર પ્રમાણે પુસ્તકો ધીરી શકે તે માટે આવી મધ્યસ્થ સંસ્થાની પાકી વ્યવસ્થા અને દેખરેખની જરૂર રહે છે. તેવી જ રીતે, દરેક પુસ્તકાલયમાં અભ્યાસનાં સાધનો ક્યા પ્રકારનાં છે, તેની યાદીઓ તથા તેને લગતી પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય પણ આવી સંસ્થા વિના અશક્ય જ હોય છે. સુવ્યવસ્થિત સંયોગીકરણ વિના પુસ્તકાલયના પૂરા કે બધા લાભ પ્રજાને મળી શકતા નથી.

૨

ઉપર આલેખી છે તેવી પદ્ધતિથી રાજ્યની જાહેદારી હેઠળ ચલાવાતી પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ સૌથી વધારે અમેરિકામાં પ્રચાર પામેલી હોવાથી, ત્યાંનાં પુસ્તકાલયોના આ જાળતના વહીવટની કેટલીક વિગતોમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર છે.

મિ. બોસ્ટવિકે આપેલી બ્યાખ્યા પ્રમાણે, યુનાઇટેડ સ્ટેટસનું સાર્વજનિક

પુસ્તકાલય એટલે, સામાન્ય રીતે માલિકી કે અંકુસ પ્રગતો હોય તે, અથવા, પ્રગતે જોનો મફત ઉપયોગ કરવાની છૂટ હોય તે, અથવા, એ બંને અંગોવાળું હોય તેનું પુસ્તકાલય આમાંથી, પ્રગતીય માલિકીવાળા પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા કાં તો એક જુમ્હેદારપંચ (બોર્ડ ઓફ ટ્રસ્ટીઝ) કરે છે, અથવા તો શહેરસુધરાઇ કરતી હોય છે. એ પંચ ફેટલીક વાર શહેરના કલાસંમહો કે સંમદસ્થાનોના વ્યવસ્થાપક પણ 'હોય' છે. પરંતુ અંચપાલો તો પોતાના પુસ્તકાલય માટે સ્વતંત્ર જુમ્હેદારપંચોની જ પદ્ધતિ પસંદ કરે છે.

જુમ્હેદારપંચની નીમણૂક શહેરસુધરાઇના પ્રમુખ કરે છે. નીમાયા પછી એ મંડળ સુધરાઇ સાથે જરૂર પ્રમાણે વધતોઓછો સંચય રાખીને કામ કરે છે. કોઇ જગ્યાએ આ મંડળની સુટણી પ્રજા તરફથી પણ થાય છે. તેને મેયર નીમે કે પ્રજા સુટે, પણ એ મંડળ એક વાર બંધાયું એટલે તેનું આંતરશાસન તો તેના પોતાના જ હાથમાં હોય છે. રાજ્યના અમલદારોનો એટલે કે સિવિલ સર્વિસનો પણ તેની પર અંકુશ હોતો નથી. તેનું અસ્તિત્વ હોય છે તે પ્રગતીય ધારાસભાના કાયદા વડે જ. એ કાયદાને આધારે તે ઉપર પ્રમાણે નીમાય કે સુટાય અને પછી કામકાજની સવળતા માટે પોતાને યોગ્ય લાગે તે ધારાધારણા બાંધે.

જુમ્હેદારપંચ સુટાયું હોય કે નીમાયું, પણ તેના સભ્યો કોઇ એક જ રાજકીય પક્ષના ન હોવા જોઈએ એવો કાયદો છે. વળી ફેટલાંક અમેરિકન પરગણાનો કાયદો આ બાબતમાં એમ પણ કહે છે કે પંચમાંના સભ્યોની પસંદગી ધંધાના ધોરણે થએલી હોવી જોઈએ. દાખલા તરીકે, તેવા દરેક પંચમાં એકેકો પાદરી, શિક્ષક અને વેપારી હોવા જ જોઈએ. મેયર કે શોળાનિરીક્ષકની પદવીના માણસો પોતાના હોદ્દાની રૂયે મંડળના સભાસદ હોય છે. કોઇ પરગણામાં એવો ધારો પણ છે કે દરેક પંચમાં અમુક સંખ્યામાં સ્ત્રીસભ્યો હોવા જ જોઈએ. સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે આ મંડળ નાતું હોય તેમ વધુ સારું. પણ ફેટલીક વાર એનું બને છે કે શહેરના મોભાદાર માણસોને એક કે બીજા કારણે પુસ્તકાલયમાં રસ લેતા કરવાની જરૂર હોય છે. તેવા માણસોને સભ્યત્વનું માન એ રીતે આપવા માટે અમુક સંખ્યામાં રાખવા પડે ત્યારે મંડળ મોટું પણ બની જાય.

દરેક પુસ્તકાલયના જુમ્હેદારોની મુખ્ય ફરજો આટલી હોય છે: તેઓ પુસ્તકાલયની બધી મિલકતની માલિકી ધરાવે છે; મિલકતને-મકાન

તેમજ મગધી જમીનગિરીઓ વગેરેને—માયવે છે; પુસ્તકાલયની એક દર નીતિના મુખ્ય અગ્રે નેઓ નક્કી કરે છે, પણ નીતિની ફેટલીક જાગતો મથ-પાવ પર જ ઘણી વાર છોડે છે કેમકે મડળને ખરી નિગમન કષ્ટ પદ્ધતિએ કામ થાય છે તે માથે નહિ પણ ક્યુ પગિજામ આવે છે તેની સાથે હોય છે મથપાલ એ પચનો કાર્યવાદક તથા શાસ્ત્ર હોનાથી, વિગતોની ધણીક જાગતો મડળે તેની પગ જ છોડી નેધએ

જુમ્મેદારોનુ પચ ને મોટુ હોય તો તે પુસ્તકાની, નાણાની, મકાનની, ભાવણોની, સમદસ્થાનની એમ જુદીજુદી મમિતિઓમા વહેમાઇ જઇને કામ કરે છે આ બધા કાર્યો, કાઠ જુમ્મેદારપચ મોટુ હોય તોપણ, તે મથપાવ પર છોડે છે અને કાઠ વળી નાનુ હોય તોપણ વહીવટની મધી નિગતોમા સંપૂર્ણપણે ઉતરે છે

૩

આ વિભાગમા આપણે પુસ્તકાલયના નાણામુકબલ તથા તેને મળતી બીજી એકમે પગચુગલુ જાગતો નિચાગવાની છે

સાર્વાજનિક પુસ્તકાલયનુ ભડોળ તેની આવકના ચારેક માધનમાધી મનતુ હોય છે પહેલુ અને મુખ્ય માધન તે, ગલ્ત્યમદદ કે કઠિંગમણી તરીકે આવેલી ગકમમાધી જે તે પુસ્તકાલયનો ફગવેયો દિસ્મો, બીજા સાધનોમા, (જોવાયલા કે મોડા પાછા આવેલા પુસ્તકો માટેના) દડની રકમો, અનામત ભડોળોનુ બ્યાજ, બક્ષીમરૂપે મળેલા આગ્રહાન, વગેરે હોય છે

પુસ્તકાલયને લગતા કાયદાને આધારે તેના કુવેરા ઉચગવાતા હોય છે —જે કે કાયદાનુ પાલન શરૂઆતમા દરેક પગમણી માટે યથેચ્છ રાખવામા આવતુ, હવે તે ધણે ભાગે ફરજિયાત હોય છે એ કર નાખવાની સત્તા ગલ્ત્યે શહેરસુધરાઈને આપેલી હોય છે ફેટલેક ઠેકાણે તેને બદલે ગલ્ત્યમદદ પણ એવી શરતે અપાય છે કે પુસ્તકાલયના જુમ્મેદારપચે એટલી બીજી (૧૦૦ ડોલર કે એવી) ગકમ ઉભી કરવી સુધગાઇએ પુસ્તકાલયને જે નાણા આપનાના હોય તે ત્રણમાધી એક રીતે અપાય છે. કા તો તે દર વર્ષે એકમામટા અપાય છે, નહિ તો હપતાથી મોકનનામા આવે છે, અથવા તો, ખર્ચાયલી રકમોના ભરતીઆ રજુ થાય તેમ તે પગાર કુવામા આવે છે કયો ખર્ચ કરવો અને ફેટલો કુવો તે મગધી પણ જુદેજુદે રથને જુદાજુદા રિવાજ હોય છે: કાઠ પુસ્તકાલયમા એ સત્તાલનો નિકાલ સુ

ધરાઈ કરે છે અને કોષમાં ભુમ્હેદારો પોતેજ કરે છે. તેજ પ્રમાણે અમુક નાની આવકો - દંડ, વાચકો તરફથી પાછી ભગાયલી રકમો, મંથવાદીઓની અને વેચાણની આવક વગેરે - કયા ધોરણે તથા કય પદ્ધતિથી ભેગી કરવી તેનો નિર્ણય પણ કોષ જગ્યાએ એ બેમાંથી એક મંસ્થા અને કોષ જગ્યાએ બીજી કરતી હોય છે. પણ સરકારી જામીનગિરીઓના વ્યાજનો વહીવટ તો બધી જગ્યાએ ભુમ્હેદારોનું પંચજ કરતું હોય છે.

અંદાજપત્રકથી વાર્ષિક ખર્ચને નિયમિત કરવાની પ્રથા અમેરિકન પુસ્તકાલયોમાં પહેલાં નહોતી પણ હવે તે વધુવધુ પ્રચલિત થતી જાય છે. વળી, ખર્ચ ક્યેક્યે ખાતે ફેટસો કરવો તેની ચર્ચા પણ વારંવાર થાય છે. એવી જાહેર ચર્ચાઓ - વર્તમાનપત્રોમાં કે એવી રીતે - થાય ત્યારે ફેટલીક વાર આશ્ચર્ય બતાવવામાં આવે છે કે પુસ્તકાલય પોતાની કુલ આવકના માત્ર ૨૨ ટકા જેટલી રકમજ પુસ્તકો ખરીદવામાં વાપરે છે એ કેવું કહેવાય? બાકીના ૭૮ ટકા નોકરોના પગાર, મકાનની સંભાળ અને સમારકામ, ખત્તી, ફર્નિચર, વગેરેમાં જાય છે તેમા વાચકોને અન્યાય નથી થતો? આવા સવાલો કરવામાં આવે છે. પણ ખરી હકીકત એ છે કે વાચકોને પુસ્તકાલયમાં બધી સગવડો કાબેજ નોકરો, ઉત્તમ વ્યવસ્થા અને સ્થિરતા જોઈતી હોય તો ખર્ચનું પ્રમાણ ઉપર મુજબ રાખ્યા વિના છૂટકો નથી.

પુસ્તકાલયનો એકંદર ખર્ચ કયા ધોરણે થવો જોઈએ તેનો અંદાજ પણ જુદીજુદી દૃષ્ટિએ અમેરિકામાં કાઢવામાં આવ્યો છે. ત્યાંના એક અંથપાલ મિ. હાવર્ડ ટોમ્સનની મથુતરી એવી છે કે વસ્તીના માથાદીક એક ડોલર પુસ્તકાલયે ખર્ચવોજ જોઈએ. બીજા અંદાજ પ્રમાણે, પુસ્તકાલયમાંના પુસ્તકદીક દસ સેન્ટનું^૧ ખર્ચ થતું જોઈએ. મિ. બોસ્ટવિકનો મત એવો છે કે વસ્તીના માથાદીક અર્ધા ડોલરનો ખર્ચ પુસ્તકાલય કરે તો તે સાડે કામ પ્રજાને ખુશીથી આપી શકે છે. તેઓ એમ પણ ઉમેરે છે કે તેનાથી કેક વધુ કામ આપી શકાય તો વધુ સાડે એ દેખીતુંજ છે.

પુસ્તકાલયોની ઉપયોગિતાની કસોટી કયા ધોરણે કરવી? આવો સવાલ ઘણી વાર થાય છે અને તેનો જવાબ આપવો સહેલો નથી, કેમકે ધોરણ ફગવવામાં અને એકધારાં સ્થૂળ પરિણામો બતાવવાના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ

* —————

ધર્મી ગદ્યો છે જવાબ આપતા જ દોષ તો એમ આપી શકાય કે પુસ્તકાલય પણ અર્ચાના ડોલરદીક તેને પૂરતું વગતું મળે છે કે નહિ તેના વિર્ણવ પછી જેમ પુસ્તકાલયની ઉપયોગિતા માપી શકાય તેમ પુસ્તકદીક અને વાચકોના માથાદીક પણ માપી શકાય એ માન વર્તમા દેટલા પુસ્તક દેટલી કીમતના દેટલા વાચકોમા પ્રચાર પામ્યા તેના આકડાને આધાર નીકળી શકે પરંતુ આ રીતે ચએલી ગણતરી, અને તેરી જુનાનુદા પુસ્તકાલયોની ગણતરીનો સગખામણી અથપાલ અને તેના મદદતીઓના કાર્યને પૂરતો ન્યાય આપશે કે કેમ ને સવાલ તો ઉભો જ રહેવાનો, કાગળ પ્રાઇ પુસ્તકાલયનું મકાન મારૂ દોષ તો કાઢનો અધ્યયનવિભાગ વધારે પરિપૂર્ણ દોષ કાઢ પુસ્તકાલય બીજાઓના કરતા વધુ પેગીઓ સાગાઓમા મોકલતું હોય તો કાઢનો મુખ્ય મદદજ ઉત્કૃષ્ટ દોષ આમ દોવાથી મગખામણીનું એકસગળુ ધોરણ નક્કી કરવું લગભગ અશકય જ છે મગખામણી અમુક અગોપૂતી થાય તે જાને પણ તેની પછી ઉપયોગિતાનું એક અને વ્યાપક સૂત તાગવું એ સહેલું નથી અને વાજબી પણ નથી

અમેરિકામા સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એ પ્રગટીય કેગવણીનું અગ જ હોવા છતાં ત્યાં તેને મફત કરવા મબધમા એક વખતે મોટો મતભેદ હતો મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના વિરોધીઓમાના એક તે પ્રો ગોલ્ડવિન સિમથ તેમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે મરકાઝ મફત ખોરાક કે મફત પોશાક દરેક પ્રજાજનને આપની નથી તેમ મફત વાચન પણ તેણે પૂરૂ પાડવાની જરૂર નથી આ વિષયના એક બીજા પ્રમાણપુરુષ મિ એમ હી ઓપ્પાયને એમ કહ્યું છે કે કંઈ લારનારા પાસેથી પુસ્તકાલય નભાવવા માટે કર લીધા પછી તે કરના નાણામાથી પુસ્તકાલય સ્થપાય ને નભાવાય છે માટે તેને “મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય” તરીકે વર્ણવવું તે ગગત જ નથી આ મર્વ મતભેદ અને વિવાદ છતાં એટલું તો મિલ્ડ છે કે જે પ્રકાર ની અર્વાચીન પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ આપણે આ પુસ્તકમા વર્ણવી છે તેનો ગહોજો પ્રચાર યનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓફ અમેરિકામા થયો છે એ પ્રવૃત્તિ આખી પ્રજાને પોતાની માલિક ગણે છે, જે પ્રજાજન પુસ્તકાલયને ખોળેના આવે તેને જ નહિ વગી ત્યાં એવું પણ મનાય છે—ને દરેક સુધરેના દેશમા મનાવું જોઇએ—કે શહેરસુધરાઇ જેમ પ્રજાની તદુરસ્તી માટે ઉદ્યોગો અને વિશ્રાંતિસ્થાનો રાખે છે તેમ તેણે પુસ્તકાલય પણ રાખવા જોઇએ

પુસ્તકાલયના વિષયમાં ખાનગી માલિકી અમેરિકામા લગભગ નિષ્ફળ

નીવડી છે. અને ત્યાં જાહેર જુસ્સો એવા પ્રમાણમાં છે કે જરૂર પડે હરકોઇ લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિ લોક પોતાને માથે લઇ લે છે. તેણે જુદાજુદા દાખલામાં પુસ્તકાલયની આવી ગોઠવણ જરૂર પ્રમાણે કરી છે. માલિકી અને અંકુશની ખાતરમાં ત્યાં જે જુદાજુદા પ્રકારો પ્રચલિત છે તે આ પ્રમાણે: કેટલાંક પુસ્તકાલયોમાં માલિકી અને વ્યવસ્થા બંને સાર્વજનિક છે; બીજાં કેટલાંકમાં માલિકી અને નાણાં સાર્વજનિક પણ વ્યવસ્થા અર્ધ-ખાનગી મંડળને હસ્તક છે; ત્રીજો પ્રકાર ખાનગીજ માલિકી અને વ્યવસ્થા-વાળો, પણ તેનાં નાણાં અને અંકુશ પ્રજાનાં હોય છે.

૪

આખા રાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનું સંયોગીકરણ કરવાની ફરજ પણ રાજ્યને માથે રહેલી છે એ આપણે આ પ્રકરણના શરૂઆતના ભાગમાં જોઇએ. સંયોગીકરણ કરનારી સંસ્થા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં જુદાંજુદાં પરગણામાં બેમાંથી એક પ્રકારની છે: લાઇબ્રેરી કમિશન એટલે કે એક સ્થાયી પુસ્તકાલયપંચ; અને સ્ટેટ લાઇબ્રેરી અથવા તો રાજ્યપુસ્તકાલય, આખા પરગણાનું મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય.

પુસ્તકાલયપંચમાં અંચાલો, કેળવણીકારો, સાહિત્યસેવકો, પુસ્તકાલયનાં જીર્ણોદ્ધારપંચોના સભ્યો તથા આ કાર્યમાં રસ લેનાર વેપારીઓ કે ધંધાદારીઓની નીમણૂક રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવે છે. પંચની મુખ્ય ફરજો એ છે કે પરગણાના રાજ્યપુસ્તકાલય વિષે માહિતી ભેગી કરવી અને ફેલાવવી; આખા પરગણાનાં ફરતાં પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા કરવી; પગારદાર વ્યવસ્થાપકો રાખી, પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર તે વધારે અને તે માટે ઉત્તેજન મેળવે; પુસ્તકાલયનું જ્ઞાન પ્રસારવા માટે શાળાઓ કે ગ્રંથો નક્કાવે; પુસ્તકાલયોમાંનાં પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરાવી છપાવી ને વહેંચે તેમ જ તેના કાર્યને લગતી પત્રિકાઓનો પણ એ રીતે પ્રચાર કરે; બધાં પુસ્તકાલયોનું નિરીક્ષણ કરી તે વિશેનો અહેવાલ છપાવે; પુસ્તકાલયના મદદનીશો નીમાયા હોય તે નીમણૂકને બદલાવી આપે; અને પરગણાનાં પુસ્તકાલયો પર એકંદર દેખરેખ રાખે.

આ પુસ્તકાલયપંચના સભ્યો પોતાની ફરજોને ધણો મંભીર ખ્યાલ ધરાવતા હોય છે. તેઓ પોતાની જવાબદારીઓ બહુ ચીવટ અને ઝીણવટથી અદા કરતા હોય છે. આમ છતાં અંચાલો તો તેમને ઇષ્ટ ગણે છે, કેમકે પંચની સંસ્થાને કારણે પોતાનું કામ વધારે પદ્ધતિપૂર્વક થાય છે એવો તેમને

અનુવાન છે આવા પચોત્તે લીધે રાજ્યના ત નવાહકો પણ પુસ્તકાલય માથે વધારે નિકટના મમાગમર્ગા ગ્દી શકે છે

કોષ પરગણામા ગિનમત્તાવાગ પુસ્તકાલય જોતુ દેક હોય છે. ત્યાની ધાગરાખાએ કોષ કાગ્ગે પુસ્તકાલયને લગતા કાદલ કગ્વાની નામગ્ગ દેખાડી હોય ત્યારે ત્યાના અથપાસોતુ મડગ અદગઅદર પચ જોવી યોગના કરી લખને તેાથી કામકાજ ચલાવે ડ

ઉપગ ગાન્યપુસ્તકાલયનો ઉદ્દેષ્ય કયો એ ગાન્યપુસ્તકાલય એટલે નુ ? અદાગમી મદીની આખરે તે અમેગિકામા દસ્તીમા આગ્યુ ત્યારે તેા તેના અર્થ એટલો જ દતો કે રાજ્યના અમલદારો માટે કાપલ અને ગાન્યનીનિ શાસ્ત્રનુ પુસ્તકાલય હવે એ લાવનામા ધણો ફેગ પડયો ડ ગાન્યના ધ્વતિ દાસના સાધનો એકત કરનાગ અને અભ્યાસીને પૂગ પાડનાગ તેા એ છે જ, પણ હવે ધણે ઠેકાણે તેની ફગ્ગેમા દરેક અભ્યાગપાન રિાપના પુસ્તકોનો સમલ દરકોષ પ્રગગનના ઉપયોગ માટે દરવો તથા પરગણાના દગ્ગોષ લાગમા તેની જફગ હોય ત્યાર ાહોચતો કરવો તેના પચુ મમાવેગ થાય છે ઉપગત પચની જે ફગ્ગે ગચાલી—પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને વધાવવા તથા તેની પર દેખરેખ રાખવાની મધ્યસ્થ મસ્થાની ફરગ્ગે—તે પણ કેટલેક સ્થગે રાજ્યપુસ્તકાલયને માથેજ નાખવામા આવેલી હોય છે

એવા પરગણાદીક એકેક રાજ્યપુસ્તકાલયથી પરગણાને એશક ધણો લાભ થાય છે, પણ આખા દેસાના—એટલે કે યુનાઈટડ સ્ટેટમના—પુસ્તકાલયોને વિનિધ પ્રકારે સાકમતી સસ્થા એ તેા લાખખેરી ઓફ કાગ્રેમ છે તે ૧૮૦૦ની માલ થી યોશિગટનમા સ્થપાધ છે તેમા ૧૯૧૦મા આનરે અદાગ લાખ પુસ્તકો હતા અને આજે પચીસ લાખ હોય તેા નવાધ નહિ અમેગિકાનુ તે ગાબ્દીય મહાપુસ્તકાલય છે દેશની આખી પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ પર તેના ધણા ઉપકારો છે કેમકે તે અનેક રીતે તેગને મદદગાર થાય છે કોપીરાધ્વતના કાપલાની રૂપે પોતાને મળેના પુસ્તકો પરદેસથી જેની આચાત મગાર થવા દેતી હોય તેવા પુસ્તકો અને જુના પજુ શિષ્ટ પ્રમાણજૂત પુસ્તકો આ સર્વની નામા વતીઓ કાર્ડ—કેટયોગની પદ્ધતિએ તૈયાર કરાવીને તેને તે પડતર કિંમતે વેચે છે પુસ્તકાલયશાસ્ત્રને લગતા મદસ્વના પ્રકાસનો પણ તેની તરફથી થાય છે દા મલા તરીકે અગ્રેજી લાપાના ઐક ંથોની નિગતવાર પાદી જે અમેગિકન લાખખેરી એસોસિએશને તૈયાર કરાવી હતી તે લાખખેરી ઓફ કાગ્રેસે જ હપાવી તેણે એ મહાભારત કાર્યની જવામદારી ઉગવી ન હોત

તો તે કદાચ નિલકુલ થઈ શક્યું ન હોત. આ સિવાય, જરૂર પ્રમાણે એક પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો ખીજીને ધીરાવવાનું તથા પોતાના સંગ્રહમાં હોય તેવા અમાધારણ અમલના અથવા દેશના કોઈ પણ ભાગમાં (મંગલનાર પુસ્તકાલયને ખર્ચે) ધીરાવવાનું કર્તાવ્ય પણ આ પુસ્તકાલય અગત્યનું હોય છે.

૫

વડોદરારાજ્યે પોતાની પ્રજા માટે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને અંગે શું શું કર્યું છે અને કરે છે તે આપણે ત્રીજા પ્રકરણમાં જોઈએ. હવેનાં કેટલાંક પ્રકરણોમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ થશે. તે સર્વ પરથી વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ બાબતમાં વડોદરા અને તેના મંત્રકારમંપજ મહારાજાનું કાર્ય ભારતભરમાં અદ્વિતીય છે અને અનુકરણીય છે. વળી તેમને એ પણ સમજશે કે વડોદરારાજ્યને મુકાબલે બ્રિટિશ હિંદમાં તો આ વિષયમાં ખરેખરી પ્રગતિ કશી થઈ નથી. ત્યાંનાં લોકલખોડો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવાના કારણે કરે તોપણ તેનું નાણાંપ્રકરણ ને મંજૂરી સરકારી અધિકારીઓના હાથની વાત હોય છે ને તેથી ધાણી વાર તેમના કારણે એ કારણો જ રહે છે. અને સ્થિતિ આજ રહેવાની, જ્યાં સુધી લોકમત જગૃત થઈને પુસ્તકાલયધારાની માગણી કરશે નહિ તથા તે પસાર કરાવીને કે, જીજ્ઞાસુ વધુપડના ખર્ચે કમી કરાવી, ચાલુ કરવેરાની આવકમાથી તેમની પાસે આ બાબતનો ખર્ચ કરાવશે નહિ, ત્યાં સુધી. બ્રિટિશ હિંદની એકંદર જગૃતિ જોતાં આપણે એવી આશા રાખીએ કે આધુનિક પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના અમંખ્ય લાભોથી બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા અજાણ નથી એટલે તે આ બાબતમાં પણ પછાત રહેશે નહિ — સત્વર જ બ્રિટિશ હિંદમાં મર્વજ યાનામૃતની સરિતાઓ વિનામૂલ્યે વહેતી કરવામાં તે જરાય વિલંબ કરશે નહિ.

પ્રકરણ પમું

પુસ્તકાલય અને પ્રજા

અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની દસ્તી જ પ્રજાસમરતને મારે છે. એવું અમુક પુસ્તકાલય કેટલે અંશે જીવવાલાયક છે તેની કસોટી એ પુસ્તકાલયની લોપ્તાપયોગિતા પર રહેલી છે. આ કારણથી પુસ્તકાલય અને તેના વાચકને સગતો અથવા તો પુસ્તકાલયના એકંદર વહીવટને સગતો કોઈ પણ નિયમ એવો હોવો જોઈએ નહિ જે ઉપયોગિતાને કોઈ પણ રીતે હાનિકારક નીવડે. ખીજે પક્ષે એ પણ ખ્યાનમાં રહેવાની જરૂર છે કે નિયમો વાચકોના હિત માટે જ હોવા જોઈએ—કોઈ અમુક વર્ગને તુક્કસાન કરે તેવા ન હોવા જોઈએ. દાખલા તરીકે, કોઈ પણ વાચકને ગમે તેવડી અનિયમિત સંખ્યામાં ચોપડીઓ લઈ જવાની છૂટ નિયમોમાં રહેતી હોય તો તેવા નિયમ તત્કાળ જ રદ કરવા જોઈએ; કેમકે, એક જ વાચક પાસે અનિશ્ચિત મુદત સુધી ચોપડી રહે તેમાં અર્થ એ થયે કે ખીજા વાચકોને તે ચોપડી જાણે છાંય્યા વખત સુધી જોવા કે વાપરવા સારૂ મળવાની નહિ. મતલબ, વાચકમંડળને વધુમાં વધુ લાભ મળે અને છતાં તેમનામાંના દરેકને વાજખી મર્યાદામાં સરખો હક મળે તેવા જ નિયમો હોવા જોઈએ.

કોઈ પણ પ્રજાજન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરી શકે ત્યાર પહેલાં તેણે તે વિશેની જે કેટલીક પ્રાથમિક વિધિઓમાં લાગ લેવો પડે છે

તેનો હવે કેંક ખ્યાલ, મુખ્યત્વે વડોદરાની મેંદલ લાઇબ્રેરીની કાર્યપદ્ધતિને આધારે, આપીશું.

સૌથી પહેલું તો, જે પુસ્તકાલયના વાચક થવું હોય, તેનું જાણેલું અરજપત્ર મેળવીને તેમાંનાં ખાલી આસનો—પોતાનાં નામકાગ, ધંધો વગેરેને લગતાં—ભરી આપવાનાં હોય છે. પણ એટલું જ, અરજપત્ર અધૂરું ગણાય. વાચક હજી પુસ્તકાલયને અમલદારો છે તેથી એ એકેને સાંકળનારો અંકાડો દબાવે છે. એ મળે ત્યારે જ સાંકળ સળંગ થઈ ગણાય. એવો અંકાડો એટલે જામીન—‘ગેરંટી’—શરેરનો કાંઈ પ્રતિષ્ઠિત સંજ્ઞાને જે વાચક લીધેલાં પુસ્તકો માટેની સર્વ પ્રકારની જવાબદારી લેવા અને તે વિશે લેખી ખાતરી આપવા તૈયાર હોય. પુસ્તક વાપરનાર તે વાપરવા માટે જામીની રીતે લાયક અને આબરૂદાર હોવા વિશેની આવી ખાતરી લેવાનો રિવાજ દરેક પુસ્તકાલયમાં હોય છે અને તે તેની સલામતીને માટે જરૂરી છે. લાયકાતના ધોરણનો નિર્ણય એતણે મુદ્દાને આધારે કરવામાં આવે છે. વાચક તે જ શરેરનો રહીશ છે કે કેમ; તેની વય પુસ્તકાલયમાં દાખલ થવા માટે હરબા પ્રમાણેની છે કે શી રીતે; આરિનિયમમાં તે વિશ્વાસપાત્ર છે કે નથી; આ પ્રશ્ન વિશેના સંતોષકારક અને પુસ્તકાલયનિયમાવલીને અનુકૂળ ઉત્તરો જામીન થનારના પ્રમાણપત્રમાં હોય તો જ પુસ્તક વાચકને ધીરી શકાય છે. દેખીતું છે કે આમાં આરિતને લગતી જાખત સૌથી મહત્ત્વની છે. કેમકે પુસ્તક જોવાય કે ફાટી જાય તો તેની કિંમત ભરી આપવાની હા પાડનાર વાચક જ પુસ્તકાલયને પોસાય, બીજાને નહિ, એ દેખીતું છે. ને તેને કદાચ દુર્ભાગી સૂઝે ને તે ના પાડે તો એ ફરજ તેની પાસે જજાવનાર અથવા તો પોતે જજાવનાર જામીનની જરૂર પણ તેટલી જ દેખીતી છે.

જામીનગીરી સાથેના અરજપત્રનો નમૂનો અહીં આપ્યો છે :

મે. ક્યુરેટર ઓફ લાઇબ્રેરીઝ,

વડોદરા

હું નીચે સહી કરનાર દાખલો આપું છું કે, રા. રા.

એમને હું જાણીતું છું. મેંદલ લાઇબ્રેરીમાંથી વાચક તરીકે એમને જે પુસ્તકો વાંચવા આપવામાં આવશે તે

સારી રિયલિટીમાં અને વખતમર પાછાં લાવશે. પુસ્તકને કાંઈ નુકસાન થશે, અગર ખોવાઈ જશે તો ને બદલ તે જવાબદાર છે તથા હું પણ જવાબદાર છું. નામ દાખલ થયા તારીખથી એક વર્ષ સુધીને માટે આ જવાબદારી હું સ્વીકારું છું.

(સૂચના : આ બદલની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવું હોય તો તે બદલ લેખી બજાર સેંદ્રસ લાઇબ્રેરીમાં આપવી.

જમીનદારે ભરવાની હકીકત

સહી પુરી તથા તારીખ

ધંધો, સરકારી નોકર હોય તો ક્યા નોકર છે તથા કાયમનો પગાર કેટલો મળે છે.

સરકારી નોકર ન હોય તો ખીજી આવકની સવિસ્તર વિગત આપવી.

સરનામું

ઉપરની જમીનગીરીની સરતે સેંદ્રસ લાઇબ્રેરીનો નિયમ પાળવા હું બંધાઉં છું. માટે મારું નામ ત્રાયક તરીકે દાખલ કરવા વિનંતી છે.

અરજદારે ભરવાની હકીકત

સહી તથા તારીખ

ધંધો

શિરનામું

Admitted see Index of the Service list.

Ref. Librarian.

૧. કાંઈ પણ સરનામામાં ફેરફાર થાય તો લાઇબ્રેરીમાં બજાર આપવી.
૨. પંચાવન અથવા તેથી વધારે પગારના સરકારી નોકરો, રથાવર

મિલકત ધરાવનારા, આવપતવેરા ભરનારા, સરદારો, આસામદારો, એ વર્ષ ઉપરાંત મુદત થયા વડીલાત કરતા વડીલો, એ લોકો ખીજની ભલામણ કરી શકશે અને પોતાની જાગતમાં ખીજની ભલામણ વગર દાખલ થઈ શકશે.

૩. જેમણે વાચક તરીકે જારી રહેવું ન હોય તેમણે પોતાનું કાર્ડ વખતસર રદ કરાવવું, નહિ તો કાર્ડ ઉપર જાડી રહેલાં પુસ્તકો માટે તેઓ જવાબદાર રહેશે.

૪. પોતે પાછી આપેલી ચોપડીઓ પોતાના કાર્ડ ઉપર જમા થઈ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાની દરેક વાચકની ફરજ છે. તેમ છતાં કોઈ વાચકના નામ ઉપર પાછી આપેલી ચોપડી જમા થયા વગર ચાલુ રહે તો તે માટે વાચક જવાબદાર ગણાશે.

અમેરિકાનાં કેટલાંક પુસ્તકાલય અમુક સંલોગમાં પ્રમાણપત્ર માટે આગ્રહ નથી કરતાં. વાચક થયા છત્તનારવું નામ અને ઠેકાણું જો શહેરની ડિરેક્ટરીમાં હોય તો એટલું જ જાણ ગણવામાં આવે છે. વધુ નાનાં શહેરો કે ગામડાંમાં તો એટલી જરૂર પણ પડતી નથી કેમકે ત્યાંનાં ધણાખરા રહીશો એકબીજાને, અને ખાસ કરીને તો, અંધપાલ પોતાના ભાવિ વાચકને, જોળખના હોય છે. ત્યાં એવો રિવાજ પણ છે કે શહેરનો રહીશ ન હોય તેવા પ્રવાસી-વાચકને પણ, અમુક રકમ નામની અનામત તરીકે તેની પાસેથી લઈને પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવે છે. અનામત કોઈ ઠેકાણે આપી જ પાછી અપાય છે અને કોઈ ઠેકાણે વહીવટને અંગે તે જાગતમાં થએલા ખર્ચ અમુક નિર્ણીત ધોરણે કાપી લઈને જે વધે તેજ પાછું અપાય છે. વળી એક બીજી સગવડ પણ ત્યાં આપવામાં આવે છે. પુસ્તકાલયમાં નવા આવનાર વાચક પાસે જો બીજા કોઈ સામાન્ય પુસ્તકાલયનું વાચક તરીકેનું પત્ર હોય, તો આ પુસ્તકાલય માટે તેણે તેવું નવું પત્ર લેવાવાની મહેનતમાં બીતરવું પડતું નથી.

દરેક પુસ્તકાલયમાં વાચકોની કાલાનુક્રમે તેમજ વર્ણાનુક્રમે યાદીઓ-પત્રાંની પદ્ધતિથી-રાખવામાં આવે છે, જેથી કોઈ વાર તેને વિશેની વિગતો જોઈતી હોય તો તે જોઈમાં જોઈ મહેનતે મળી શકે. વાચકને પુસ્તકાલય તરફથી મળે છે તે વાચકપત્રાનો એક નમૂનો અહીં જોડ્યો છે.

		વાચકના ગ્રંથ નં. ૧૨
વાચકનું નામ		
સર્વિના નમ્બો		
જનમીનનું નામ		
પુસ્તકનું નામ ને નં. ૧૨	લીધા તા	આપ્યા તા

૨

પુસ્તકો મધ્ય કાગાટમાં પ્રગયલા ગ્રંથો એ સ્થિતિ પ્રાચીન પુસ્તકાલયોમાં આવશ્યક મનાતી, પુસ્તકો ખુલ્લા કાગાટમાં મર્વસુનમ ગ્રંથો એ સ્થિતિ અર્વાચીન પુસ્તકાલયોમાં આવશ્યક મનાય છે ખુલ્લા કાગાટની પદ્ધતિ વડે વાચક અને પુસ્તકનો જ્યારે સીધો અને શુદ્ધ મધ્ય બધાય ત્યારે જ વાચકને પુસ્તકની ખમદગીમાં ખરે રસ પડે છે આ સિદ્ધાંત ધણાખરા અમેરિકન પુસ્તકાલયોમાં સ્વીકારાયો છે અને ત્યાંની પદ્ધતિએ ચાલતા દિદા પુસ્તકાલયોમાં—જેમકે કૅપન એસિએટિક મોમાયની મુખાલ્લામાં અને વડોદરાના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયમાં—એ સિદ્ધાંતને અનુમરીને જ કાર્ય ચાલે છે

ખુલ્લા કાગાટની પદ્ધતિ અમેરિકામાં પણ તેના પક્ષકારોએ ચલાવેલી કેટલીક લડત પછી જ અમલમાં આવી શકી હતી પદ્ધતિના વિરોધીઓની દલીલો સગીન નહોતી અને તેથી ટકી પણ નહિ તેમની દલીલો મુખ્યત્વે એ લખ પર રચાયેલી હતી પુસ્તકો ખુલ્લા ગણવાથી એ ચોગાલ જગે તેનું શુ ? અને તેની ૫૦ વાગવા લાગે કગવાથી અને લેખક કગવાથી તેને

વધારે પ્રમાણમાં ધસારો પડે એવી તેના સમારકામનો ખર્ચ વધશે તેનું શું? આ બંને સવાલોના સામા પક્ષે રદીઆ આપ્યા છે. તે પક્ષ એમ કહે છે કે ખુદ્દા કળાટની પદ્ધતિ એકંદરે વાચકોના લાભમાં જ હોઈ, તેને અંગેનાં ઉપલાં બેઉ જોખમો પુસ્તકાલયે ઉઠાવવાં જ રહ્યાં. પુસ્તક જહુ ધસાય તો તેને સમરાવી લેવું ને છેક ફાટે તો નવી પ્રત તેની લેવી. ચોરીની ખાતરમાં એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે અમુક મોટા પુસ્તકાલયમાં વાંચવા અપાયલાં દર ૧૦,૦૦૦ પુસ્તકોમાંથી માત્ર ૭ થી ૩૯ સંખ્યા જોટલી જ ચોરી અમુક એક વર્ષમાં થઈ હતી. વળી બને તેટલી તકેદારી પણ ચોરી અટકાવવા રાખી શકાય. પુસ્તકોને તેમની કમવાર યાદી સાથે વારંવાર મેળવવાથી તથા લાંબે કે ટુંકે ગાળે તેને ફરીફરીને ગોઠવવાથી પણ પુસ્તકો ચોરાતાં અટકવાનો સંભવ છે. કાંઈકાંઈ પુસ્તકાલયમાં તો, વાચક પુસ્તક લઈને બહાર જાય ત્યારે, દરવાજો ઉમેલા તપાસનીસો, હાથમાંનું પુસ્તક તેણે પતામાં ખરાબર દાખલ કરાવેલું છે કે એમ ને એમ જ ઉઠાવી જાય છે, તેની ખાતરી કરી લેતા. પણ આ રીત ખર્ચાળ છે; વળી દરેક વાચકની આખર પર તેમાં સીધા આક્ષેપ જેવું રહેલું છે. તેથી, એ રીત સર્વસામાન્ય બની શકી નથી.

પણ દરેક ખુદ્દા કળાટવાળા પુસ્તકાલયમાં એક વિભાગ એવો હોય છે જે દેખીતાં કારણોએ કાયમ બંધ કળાટમાં જ રખાય છે. જહુ મોટાં અને કીમતી પુસ્તકોનો અને નૈતિક કે રાજકીય કારણે સામાન્ય પ્રચાર માટે અયોગ્ય પુસ્તકોનો એ વિભાગ હોય છે.

દરેક વાચકને એક સાથે કેટલાં પુસ્તક આપવાં? આ સંબંધમાં સામાન્ય પ્રથા બે પુસ્તક આપવાની છે, જેમાંનું એક જ વાર્તાનું હોવું જોઈએ. કાંઈ પુસ્તક એકથી વધુ મથો તરીકે બાંધેલું હોય, તો તેના આખા ય સટને એક પુસ્તક જ ગણવામાં આવે છે. લાંબી રજાઓના સમયમાં બે પુસ્તકની નિર્ણયિત સંખ્યાને મોટી કરવામાં આવે છે એટલે પુરસદના વખતમાં લોકો વધારે પુસ્તકો વાંચી શકે. ઉપરાંત, જેઓ અમુક કાંઈ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કરવામાં કે કાંઈ મહત્ત્વના વિષયનું સંશોધન કરવામાં રોકાયેલા હોય તેમને પણ વધુ સંખ્યામાં પુસ્તકો ધીરવામાં આવે છે.

ઉપરના નિયમાનુસાર વાચકે પુસ્તક ખુદ્દા કળાટ પરથી લીધા પછી તે જેને “ચાર્જિંગ ડેસ્ક” કહે છે એ મેજ પાસે પોતાનું વાચકપત્ર લઈને

જાય છે (વાચકપત્ર પુસ્તકો પાછા લેનાર કારકુનની પાસે વર્ણાનુક્રમે ગોઠવેલું પુસ્તકાલયમાં જ હોય, ને વાચકે પહેલું લેવાનું હોય છે) વાચકપત્ર પછી તે દિવસની તારીખ અને પુસ્તકનું નામ તથા નંબર દાખલ કરીને પુસ્તક આપનાર કારકુન તે પોતાની પાસે ગળે છે પુસ્તકની અદર હેટલા પુકાની મામે ટાંગા હાથ પર એક ચિટ્ટી ચોટલેલી હોય છે તેમાં પણ તે દિવસની તારીખનો રમરસ્ટેમ્પ લગાડાય કે આ તારીખનો ઉપયોગ એ છે કે, પુસ્તક ક્યારે પાછું આપવાનું છે તે મળતી વાચકે પોતાની યાદદાસ્ત પર આધાર મૂકવા ન પડે, પણ એ ચિટ્ટી પરથી તારીખ જાનમાં મળીને મુદત વીત્યે પુસ્તક પાછું પુસ્તકાલયમાં તાપી શકે

પછી ઉપલા બે પત્રાના વિધિ સિવાય ત્રીજો વિધિ હજી બાકી રહે છે અને તે પુસ્તકપત્રાને લગતો આ પત્ર પાછના પુકાના અદરના ભાગમાં ચીટકાવેલી એક નાની કાચળીમાં મૂકવામાં આવ્યું હોય છે તેની પર દુકામાં પુસ્તક તથા કર્તાના નામ અને પુસ્તકનો નંબર લખ્યો હોય છે ઉપગત, તેમાં લીટી વડે ત્રણ આદાં પાડ્યા હોય છે એ ખાનામાંના પહેલામાં વાચક પોતાની સહી કરે તથા બીજામાં કારકુન તે દિવસની તારીખ નાખે કે ત્રીજા ખાનું પુસ્તક પાછું આવે તે દિવસની તારીખ માટે હોય છે આ પત્ર પુસ્તક જ્યારે પુસ્તકાલયમાં હોય ત્યારે તેની અદર રહે છે અને બહાર જાય ત્યારે પણ પુસ્તકાલયમાં જ, પણ તેને માટેના અન્ય વર્ણાનુક્રમી અથવા તો કાવાનુક્રમી ખાનામાં મૂકવામાં આવે છે આ અનુક્રમે પ્રમાણેની ગોઠવણીનો ઉપયોગ એ છે કે અમુક એક દિવસમાં કયા પુસ્તકો કેને અપાયા તેની, અથવા તો કયા પુસ્તકો અમુક એક દિવસે પાછા આવ્યા એકે તેની વિગત તે પરથી મહુ મહેલાઈથી મળી શકે છે આ પુસ્તકપત્ર પર વાચક પોતાની સહી કરે ને કારકુન તેમાં તારીખ નાખી તે પોતાની પાસે ગળે એટલે વાચક પુસ્તક ઘેર લઈ જઈ શકે છે એ જ્યારે પાછું લાવે ત્યારે તેણે જને “ડિસ્ચાર્જ રેસી” કહે છે તે એજના કારકુન પાસે જઈને પુસ્તક તેને સોંપવાનું હોય છે આ કારકુન તે દિવસની તારીખ વાચકના પત્ર પર તેની હાજરીમાં નાખે એટલે તેની પુસ્તક માટેની જવાબદારી પૂરી થાય છે વાચકપત્રમાં પુસ્તકને લગતી જે વિગતો દુકામાં મોઢાય તે પરથી એક જ નજરે આપણને ખબર પડી આવે છે કે કયો વાચક કેમ પુસ્તકોનો વાચનાર છે

દરેક પુસ્તક નાખવાની મુદત સામાન્ય રીતે બે અઠવાડિયાની હોય છે

પુસ્તક તદ્દન નવું હોય ત્યારે આ મુદત દુકાવાય છે. જીલ વાચકો એ જ પુસ્તકની માગણી કરતા ન હોય તો જીર્ણ એ અકવાડિયાં માટે પુસ્તક ફરીથી લખાવીને લખ જઈ શકાય છે. મુદત પછી પુસ્તક ગણનારે ફેટલાક પુસ્તકાલયમાં નાની રકમનો દંડ ભરવાનો હોય છે. આ દંડની રકમ ન્યુ યૉર્કના મુખ્ય પુસ્તકાલયમાં અમુક વર્ષ દરમિયાન તો રૂ. પોણા લાખ જેટલી હતી. આ પરથી આપણે કલ્પી શકીએ કે તેના મુદત સાચવનારા તે ન સાચવનારા મળીને કુલ વાચકોની સંખ્યા કેટલી જાન્યર હશે.

ઉપર વર્ણવેલા પુસ્તકપત્તાનો નમૂનો અહીં આપીએ છીએ :

કર્તાનામ અથવા અંગ્રામ	પાછું આ- ખાની તા.	
	છીધા તા.	
ક્રમાંક વિષયોંક	વાચકની સહી	

વાચક તેમજ પુસ્તકનાં પત્તાંની આ પદ્ધતિ વડોદરાના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયમાં લાખક થયેલી છે. પરંતુ તે એકંદરે ખર્ચાળ હોવાના કારણે રાજ્યનાં અન્ય પુસ્તકાલયોમાં તો 'પુસ્તકનોંધવહી' (ઇન્ડેક્સ બુક), વાચકોની ખાતાવહી તથા પુસ્તકને છેડે ચોડેલી તારીખની પટ્ટીઓનો ઉપયોગ થાય છે. એના પરથી પણ પત્તાંની પદ્ધતિ જેટલી જ માહિતી જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળી શકે છે તે કામ પણ એક માણસથી નબી શકે છે.

૪

મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં વાર્તાઓની માગણી ઘણી જ રહે છે તે આ કુદરતી છે. પણ તે માગણીને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે. એને આસાનીથી પહોંચી શકાય એટલા માટે તેમ જ, કર દારા પુસ્તકાલય પોપાતું હોવાથી, પ્રજાનો પૈસો તે રીતે જ વધારે વપરાય એ ઈષ્ટ છે એટલા માટે,

કેટલાંક પુસ્તકાલયોમાં આ સંબંધી એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવે છે. તે એવી કે વાર્તાના અંધોનો એક વધારાનો સંગ્રહ રાખવામાં આવે છે. આમાંની વાર્તાઓ વાર્તાના રસિયાઓને એકથી વધુ સંખ્યામાં પણ અમુક સ્વાજન્ય ભરનારને આપી શકાય છે. આ સંગ્રહમાં કેટલીક વાર પ્રવાસ ચરિત્ર વગેરે ખીજી વિષયોનાં પુસ્તકો પણ રાખવામાં આવે છે. સ્વાજન્યોથી થતી આવક આ સંગ્રહને વધારવામાં તથા નીભાવવામાં વપરાય છે. આ વિભાગમાંનાં અમુક પુસ્તકો વાચકોમાં ઓછાં વંચાર્તા થાય ત્યારે તેને મફત ધીરવાના વિભાગમાં સ્થળ જવામાં આવે છે. Pay-duplicate કહેવાતી આ પદ્ધતિની ઈષ્ટાનિષ્ટતા ધણી ચર્ચાઈ છે, પણ એકંદરે, અનુભવીઓ તેના લાભ સ્વીકારતા હોવાથી, ધણાં અમેરિકન પુસ્તકાલયોમાં એ પ્રચલિત છે.

પુસ્તકો દ્વારા ઊડતા એવી રોગો ફેનાય નહિ તેની કાળજી પણ તેને વારંવાર સૂઝી ગરમીના અયોગથી અથવા તો ફોર્મેકેલાઈડ ગેસ વડે સાફ કરીને રાખવામાં આવે છે. કેટલાંક પુસ્તકાલયો સુધરાઈની મદદથી, જે એવી રોગવાળાં ઘરોમાં પુસ્તકો જતાં હોય તેની સફાઈ કરાવવા પર પણ લક્ષ્ય આપે છે. પણ પુસ્તકો દ્વારા બહુ રોગ પ્રચાર થતો નથી; વધુ જરૂર તો એવી રોગવાળા વાચકથી ચેતવાની રહે છે.

દરેક પુસ્તકાલય સવારસાંજ બંને તેટલા વધુ કલાક ખુલ્લું રહેવું જોઈએ એટલે દરેક વર્ગ અને ધંધાના લોકો ત્યાં પુસ્તકો લેવા કે વાંચવા આવી શકે. અમેરિકામાં કેટલીક જગ્યાએ પૂરા આર કલાક સુધી અને કેટલીક કોલેજોમાં તો ૧૪-૧૪૫ કલાક સુધી પુસ્તકાલય ખુલ્લું રાખવામાં આવે છે.^૧ તહેવારો પણ બધા પળાતા નથી.

લોન ડેરક એટલે પુસ્તકો જેમાંથી અપાય છે તે મેજ. ત્યાંના નોંધણીના કામને કેટલાક અંધપાલો હીલું ગણે છે કેમકે તેમની નજરે તો પુસ્તકાલયનાં વહીવટી કામે તથા અંધપાલોને લગતાં કામે વધારે ઝેલસાર છે. પણ આ તેમની ભૂલ છે. પુસ્તકાલય વાચકના સીધા સમાગમમાં આવે છે તે આ

૧. —————

૧. આ બાબતમાં લંડન યુનિવર્સિટીનો રિવાજ એવો છે કે દરેક વિદ્યાર્થીને તેના વિષયના પુસ્તકાલયની ચાવીજ આપી રાખી હોય, જેથી દલાડે કે રાત્રે ગમે ત્યારે એ પુસ્તક લઈને વાંચી શકે, આને મળતી કોઈક સગવડ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં રાખવાની સૂચના પણ થઈ છે. (રંજનાથન : પૃ. ૨૩)

મેજ પાસેજ. જ્યાં કઠાટો ખુલ્લો હોય છે ત્યાં અલગત આ સ્થળે આવ્યા પહેલાં પણ વાચક પુસ્તકાલયના અધિકારીને મળે છે—પોતે યાદી તપાસતો કે પુસ્તક કઠાટ પરથી પસંદ કરતો હોય ત્યારે. પણ આ મેજ સૌથી મહત્વનું છે. ત્યાં ગ્રંથપાલ કે તેના મદદનીશો વાચકોની જરૂરતો જાણે છે અને તેની રુચિને કાઠ વાર સૂચના કે ભલામણથી અમુક દિશામાં વાળવી પડે તો વાળવાની તક પણ તેમને ત્યાં મળે છે.

અમેરિકાના વતની જની ગએલા પરભાષા બોલનાર યુરોપીયનો માટે ત્યાંનાં પુસ્તકાલયોમાં ૧૯૦૦ની સાલ સુધી કશી સગવડ નહોતી. હવે એ મુખ્ય પરભાષાઓનાં પુસ્તકોના નોખા સંગ્રહો પણ રખાય છે. કેટલાંક પુસ્તકાલયો તો એવાં સ્ત્રીપુરુષો માટે તેમની જ ભાષામાં વર્ગો ચલાવીને તે દ્વારા તેમને અમેરિકન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન આપી તેમનામાં અમેરિકનપણાની ભાવના ખીલવે છે.

ઉત્તર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં રાજ્યોમાં કેળવણી હળસીઓને ગોરાઓનાં પુસ્તકાલયો વાપરવાની છૂટ હોય છે, પણ તેનો લાભ થોડા જ લે છે. દક્ષિણમાં એ રંગીન ગ્રંથ માટે જુદાં જ મુખ્ય કે શાખાનાં પુસ્તકાલયો હોય છે. એ પ્રદેશમાં તેમની વસ્તી વધુ હોવાથી આ માર્ગ લેવાતો હોય છે. શહેરના જે ભાગમાં તેમનાં રહેઠાણ વધુ સંખ્યામાં હોય તેને જ ધણે ભાગે આવા પુસ્તકાલયના સ્થળ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૬૬

વાચનાલય, વાચનખંડ અને અધ્યયનખંડ

શરૂઆતમાં વાચનાલય અને વાચનખંડ વચ્ચેનો ભેદ મમજી લેવાની જરૂર ■ વાચનાલય એટલે આપણો-દેશી પ્રકારનો-રીડિંગ રૂમ જે ખંડ અથવા મકાનમાં વાચકો આવીને વર્તમાનપત્રો તથા માસિકો વાચી જાય, તે એ કોઈ પુસ્તકાલય સાથે જોડાયેલો હોય કે ન પણ હોય પરંતુ પશ્ચિમના અર્વાચીન પુસ્તકાલયોનો વાચનખંડ તો પુસ્તકાલયનું જ એક અંગતત્વનું અંગ છે. વાચનખંડમાં મેસીને વાચક સામયિકો તેમ નાનામોટા પુસ્તકો પણ વાચી શકે છે. કોઈ રથગે દિવસનો મોટો ભાગ પણ વાચકો એ રથગે ગાળતા હોય છે. આ કારણથી ત્યાંના વાચનખંડો બધી રીતે સોહદાગ, (અને સોહદાગ જ નહિ કેટલેક ઠેકાણે તો સુશોભિત પડદા, ફૂલપાન વગેરેથી દિવાનખાનાની માફક સજ્જારેલા) હોય છે, એવા વાચનખંડને અનુરૂપ આરામથી બેમાથ તેની ખુરશીઓ, લેખનસામગ્રીવાળા મોટા ટેબલ, પુષ્કળ હવાપ્રકાશ અને વીજળીની બત્તી તથા પાણી આ સર્વથી પણ એ ખંડો સુમન્ય હોય છે. અમેરિકાની યેન યુનિવર્સિટીમાં તો પાંચ પ્રકારના વાચકો માટે પાંચ જુદાજુદા વાચનખંડો છે એક સર્વસામાન્ય વાચનખંડ, બીજો વિશિષ્ટ વિષયોના અનામત પુસ્તકોનો, ત્રીજો સામયિકોનો જ, ચોથો ઉપરનાતકો ('અડગ્રેન્ડુએટો') માટે, અને પાંચમો અધ્યયનના વધુ મહત્વના

સંદર્ભ થોતો. એ પાંચેમાં મળીને એક હજાર વાચકોને એમવાની સગવડ છે, અને તેમાં આશરે પોણા લાખ પુસ્તકો તથા એ હજાર ફાઇલો છે.^૧

એ વાચનખંડ ત્યારે અધ્યયનખંડ એટલે શું? જેમાં પુસ્તકાલયનો અધ્યયનવિભાગ રખાતો હોય ને જેમાં વાચન માટેની પણ પૂરતી વ્યવસ્થા હોય તે અધ્યયનખંડ. અધ્યયનખંડનું પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમાં શું સ્થાન છે તેની વિગતોમાં ગિતયા પહેલાં, અધ્યયનવિભાગ એટલે શું તે ટુંકામાં સમજાવેલું જરૂરનું છે. આ ગાળતમાં પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના એક પ્રમાણપુરુષ, પ્રિન્સટન યુનિવર્સિટીવાળા પ્રિ. ઇ. સી. રિચર્ડસનનો મત ટાંકીશું કેમકે તેમણે તેમાં એ વિભાગનો સ્પષ્ટ અને વિગતવાર ખ્યાલ આપ્યો છે. તેઓ કહે છે :

“પુસ્તકાલયમાંનાં પુસ્તકો અને ખીજી સામગ્રીમાંનો જે ભાગ ઘેર વાપરવા માટે વાચકને આપવામાં આવે છે તે સિવાયની જેટલી સાધનમામગ્રી-લુદ્ધ-લુદ્ધ પ્રકારની-એ સંસ્થામાં હોય તેને અધ્યયનવિભાગ કહેવામાં આવે છે. તેનો વિશાળ અર્થ કરીએ ત્યારે એમ સમજવાનું છે કે અમુક ધડીએ જે કે પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં છે અને ધરના ઉપયોગ માટે બહાર અપાયુ નથી, તે સર્વનો સમાવેશ અધ્યયનવિભાગમાં થઈ શકે; સંકુચિત અર્થ કરવો હોય તો એમ કહી શકાય કે જે મથો રેફરન્સ માટે, અધ્યયન માટે જ નિર્માયા અને અલગ રખાયા હોય-જે અલગ રખાવટ હંગામી હોય કે કાયમી હોય -તે સર્વ સંદર્ભ થોતો અધ્યયનવિભાગના ગણવામાં આવે છે.”^૨

આટલું એ વિભાગના સામાન્ય સ્વરૂપ વિશે. વિશેષ સ્વરૂપની વાત કરતાં આપણે એ વિચારવાનું રહે છે કે એ વિભાગમાં શું શું હોઈ શકે. આ સંબંધમાં સર્વમાન્ય રિવાજ એવો છે કે અધ્યયનવિભાગમાં મુખ્યત્વે શબ્દ-કોશો, વિશ્વકોશો, ગ્રંથપટ્ટીઓ, નકશા, હાથપ્રતો, માસિકફાઇલો, છાપામાથી કાઢેલી કાપલીઓની ફાઇલો, અને સરકારી પ્રકાશનો રાખવાં. આ મથો વગેરે ખુદલાં કબજામાં મોટે ભાગે રાખવામાં આવે છે. માત્ર અતિકીમતી કલામથો જેવી વસ્તુઓ દેખીતાં કારણોને લીધે ખુદલાં કબજામાં રખાતી

* —————

૧. રંગનાથન : પૃ. ૨૨ અને ૪૦૨.

૨. ‘એન્યુઅલ ઓફ લાઇબ્રેરી ઇકોનોમી’ ભા. ૧; પ્ર ૨૨ : ‘ધ રેફરન્સ ડિપાર્ટમેન્ટ’.

નથી ને પુસ્તકાલયનો અધ્યયનમંદ્ર બહુ નિસ્તૃત હોય તો તેની યોગના એવી રીતે કરવામા આવે છે કે અધ્યયનના મર્વસામાન્ય અથો અધ્યયનના જ ખડમા ગહે અને વિવિધવિધના તેવા અથ તેતે વિવિધવાળા ખડમા કે કમોટોમા ગખાય અને ત્યાથી જરૂર પ્રમાણે સામાન્ય ખડમા લવાય આ મામાન્ય અધ્યયનખડ ઘણી વાર વાચનખડ તરીકે પણ વપગાય છે અને કોઇ વાર ઉપર વર્ણવ્યો તેવો વાચનખડ પુસ્તકાલયના બીજા ભાગમાં જુગે પણ હોય છે અધ્યયનઅથો વિગે જે છેલ્લી ચોખવટ કરવાની ગહે છે તે એ, કે અમુક અર્થમા તો પુસ્તકાલયમાનો કોઇ પણ અથ એ અધ્યયનનો અથ છે નવનકયાઓનો જ દાખલો લઇએ ‘સંસ્વતીચંદ્ર’ કે ‘શુજગતનો નાથ’ નવલકયાઓ છે ને તેવી તરીકે મુખ્યત વાચવાની છે એ તો બગબર પણ એવુ ચે બને કે કોઇ શિક્ષણમર્યાના નાટ્યપ્રયોગો માટે કે શાળાના ગઘમમંદ્ર માટે તેમાનો અમુક જ પ્રમગ કે અમુક જ ફરો ઉપયોગમા લેનાનો હોય ને તેમ્લાપૂગતા એ અથો સગમ મામાન્ય વાચનના નથી પણ અધ્યયન એટલે કે રેફરમના છે આ કાગળે પણ, અધ્યયનમંદ્રની પૂર્તિ જરૂર પ્રમાણે પુસ્તકાલયના સામાન્ય મંદ્રમાના ઉપવા પ્રકાગના પુસ્તકો અમુક સમય માટે અધ્યયનવિભાગને ધીરીને કરવામા આવે છે

જૂના કાળમા પુસ્તકાલયોમાથી પુસ્તકો ઘણે ભાગે ખસેડી શકાતા નહિ તેથી અમેરિકામા કેટલાક જૂના પુસ્તકાલયો આજે એવા છે કે તેની રચાપના વખતે તેમાના પુસ્તકો બહાર ખસેડી ન શકાય, એટલે કે તે અધ્યયનમંદ્રહો જ રહે, એરી શરત તે પુસ્તકાલયના દાતાઓએ હમેશ માટે કરેલી તેથી એ પુસ્તકાલયોએ તેવા શરતી ફડો સમધી તો એ પ્રમાણે જ કરવુ પડે છે માત્ર, પાછળથી મળેના ફડો તે પ્રકાગના ન હોવાથી તેના બ્યાજમાથી તેઓ જેમાના પુસ્તક ધીરી શકાય તેવા સમ્રહો કરે છે

૨

કોઇ પણ સારા મોટા પુસ્તકાલયના અધ્યયનવિભાગના મુખ્ય ઉપયોગો ત્રણ છે કોઇ પણ વિષયને અગે બેડેલા વિવાદ કે ચાલતી ચર્ચામાના ફૂટ પ્રબોનો ઉત્તર શોધવો, જુદાજુદા વિષયોના મોટા પ્રમાણુત અને કદાચ અધરા પણ હોય તેવા અથોમાની સાધનસામગ્રીને નવા પુસ્તકો, લેખો કે નોધોના રૂપમાં સરળતાથી એકત્રિત કરીને જ્ઞાનપ્રચાર કરવો, અને જિયા પ્રકારના વૈજ્ઞાનિક ચ શોધન માટેના અભ્યાસને ઉત્તેજવો

આ ત્રણમાંની પહેલા પ્રકારની માહિતી અમેરિકામાં તો લોકો ઘણી વાર ઘેર બેઠાં ટેલિફોન દ્વારા પુસ્તકાલયમાંથી મંગાવે છે તથા અંધપાલ અને તેના મદદનીશો તે ઘણી ખુશીથી આપે છે. દેખીતું છે કે એ રીતે અથવા તો રૂબરૂ આવીને માહિતી માગનારને તત્કાળ અને ચોકમાણી જોઈતી માહિતી પૂરી પાડી શકાય તેટલાં જ્ઞાન અને ચાકાકી અંધપાલ તથા ખીજા કાર્યકરોમાં હોવાં જોઈએ. તેમનામાં દરેક વિષયનું સર્વસામાન્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ તેમજ અધ્યયનવિભાગમાંના કયા અંધમાંથી તે તુર્ત જ મળી શકે તેમ છે એની પણ તેમને ખબર હોવી જોઈએ. સ્વભાવે પણ તેઓ શરમાળ કે અતડા નહિ પણ મિલનસાર હોવા જોઈએ અને પુસ્તકાલયમાં આવેલા વાચકની કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી તુર્ત જ દૂર કરી તેને મદદ કરવાની હુશિયારી તેમનામાં હોવી જોઈએ. અમેરિકામાં કેટલેક સ્થળે તો વાચક પુસ્તકાલયમાં આવે તેની ગઠ પછી અધ્યયનવિભાગના અપના કાર્યકરો જોતા નથી. તેમણે શહેરોનું લત્તાવાર વસ્તીપત્ર પોતાની જરૂર પૂરતું તૈયાર કરી, કોને કયુંકયું જાતનાં પુસ્તકોમાં કેટલો ને કેવો રમ છે એ બધું જાણી લીધું હોય છે અને તેને આધારે લગભગ ઘરઘીઠ પ્રમાણ પ્રચારકામ-પત્રિકાઓ વગેરે દ્વારા-કરીને તેઓ વાચકોને પુસ્તકાલયના માત્ર અધ્યયનસંગ્રહ લાણીજ નહિ પણ સમગ્ર પુસ્તકસંગ્રહ વાળી આકર્ષતા હોય છે. વળી તે કાર્યકરોની ખીજ પણ મદદનીશ બુદ્ધિબુદ્ધિ કરતો દેખા છે જેમાંની મુખ્ય એક એ છે કે જ્યાં અગત્યનાં માર્ગચોકમાં જપાના ભેંજામાંથી સુંદણી કરીને તેની પાદી જપાવવી એટલે વાચકો અને માર્ગચોકોને સરળતા થાય. મુખ્ય પુસ્તકાલયે બહાર પાડેલી તેની પાદીમાં સામાન્યજ્ઞાન-લયો પોતાની જરૂરત પ્રમાણે ફેરફાર કે ઉમેરો કરી શકે છે. કેટલેક સ્થળે એકજ શહેરનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ પુસ્તકાલયો આ જાળવમાં મદદકાર કરે છે જેમાં કાર્ય વધારે પરિપૂર્ણ થાય.

અધ્યયનસંગ્રહનો બીજા પ્રકારનો ઉપયોગ એટલું જ્ઞાનપ્રચાર. મુખ્ય પ્રવેશિકાઓ વગેરે તૈયાર કરવાનું આ કાર્ય દમણી જાણદારીના બહુ જ્ઞાન વિના એટલે કે પુસ્તકાલયનો પૂરો ઉપયોગ કર્યા વિના વિષયકપત્રે થઈ શકે તે બરાબર નથી. ઉપયોગ જગજગ ધાવ નો મુખ્યકાર્યનો જ્ઞાનપ્રચારનો ઉપયોગ સાધનો બની શકે. ઉપયોગનો ત્રીજો પ્રકાર-વૈજ્ઞાનિક માર્ગચોકનો ઉપયોગ બીજાની સાથે સંકળાયેલો છે. કેટલેક સ્થળે, આ કામ મારે જાણના સંગ્રહનો લાભ લેનાર, વિજ્ઞાનના વિષયમાં અન્યથા રહેલો છે.

તે-ખાસ કરીને તો, એ નવો અભ્યાસી હોય ત્યારે-જાણવાની તક મેળવી શકે છે અને તેથી ટાઇપ વિષયમાં તેની મહેનત બેવડાતી જાય છે; કેમકે, સંભવ છે કે, તેણે ઉપાડેલી શોધખોળ ત્યાર પહેલાંજ ટાઇપ માસિક કે ત્રૈમાસિકના જૂના અંકમાં મોજૂદ હોય.

અધ્યયનવિભાગમાંની ટાઇપ હાથપ્રતની અભ્યાસીને જરૂર હોય તો તે બહાર તો મોકલી શકાતી નથી, પણ સગવડ અને માગણી પ્રમાણે તેની નકલ અથવા તો છબિ, માગણી કરનારને ખર્ચે કરાવી આપવાની ભેગવાઇ દરેક મોટા અમેરિકન પુસ્તકાલયમાં હોય છે.

૩

અમુક પુસ્તકાલયના વાચક તરીકે પોતાનું વાચકપત્ર ધરાવનાર માણસ જ તેના અધ્યયનમંડળનો ઉપયોગ કરી શકે એ દેખીતું છે. પણ આ નિયમ કેટલીક વાર દીલોએ કરવો પડે. નિત્યનો વાચક પોતે ન હોય અને તેથી પત્ર ન ધરાવતો હોય એવા ટાઇપ પણ આગરફાર માણસને તાત્કાલિક ઉપયોગ માટે અધ્યયનસંમંડળમાં આવી તેમાંનાં પુસ્તકોમાંથી કશું ત્યાં જ ભેંષ લેવું હોય તો તેવી છૂટ તેને આપવી ભેંષએ અને અપાય છે. તેને માટે પત્ર અને તેને અંગેનો વિધિ બિનજરૂરી છે.

પુસ્તકાલયોએ અને ખાસ કરીને નાનાં સ્થાનિક પુસ્તકાલયોએ પોતાના અધ્યયનવિભાગમાં ગ્રામમાંની ઐતિહાસિક મહત્વની જૂની હાથપ્રતો અને બીજી તેવી સામગ્રી જેમ રાખવી ભેંષએ, તેમ જ ચાલુ જમાનાનો ઇતિહાસ લખનાર જે ભવિષ્યમાં પાડવાનો છે તેને ખપ લાગે તેવી વર્તમાનકાળના દૈનિક, સાપ્તાહિક, માસિક અને વાર્ષિક ઇતિહાસની સર્વ સામગ્રી પણ ભેગી કરવી ભેંષએ. આ છેલ્લા પ્રકારની સામગ્રીમાં નીચેની વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ શકે : અગત્યનાં સ્થાનિક વર્તમાનપત્રો; વધુ અગત્યનાં ગણ્યાતેવાં સારી જાહેરખજારોનાં આકર્ષકપણે છાપેલાં હસ્તપત્રો, પત્રિકાઓ વગેરે; એ ગામના મુખ્ય સામાજિક પ્રસંગો મેળાવડાઓ વગેરેના કાર્યક્રમો; સ્થાનિક સંસ્થાઓના વાર્ષિક વૃત્તાંતો ઉપરાંત અને તો તેમાંની કેટલીકનાં મિનિટ્યુકો જેવાં દસ્તરો પણ, જે વાજબી શરતોએ મેળવી શકાય; સ્થાનિક મોટા વસ્તુભંડારના હિસાબની કિતાબો; સઘળી જરૂરી સ્થાનિક માહિતી પૂરી પાડનાર અબ્દકોશો ('ઈયર બુક્સ'); અને શહેર, ગામ કે જિલ્લાના મુખ્યત્વે પ્રમુખકારોના પ્રધોની મૂળ હાથપ્રતો, રોજનિશીઓ હોય તો તે, અને તેમનો પત્રવહેવાર.

આ સામગ્રી અધ્યયનવિભાગે ખંતથી એકઠી કરવી જોઈએ અને ઊંડા કર્તવ્યભાનપૂર્વક કાળજીથી સાચવવી જોઈએ. જૂની કે નવી હાથપ્રતોમાંની જે ફાટી ગઈ હોય તેને જરૂર પ્રમાણે ચીકણા પારદર્શક કાગળ ચોઢીને બને તેટલે અંશે વધુ ફાટતી અટકાવવી જોઈએ અને જે ઝાંખી થઈ જવા માંડી હોય તેની છબિ પડાવીને રાખવી જોઈએ. વળી, હવે બહુ લાંબું ટકી ન શકે તેવી અપ્રસિદ્ધ લખાણોની હાથપ્રતોને પુસ્તકાલય પોતાના કે બીજા સામયિકમાં છપાવી લે તો પણ ખોટું કે નહિ અને ઇતિહાસકારને લાભ ધણો.

સર્વસામાન્ય તેમજ સ્થાનિક નાનામોટા સારા નકશાનો સંગ્રહ અને તેની જાળવણી એ અધ્યયનવિભાગનાં કાર્યોમાંનું એક વધુ અને ઉપયોગી કાર્ય છે.

વધારે મોટાં પાથાલ્ય પુસ્તકાલયોની એક વધુ વિશેષતા એ છે કે તેઓ સંગીતનાં સ્વરલેખન ('નોટેશન્સ') પણ પોતાના સંગ્રહોમાં વાચકોના ઉપયોગ માટે રાખતાં હોય છે. તેવાં નવાં સ્વરલેખન ધીરનાર વિભાગમાં અને જૂનાં અધ્યયનના વિભાગમાં રખાય છે. એ સ્વરલેખનોની સાથે વાપરવા માટે પિયાનોની જરૂર પડે એ દેખીતું છે. આ ગોઠવણુ પણ સદરકુ પુસ્તકાલયોમાં હોય છે. 'સાઉન્ડ-ટ્રૂક' ચોરડાઓમાં તે રાખવામાં આવે છે, જેથી કરીને, પિયાનો વગાડાય ત્યારે મકાનના બીજા ભાગોનાં કાર્યોમાં વિક્ષેપ પડે નહિ.

મોટાં અમેરિકન શહેરોનાં જુદાંજુદાં પુસ્તકાલયોમાં એવું હોય છે કે શહેરનું દરેક પુસ્તકાલય જુદાજુદા વિષયના ખાસ અધ્યયનસંગ્રહો રાખે છે જેથી ખર્ચ બેવડાય નહિ અને જગ્યા તથા મહેનતનો ખચાવ થાય. આ બાબતમાં ન્યુ યૉર્કના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયે એવી રીતે કર્યું છે કે કાયદા અને વૈદક વિશેનાં પુસ્તકો તે શહેરનાં તે તે વિષયનાં પુસ્તકાલયોમાં સારી સંખ્યામાં હોવાથી ત્યાંના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં તે વિષયોનો ખાસ મોટો અધ્યયનસંગ્રહ રાખવામાં આવ્યો નથી.

વળી અમેરિકામાં તો જેને "ઈન્ટર-લાઇબ્રેરી લોન" કહે છે તે પદ્ધતિ પણ પ્રચલિત છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે, અભ્યાસીની સગવડ માટે ત્યાં એવું કરવામાં આવે છે કે તેને જોઈતું પુસ્તક સ્થાનિક પુસ્તકાલયમાં ન હોય, તો જે પુસ્તકાલયમાં તે હોય ત્યાંથી સ્થાનિક પુસ્તકાલય પોતાને ખર્ચે અને જોખમે મગાવીને અભ્યાસીને તે વાપરવા આપે છે. આમાં અપવાદ એટલો જ કે જે પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાંથી બહાર આપી જ શકાય તેમ ન હોય તે મોકલવાની ના પેલું પુસ્તકાલય પાડી શકે. આ પદ્ધતિ સરળતાથી ચાલે

ઝોટતા માટે કેટલાંક મોટા પુસ્તકાલય એક બીજાના મઝદોની અથવાદીઓ
 પાવી ગયે છે અને વેચે છે આ યાદીઓ દરેક પુસ્તકાલયમાં હોય અને
 વાચકને તેને આધારે ખગર પડે કે અમુક પુસ્તક ખસાગના અમુક પુસ્તક
 લયમાં છે કે નહિ જો હોય, તો ઉપવી રીતે તે મોકલવામાં આવે છે

જ્યાર આપી ન શકાય તેવી હાયપ્રત, ચોપડીનું પાત્ર ચિત્ર કે નકશાની
 છબિ જે અધ્યયનવિભાગનો ઉપયોગ કરનારને જોઈતી હોય તો તે થોડી જ
 મિનિટોમાં તેને અર્થે પડાવી આપવાની મગત પણ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના
 કેટલાક પુસ્તકાલયોમાં હોય છે

અધ્યયનના મઝદોનો ઘણે ઠેકાણે પૂરો ઉપયોગ થતો નથી આ ગ્રંથિતિ
 સુધરવાનો એક ઉપાય એ છે કે ધીરનાર વિભાગના દરેક અભ્યાસપાત્ર વિષયના
 પુસ્તકમાં જ તેના પહેલા પ્રકરણની માથે, એ જ વિષયના અધ્યયનવિભાગમાંના
 પુસ્તકોની યાદી મૂકવામાં આવે છે યાદીમાંના નામો પછી વાચક ઘણી વાર
 એ પુસ્તકો મેળવના લનચામ છે અને અમુક સંજોગોમાં તેવા પુસ્તક થોડી
 મુદત માટે ધીરવામાં પણ આવે છે

૪

વડોદરાની સેન્દ્રલ લાઇબ્રેરીનું વાચનાલય તથા તેનો અધ્યયનખંડ ખાસ
 કરી, અગ્રેજીનો-આખા યુજ્જરાતમાં અદિતીય છે એમ અત્યુક્તિના કશા
 લય વગર કહી શકાય

એ વાચનાલય મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયની સાથે જ્યારે જોવામાં આવ્યું
 ત્યારે ૩ દોઢ હજાર જેવી સારી રકમ તેમાં ખસાયતી હોવાને લીધે
 પહેલેથી જ તેમાં ૨૦૦થી વધુ સામયિકો, અનેક વિષયોને લગતા તથા
 અગ્રેજી ગુજરાતી મરાઠી ને હિંદી લાખાઓનાં, આવે છે જેનો ઉપયોગ
 હજારો વિદ્યારેમી કથા લવાજમ વગર કરી શકે છે એ સર્વની રોજરોજની
 ગોઠવણી તથા ફાઇલો સજીવી વ્યવસ્થા પણ સારી છે રોજ પાચસોથી વધુ
 વધુ વાચકો આ વાચનાલયનો લાજ લેતા હોય છે આ પરથી તેની લોક
 પ્રિયતા સહેજે દીસી આવે છે વળી તેનું એક ખાસ અંગ એ છે કે દિવાલો
 પર જે દેશદેશના નકશા તથા ચિત્રો જનાવોના ચિત્રો ટગાય છે તે પણ
 લોકોજવણીમાં ઘણા મદદગાર નીવડે છે

સેન્દ્રલ લાઇબ્રેરીના વિશાળ ઉજ્જસલર્ષા અગ્રેજી અધ્યયનખંડમાં કરવું,
 તેના મહેજે સુનલ યથો અને મહાઅયોમાં ડોકિયુ કરવું કેક થોડું વાચી

લેવું કે નિરાંતે ત્યાં બેસીને ક્ષણે સુધી કોઈક મહત્વના વિષયનો અભ્યાસ કરવામાં મશગુલ થવું—આના કરતાં વધારે માનીતી મોજ કોઈ પણ સાદિત્ય-પ્રેમી માટે હોઈ શકે નહિ. અહીં તે જુએ છે કે ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી જેવા મહાન શબ્દકોશ અને એન્સાઇક્લોપીડીઆ બ્રિટાનિકાની અઘનન યૌદ્ધી આશ્રિતિ જેવા મહાન જ્ઞાનચક્રથી માંડીને, દિદીમરાડી વિશ્વકોશથી માંડીને, અનેક તરેહનાં ઔદ્ધિક આનંદ અને વિકાસ માટેનાં દુર્લભ સાધનો તેની સેવામાં મોજૂદ છે. વળી કોઈ જાજનની માહિતી તેને આપમેળે તુર્તમાં મળતી ન હોય તો તેને મદદ કરવા તે પુસ્તકાલયના ઉત્સાહી અને કાર્યદક્ષ કાર્યકરો દ્વારા ત્યાં દાખર જ હોય છે. તેઓ જેમ ત્યાં આવનારને દરેક પ્રકારની મદદ ખુશીથી આપે છે તેમ દિદિમરામાંથી, ને કોઈવાર તો યુરોપ-અમેરિકાથી, માગવામાં આવતી દરેકોઈ વિષયની માહિતી પણ તત્કાળ ટપાલ દ્વારા પૂરી પાડે છે. સર્વસામાન્ય પુસ્તકો ઉપરાંત પારિભાષિક વિષય તરીકે, પુસ્તકાલયપચાઅનાં નાનાંમોટાં પ્રમાણુમૂલ પુસ્તકોનો સંગ્રહ એ આ વિભાગની એક વિશેષતા છે. સર્વ જાણીતાં અંગ્રેજી સામયિકોની રીતસર ખાંધેલી કાષ્ઠો, અનુક્રમણી સાથે, પણ અહીં રાખવામાં આવે છે અને સમકાલીન જગત વિશેની બહુવિધ વિષયો પૂરી પાડવાનાં તે ઉત્તમ સાધનો છે. વળી, કલાત્મક તેમજ કલાવિષયક કેટલાંક પુસ્તકો, અસલી યુરોપી જાપકામના વિરલ નમૂના, તથા ગીતા, કુરાન, રોક્રીઅર વગેરેની દુર્ભિલ આગ્રતિઓ જેની કૌતુકમય વસ્તુઓ પણ આ કીમતી સંગ્રહમાં રખાઈ છે.

ગુજરાતી અધ્યયનવિભાગનો કેટલોક બહુ કીમતી લાગ ૧૯૨૫ની આગમાં જળી ગયો તેથી એ કાર્ય ત્યાર પછી નવેસર ઉપાડવું પડ્યું હોઈ, હજી જીમતી દશામાં છે. પણ હવેથી દરેક ગુજરાતી પુસ્તક આ વિભાગ માટે લેવાનું કરાવવામાં આવેલ હોવાથી, તથા સંગ્રહ વધુ સક્ષમત જગ્યાએ રખાયેલો હોવાથી, ભવિષ્યમાં તે પણ ઉત્તમ નીવડવાની દરેક વધી રહે છે. સિવાય, મરાઠી પુસ્તકોનો પણ સ્વતંત્ર અધ્યયનવિભાગ છે.

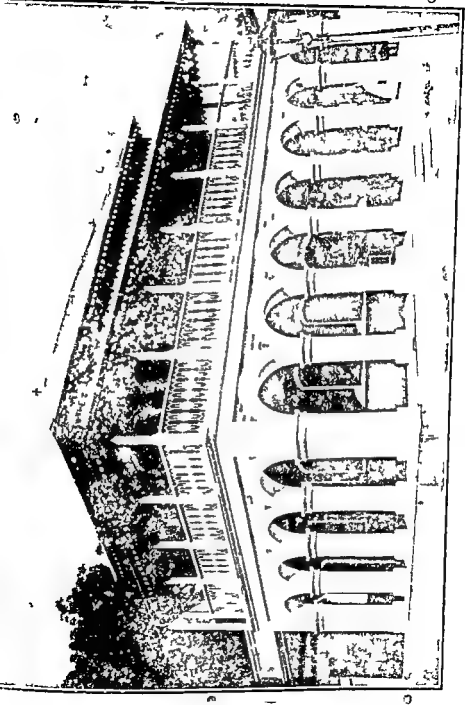

પ્રકરણ ૭મું

મહિલાપુસ્તકાલય

મદ્રાસ ઇલાકાની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના એક અગ્રણી મિ. એસ. આર. રંગનાથને પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના જે પાંચ મહાસૂત્રો રચ્યા છે તેમાંનું 'બીબ્લ' એ છે કે Books for all—પુસ્તકો સૌ કોઈને માટે છે. સૌ કોઈને માટે એટલે સૌ પુરુષોને માટે તેમ સૌ સ્ત્રીઓને માટે પણ. સૂત્રનો આ અર્થ દેખીતો છે અને અમેરિકામાં તથા યુરપના દેશોમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની જેને પ્રવૃત્તિઓ ગયા હઆડ દસકામાં થઈ છે તેમાં એ સ્વીકારાયેલ છે. આપણી પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને પણ એ અર્થ માન્ય તો બેશક છે પણ તે કેંઈ જુદા રૂપમાં અને આવી રીતે: પુસ્તકો સૌ કોઈ માટે ખરાં, સૌ પુરુષો માટે તેમ સૌ સ્ત્રીઓ માટેયે ખરાં; પરંતુ સૌ પુરુષો માટે એક સ્થળે અને સ્ત્રીઓ માટે બીજે સ્થળે. એટલે કે, સાર્વજનિક પુસ્તકાલયથી નિરાળું એનું મહિલાપુસ્તકાલય પણ દરેક સ્થળે નહિ તો મોટા કસ્ટોમરોમાં તો હોવું જ નોંધ્યે. જે સ્ત્રીઓ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં આવી તેનો લાભ લેવા ઇચ્છે તેઓ અલગત તેમ કરી શકે—જેમ ટ્રેનના સૌ કોઈ માટેના કબજામાં સ્ત્રીઓ પણ બેસે છે તેમ. પણ હિંદની પરંપરાગત સમાજરચનામાં બધાં સગી અસાધારણ ફેરફારો ન થાય, ત્યાં લગી એવો લાભ લેનાર સ્ત્રી-વર્ગ નાનો જ રહેવાનો. શિક્ષિત સ્ત્રીઓનો પણ ઘણો મોટો ભાગ—કદાચ હમેશ માટે—આપણા દેશમાં એવો રહેશે જેની જ્ઞાનપિપાસા છીપાવવા માટે

જિજ્ઞાસુઓએ તે અહેવાલ આપો વાંચવા જેવો છે. અહીં તો આપણે તેમાંથી મર્વશામાન્ય ઉપયોગના થોડા મુદ્દા તાગવીને એટલું જ કદીશું કે ચાલુ માર્ગજનિક પુસ્તકાલય અડવાડિયાના અમુક દિવસે અમુક કલાક લગી સ્ત્રીઓ માટે જ 'પ્રેક્ષુ' રખાય તો એ રીત મામે પુરુષો જાળવો ઉદ્ધારશે એવો ભય કાષ્ટ વાર આગળ કરવામાં આવે છે, તે નાપાયામર છે ઉત્પટું, આવે વખતે જ ને જાતિઓ પરસ્પરનું દ્વિત મચવાય તેમ સમજદારીથી વર્તતી હોય છે. બીજી, મહિલાપુસ્તકાલય માટે કામેલ સ્ત્રીકાર્યકરો તૈયાર થાય ત્યાં લગી તેમની મદદમાં પુરુષોની મમિતિ રાખી હોય તો તેમાં પણ કેં ખોટું નથી. સ્ત્રીઓ કામનો બધો બોલો ઉઠાવી લે ત્યાં પછી પણ તેમને સૂચના જોઈતી હોય ત્યારે એ પુરુષસમિતિ જરૂર તેને ખપ લાગે છે. ત્રીજી, સ્વયંમેચકા ધરના સ્ત્રીઓને પુસ્તકો આપવા આવે એ કેટલાક જૂનવાણી વડીલોને પસંદ પડતું નથી, તેવું વખતે એવી મુશ્કેલીથી કાપર જનવાની જરૂર નથી. પુસ્તકાલયોના કાર્યકરો ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણ્ણો જ હોય છે, તેઓ સંભાળપૂર્વક એવી બાબતમાં વચ્ચે પડી, ચોક્કસ તે સમાધાન અને ત્યાં લગી કરી શકે છે અને જો તેઓથી તેમ ન જાને, તો ધરનો જીવાન વર્ગ ધરનાં સ્ત્રીઓની પડખે જોતો રહી તેમની વતી પુસ્તકો લેવામાં કે પુસ્તકાલયમાંથી તે લઈ આવવામાં તત્પર માણ્ણ પડે છે. ચોથું, વાંચનાર કન્યા ચોપડી ખોલે કે ફાડશે માટે તેને ચોપડી આપવી જ નહિ એવી બેહુદા દલીલ કરીને કેટલાકો મહિલાપુસ્તકાલયની પ્રગતિને રૂધે છે પણ એ જોખમ તો લેવું ને અને ત્યાં અટકાવતું જે જોઈએ. કન્યાએ આપેલી ચોપડી તેનાં મોટેરાંએ શોધીને પુસ્તકાલયને તે પાછી સુપરત કર્યાના દાખલા અન્યા છે; અને, સંભાળ રાખવાની ખામ સૂચના છતાં તે ચોપડી કાંઈ વાર ફાડે, તો આપણે એમ સમજવું જોઈએ કે તેનાથી હાનિ કરતાં લાભ વધારે છે જો કન્યાએ બધો વખત માત્ર ચોપડી ફાડવાનો ઉદ્દેશ કર્યો હોત તો નરી હાનિ તેના લગી ચોપડી પહોંચાડવામાં હતી. પણ તેણે ચોપડીને જાણેઅજાણે ફાડવા ઉપરાંત બોધ અને આનંદ પણ તેમાંથી લીધો જ હોય છે ને? અને જો એમ જ છે, તો પુસ્તકાલયે કૃત્તિવાદ કરવાનું બહુ કારણ રહેતું નથી. તેની ફગ્ગ ચોડું તુકસાન ખમીને પણ ઘણું દ્વિત પ્રજનનું કરવાની છે અને તે તેણે યથાશક્તિ જાળવવી જોઈએ. ચોપડી તેણે સમગ્રવી લેવી જોઈએ અને કન્યાને હવેથી વધુ માવચેત રહેવાની તાકીદ કરવી જોઈએ. પણ તેનાથી ચોપડી આપવાની ના તો પડાય જ નહિ. ખરેખરા સંગીન કારણ વિના પુસ્તકાલય પુસ્તકનો

ઉપયોગ કરવા દેવાની ના પાડે, તેના જોવા મોટા દ્રોહ તેને માટે છે નહિ.

ગણદેવીના કાર્યકરોનો એક વધુ અનુભવ એ હતો કે તેમની યોજનાનો લાભ દુબળા, નાચકા તથા કાળી કામનાં પશુ જ્યાં મળી નવ સ્ત્રીઓએ લીધો હતો, જેમાંનાં એક તો અગ્રેજીનાં જાણકાર હોઇ, તે ભાષાનાં પુસ્તકો લઇ જઇને વાંચતાં હતાં. આ હકીકત ખરેખર આનંદદાયક છે. અને એટલું પણ ચોક્કસ, કે ગણદેવીમાં જે આવેા જુદો સ્ત્રીવિભાગ ખોલાયો ન હોય તો આ કામનાં સ્ત્રીઓએ કદી પણ 'સાર્વજનિક પુસ્તકાલય' પગથિયું ચઢવાની કલ્પના સરખી ન કરી હોત. આ કારણે સ્ત્રીઓને માટે જ્ઞાનની પરખ અલગ મંડાય એજ આપણી હાલની દશામાં ઇષ્ટ છે.

હરખાતી શહેર કરતાં પાટનગર જેટલું વધારે મોડું અને પ્રગતિમાન, તેટલી ઓછી મુશ્કેલી પાટનગરનાં કાર્યકરોને પડે. આ ન્યાયે, વડોદરાનું મહિલાપુસ્તકાલય^૧ મુકાબલે ઓછા શ્રમસમયના વ્યયથી આસરે એ દસકા પર સ્થપાયું હતું. શરૂઆતમાં તો ત્યાં જે સ્ત્રીસમાજમાં પેટીઓ લઇ જવી પડતી હતી. એ એકધારા પ્રચારકામની જોતે દહાડે સરસ અસર થઇ. આજે તેમાં દસ હજારથી જે વધારે પુસ્તકો છે અને સેંકડો મહિલાવાચકો છે. તેનું વાર્ષિક ખર્ચ આસરે હજાર રૂપિયા છે.

૧. રાજધાની બહાર વડોદરારાજ્યમાં અમરેલીએ પોતાને ત્યાં લાંબા વખતથી નાના પાયા પર ચાલતા મહિલા પુસ્તકાલય માટે, ખાતાની યોજનાનુસાર રૂ. ૨૧૦૦૦નું સ્વતંત્ર આલીશાન મકાન બંધાવી, રાજ્યમાંની મહિલા પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિને ખૂબ વેગ આપ્યો છે. એનો દાખલો લઇ હાલ વસો, પેટલાદ, સોણના, ભાદરજી, ધર્મજ, પાટણ અને નવસારીમાં સ્વતંત્ર મહિલા-પુસ્તકાલયોની સ્થાપના થઇ ચૂકી છે. પાટણમાં તો અમરેલીની માફક રૂ. ૨૧૦૦૦નું સ્વતંત્ર મકાન બંધાવવાની પણ શરૂઆત થઇ ગઇ છે.

શ્રીમંતસરકારે પણ વડોદરારાજ્ય-પુસ્તકાલયપરિષદના હરાવને માન્ય રાખી પુસ્તકાલયખાતાની લવામણ પરથી મહિલા તેમજ જાલપુસ્તકાલયોને સ્થાનિક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયથી સ્વતંત્ર મદદ, ગ્રામપુસ્તકાલયના ધોરણે, આપી શકાય તે માટે ખાતાના અસલ નિયમોમાં જરૂરી સુધારા કરી આપ્યા છે.

*—

૧. તેની વધુ હકીકત વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના ત્રીજા પ્રકરણમાં તથા પાટણપુસ્તકાલયપરિષદ (૧૯૩૦)ના વૃત્તાંતમાંથી મળશે.

જે કરનાતી ગામમાં આવું સ્ત્રીઓ માટેનું અલગ પુસ્તકાલય નથી, ત્યાં પણ નીચેની ગામતો સળધી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવો મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયખાતાનો આગ્રહ હમેશાં રહ્યો છે (૧) સ્ત્રીઓ માટેનાં જુદાં પુસ્તકમંડલ હોવા જોઈએ (૨) અકવાડિયાનાં અમુક દિવસે નક્કી થએલા કનાકા દરમિયાન ત્યાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય માત્ર સ્ત્રીઓ માટે ખુલ્લું રહેવું જોઈએ અને (૩) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો પટ્ટાવાળો વાચનોત્સુક સ્ત્રીઓને પુસ્તકો ઘેરબેઠા પહોંચાડે અને પાછા લખ આવે તેવો બંદોબસ્ત પણ હોવો જોઈએ

ખાતાની અંતિમ મહેચ્છા તો એવી છે કે રાજ્યના દરેક શહેર તેમ જ ગામડામાં કાં તો સ્વતંત્ર મહિલાપુસ્તકાલય સ્થાપવું અથવા, જોખામાં જોખું એવું તો કરવું જ કે દરેક સ્થળના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં નિગળો સ્ત્રીનિભાગ ચાલુ કરવો એ મુરાદ પાર પાડી શકાય ત્યાં લગી હમણાં દરેક મન્યાશાળાનાં ગામના પુસ્તકાલયને માથે એટલી ફગ્ગ તો રહેલી જ છે કે તે શાળાના તેમજ ગામના સ્ત્રીવર્ગમાં પોતાને હસ્તકનાં સમૃદ્ધમાના પુસ્તકો બહોળા પ્રમાણમાં વપરાતા થાય તે માટે સતત પ્રયાસ કરતા જ રહેવું

૩

આ નિભાગમાં પ્રકરણના વિષયને લગતી એકમે જરૂરી મામતોનો ઉલ્લેખ કરીને મમાયિ કરીશું

મહિલાપુસ્તકાલયમાં સમૃદ્ધવાના પુસ્તકો વિશે એક માન્યતા એવી છે કે તેમાં ધર્મનીતિ પતિસેવા પાકશાસ્ત્ર અને લગ્નશુદ્ધિના જ પુસ્તકો રખાવા જોઈએ પણ એ વાત બરાબર નથી હકીકત એ છે કે મહિલા પુસ્તકાલય સાર્વજનિક પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનું જ એક અંગ હોવાથી, એ પ્રવૃત્તિ જેમ સર્વપ્રકારના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે તેમ મહિલાપુસ્તકાલયે પણ કરવાનો છે અમુક વિષયો જે પરપરાથી સ્ત્રીવિષયોગી મનાયા છે, તેની જ મામત્રી જે મહિલાપુસ્તકાલયમાં બરવામાં આવે તો ભય છે કે તેનું કાર્યક્ષેત્ર સંકુચિત અને અધુરું જ લાભ આપનારૂં નીવડે તેથી, સર્વ વિષયોને લગતા ઉત્તમ દ્વિતકારક અને પૃથ્થ વાચનવાળા પુસ્તકો તેમાં રહેવા જોઈએ એ દીખીતું છે આ વિષયમાં, વિષયના એક વિચારશીલ લેખકના નીચેના શબ્દો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેના છે

“શ્રીઓ માટે પુસ્તકોની પસંદગી કરતી વખતે [આપણે] તેઓ શ્રીઓ છે તે વાત નહિ પણ કેટલા જ્ઞાનવાળી શ્રીઓને ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી કરવાની છે, તે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે; અને તેમની માહકશક્તિને અનુસરીને પુસ્તકોની પસંદગી કરવાની છે. શ્રીઉપયોગી કે પુરુષ-ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી જીદી નથી કરવાની પણ મામાન્ય જ્ઞાનવાળાને ઉપયોગી પુસ્તકો અને વિશેષ જ્ઞાનવાળાઓ માટેનાં પુસ્તકો એમ વિભાગો કરવાનાં છે. જે પુસ્તક [ઉત્તમ] છે તે સર્વને માટે ઉત્તમ છે.”

પણ શ્રીઓ માટે અલાયદી ગોડવણ અને ઉત્તમ પુસ્તકો, આટલામાં જ મહિલાપુસ્તકાલયનું સર્વસ્વ આવી જતું નથી. એ ગોડવણ અને એ પુસ્તકોનો વધુમાં વધુ લાભ તો લેવાશે, જો એ પુસ્તકાલય કોષ્ઠક સુશિક્ષિત, જ્ઞાનજક્ત, મિલનસાગર અને કાર્યદક્ષ સત્કારીની દેખરેખ નીચે ચાલતું હશે. એ ગુણો તેનામાં હોવા જોઈએ, તેમ પુસ્તકાલયશાસ્ત્રનું કેટલુંક મર્વમામાન્ય પણ પાકું જ્ઞાન પણ તેને હોવું જોઈએ ઉપગત, પુસ્તકોનો વધુમાં વધુ પ્રચાર જોછામાં જોછી મહેનતે તથા સમયના દુર્ઘ્ય વિના કેવી રીતે થઈ શકે તે જોવાની આવડત પણ તેનામાં હોવી જોઈએ. શ્રીઓ પુસ્તકાલયથી આકર્ષાય, તેમને વાચનમાં માર્ગદર્શન તેમજ બીજી સર્વ પ્રકારની મદદ મળે, રુચિ તથા જરૂરત પ્રમાણે દરેક વાચકને તેને યોગ્ય પુસ્તક અપાય, શ્રીઓનું વાચકમંડળ ઉભું કરવું તથા જેઓ ન વાંચનારાં હોય તેમને વાચક બનવાનો સંદેશ પુસ્તકાલયમાં આવનારા શ્રીઓ માર્ફત પહોંચતો કરવો—આ મથળું કરવાની દુરજ અથપાવિની પર રહેલી છે તેના કાર્યમાં કોઈ વાર સુધરાઈ

૬ —————

૧. ત્રિમાસિક ‘પુસ્તકાલય’ના પુ. ૧, ૫. ૮માં પરના સ. કેરાવપ્રસાદ છા. દેસાઈના લેખમાંથી આ ઉત્તારમાંના વિચારોની પ્રતિરૂપે તથા તેના સ્પષ્ટીકરણ તરીકે જે સુદા અહીં ઉમેરીએ તો કે ‘જોક’ નહિ: પહેલું તો એ કે, શિક્ષક જેમ શિક્ષણશાસ્ત્રને, જેકૃત બેતીને તથા કારીગર કારીગરીને લગતાં પુસ્તકો વાંચે છે, તેમ શ્રીઓ પોતાના કાર્યક્ષેત્ર વિશેનાં ખાસ પુસ્તકો વાંચે તેમાં કશી લાન નથી ને હવેટો તેમને પોતાને તથા આપદે સમાજને લાભ ન છે; બીજું એ કે શ્રીઉપયોગી પુસ્તકોની જ યાદીઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તે જોઓ વાચનની રાજઆત કરતાં હોય તેમના માર્ગદર્શન માટેજ મુખ્યત્વે હોય છે—એ યાદીઓનો એવો અર્થ તો નથી જ (અને તેથી એ અર્થ કોઈ ન કરે) કે સર્વસામાન્ય પુસ્તકસંગ્રહ વાપરવાની શ્રીઓને કોઈ પણ રૂપે મનાઈ કરવામાં આવી છે.

જેવી સંસ્થા પણ અમેરિકાની એક વિશિષ્ટ રીતિએ મદદ કરી શકે. ૨૧. રંગનાયને દાખલો આપ્યો છે તે મુજબ,^૧ અમેરિકામાં ફેલ્ડેક સ્થળે એવો ધારો છે કે સુધરામખાતામાં બાળકનો જન્મ થવાનું નોંધાય ત્યારે તે ખાતું આ બનાવની જાણ, પૂરી વિગતો સાથે, સ્થાનિક પુસ્તકાલયને તુર્તાતુર્ત કરે છે અને પુસ્તકાલયનાં સંચાલક બાળસંભાળ તથા બાળઉછેર વિશેનાં પુસ્તકો એ જન્મવાળે ઘેર પોતાની મેળેજ પહોંચતાં કરે છે, જેનો ઉપયોગ બાળકની સર્વ પ્રકારની તંદુરસ્તી રક્ષવામાં—એમ કહો કે તેના મમસ્ત જીવનનો પાયો સરસ રીતે ચણવામાં, ચાય છે. આવી રસમ આપણે ત્યાં દાખલ થવાની જરૂર તો અમેરિકાના કરતા પણ મોટી નથી ?

અમેરિકામાં તો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો ચલાવવામાં અને તેનું શાસ્ત્ર યોગ્યતામાં પણ સ્ત્રીવર્ગનો હિસ્સો મોટો છે. એવો દિવસ આપણે ત્યાં આવે કે નહિ, પણ એ વર્ગે પોતાપૂરતી તો આ પ્રવૃત્તિને સવેગ ધપાવવી ઘટેજ; જરૂર હોય ત્યારે પુરુષોએ પણ કર્તવ્યનિષ્ઠાપૂર્વક તેમાં તેમને અખંડ સાથ દેવો ઘટે.

પ્રકરણ ૮મું

બાલપુસ્તકાલય

પુરપના એક માનનીય પુસ્તકાલયમંડળે સ્વીકાર્યું છે કે “બાલપુસ્તકાલય” કાર્ય એ તો સમસ્ત પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના પાયારૂપ છે.” આ વિધાન સૌએ ટકા સાચું છે. બાળકો પ્રાથમિક શાળામાં વાંચતાંલખતાં શીખે ત્યારથી જ તેમને પુસ્તકાલય બણી પદ્ધતિપૂર્વક વાળવામાં આવે તેના લાભો ધણા અને દેખીતા છે: પહેલું તો એ કે બાળક પાઠ્યપુસ્તકની ગમે તેટલી આવશ્યક પણ આખરે સાંકડી કુનિયામાંથી નીકળીને સામાન્ય જ્ઞાનના વિશાળ પ્રદેશોમાં વિહરતું થાય છે; બીજું એ કે બાલોચિત રૂપમાં તેની પાસે રજુ થએલી રાષ્ટ્રનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની વાનગીઓથી તેની અગિરુચિ હમેશ માટે વિશુદ્ધ બને છે; ત્રીજું એ કે પુસ્તકાલય કેમ વાપરવું તેની ટેવ નાની વયે પડી હોય તો તેનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ તે પાકટ વયે કરી શકે છે. આ છેલ્લો હેતુ તો જ ખરેખર આવે જો બાલપુસ્તકાલય ખુલ્લાં કબાટની પદ્ધતિ પર ચોગ્ગયું હોય. એ પદ્ધતિ મોટેરોને પણ આશીર્વાદરૂપ છે, તો પછી, જેને સર્વે સુંદર અને મનગમતી વસ્તુઓ પર ધસારો કરી તેની છુટ ચલાવવી ગમે છે એવાં બાળકોને તો નાનકડાં પુસ્તકો અને મઝાનાં ચિત્રોની સુંદર સંગ્રહમાંથી કરવામાં ઓર આનંદ આવેજ તેમાં આશ્ચર્ય શું?

આવા અનેક પ્રકારના લાભો જેમાંથી પામી શકાય છે તેવું બાલ-પુસ્તકાલય આધુનિક પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો પાયો ગણાયો છે તે કુદરતી જ છે. આખી પ્રવૃત્તિની ખરી અને પૂરી સફળતાનો આધાર આ તેની અગત્યની ઉપપ્રવૃત્તિ પર જ રહેલો છે.

૨

બાલપુસ્તકાલયનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નહિ પણ ધણું વિશાળ છે. શહેર કે ગામડાના દરેક બાળક સુધી પહોંચી જવું એ તેનું ધ્યેય છે. તે ધ્યેયની પૂરેપૂરી સિદ્ધિ થાય એટલા માટે તેનું કાર્ય એ પુસ્તકાલયના મકાનમાં જ અને તેની દ્વારા જ થઇને અટકી ગયેલું જોઇએ નહિ બાળકોનાં ધરો અને નિશાળો કે બીજી બાલસંસ્થાઓ મારફત પણ એ થવું જોઇએ. આ પરથી સમજાશે કે, બાલપુસ્તકાલય એક સ્વયંપર્યાપ્ત વસ્તુ નથી, આસપાસના સંજોગોથી તે અલગ પડીને કામ કરી શકે તેમ નથી; તેણે તો સમાજનાં બીજાં બાલો-પર્યાયી અને બાલસુધારક સંજોગો સાથે સહકાર સાધીને કામ કરવાનું છે. તે એક એવો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયકાર છે જેમાંથી માખાપો, શિક્ષણકારો અને સમાજસેવકો પુસ્તકો, લાવનારો તથા વિચારો પ્રાપ્ત કરે છે તથા તે પ્રાપ્તિનો ઉપયોગ બાળકો સાથેના પોતાના કાર્યને સજ્જ અને મર્મગામી બનાવવામાં કરે છે. આ રીતે બાલપુસ્તકાલય અથવા તો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો બાલવિભાગ એ તો પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિનું એક મહત્વનું અંગ બની રહે છે.

આ બધું છતાં, એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે બાલપુસ્તકાલયની પહેલી ફરજ તો એ જ રહે છે કે મુખ્ય પુસ્તકાલયના સર્વસામાન્ય, પારિ-ભાષિક તેમજ અધ્યયનના વિભાગો માટે લવિબ્યના વાચકો તૈયાર કરવા. તેના પ્રયાસો હમેશાં એવા રહેવા જોઇએ જ્યાં બાળકોનું બધું ધ્યાન સમગ્ર પુસ્તકાલયસંસ્થાનો ઉપયોગ એવી રીતે કરવા પર એકાગ્ર થાય કે તેઓ તેમાંનાં પુસ્તકો વડે પોતાનું હાલનું તેમ હવે પછીનું હિત સાધવા શક્તિમંત થાય.

બાળકો બાવિ વાચકો પણ છે એ દૃષ્ટિએ પહેલેથી જ કામ થાય એટલા માટે બાલવિભાગનો અને તેટલો સંબંધ અને સહકાર બીજા વિભાગો સાથે પણ હોવો જોઇએ. બાળકોને ઉત્તમ સાહિત્ય ઝાળખીને વાંચતાં, વાંચીને વિચારતાં, વિચારીને જીવનમાં ઉતારતાં શીખવવું જોઇએ; વિશિષ્ટ વિષયોના વાચનની ટેવ પણ મોટી ઉંમરનાં બાળકોમાં પોષવી જોઇએ. તેવી જ રીતે,

કક્કાવાર અનુક્રમણી, નામાવલીઓ અને સાદા અધ્યયનગ્રંથો જેવાં પુસ્તકાલયનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ ઓછામાં ઓછી મહેનતે કરાવી શકે તેવાં સાધનો વાપરતાં પણ બાળકોને શીખવી દેવું જોઈએ. પુસ્તકાલયના નાનામોટા નિયમોની માહિતી પણ તેમને કુમળી વયે મળે તે સારું છે, કેમકે તેથી તેનું પાલન એ સહેલાઈથી હમેશની ટેવ બની જશે. વાચક તરીકેની આવી સર્વ પ્રકારની ઉત્તમ જરૂરી તાલીમ પામેલાં બાળકો મોટી ઉંમરે પણ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ સરળતાથી, આનંદથી અને સ્વાગતથી કરી શકશે એ દેખીતું છે.

૩

‘જગતનું સૌથી પહેલું’ બાલપુસ્તકાલય ૧૮૨૭ની સાલમાં અમેરિકાના એક શહેર લેક્સિંગ્ટનમાં સ્થપાયું નોંધાયું છે;^૧ અને પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિએ સાર્વજનિક સ્વરૂપ ધરતી માંડ્યું તેવામાંજ એટલે કે ૧૮૫૦-૬૦ના ગાળા દરમિયાન, માન્ચેસ્ટરના પુસ્તકાલયમાં પણ બાલવિભાગ હતોજ. પરંતુ આવા છૂટક દાખલાજ આગલાં વર્ષોમાં બનેલા. બાલપુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિએ એક અગત્યની પ્રવૃત્તિ તરીકે જન્મ ધર્યો એ તો ૧૮૮૫ની સાલમાં અને ન્યુ યૉર્ક શહેરને વિશે. ત્યાર પછી, સૌકાના અંત લગીમાં, અમેરિકાનાં બીજાં શહેરો બોસ્ટન, કલીવલેન્ડ, બફેલો વગરેએ પણ બાલકો માટે જુદા ખંડ પોતાનાં પુસ્તકાલયોમાં શરૂ કર્યા. વીસમા સૌકાના પહેલાં બે દસકા સુધીના સમયમાં આ પ્રવૃત્તિ કેટલી બધી આગળ વધી હશે તેનો ખ્યાલ આટલા પરથી આવી શકશે કે ૧૯૨૧ની સાલમાં ન્યુ યૉર્ક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના બાલવિભાગે ૩,૧૫,૦૦૦ પુસ્તકો પોતાના ૪૦,૦૦,૦૦૦ બાલવાચકોને વંચાવ્યાં હતાં.

અમેરિકન પુસ્તકાલયોની અમાધારણુ અને મંગળકારી પ્રવૃત્તિથી પ્રેરણા પામેલા શ્રીમાન વડોદરાનરેશના રાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને અંગે વડોદરામાં બાલવિભાગે ૧૯૧૩થી ઉદ્ધડ્યો છે. રાજ્યમાં અન્યત્ર—વસો, પેટલાદ, ભાદરજી

૧. —————

૧. રા. રંજનાથને નોંધ્યા પ્રમાણે, પોર્લેન્ડનાં બાલપુસ્તકાલયોમાં તો બાલ-સાસન જ ચાલે છે; બધી બ્યવસ્થા તેઓ જ કરે છે. (‘ફાઇવ લોડ’ પૃ. ૧૮૮)

૨. બોસ્ટનિક : ‘અમેરિકન પબ્લિક લાયબ્રેરી’; પૃ. ૧૧.

૩. તેની વિગતો આ પ્રકરણમાં આગળ આપી છે.

અને અમરેલીમાં—પણ સારા બાતપુસ્તકાલયો ચાલે છે બ્રિટિશ ગુજરાતમાં પણ તે ઠેઠેર અને સત્તર ઉધાડવાની ઘણી જગ્યા છે

૪

પુસ્તકાલયવ્યવસ્થામાં બાળકોને રમ લેતા કુટુંબના જે ખાસ પ્રાપ્તિ થયા છે તેના મુખ્ય પ્રકાર ચાર છે ચાલુ પુસ્તકાલયમાં જ બાળકો માટે ઇલાયદો 'બુક્સ' કે તે ખડો એક લાગ ગળવો, જુદું જ બાતપુસ્તકાલય વમાવડું, ચાલુ પુસ્તકાલયમાં બાળકો માટે માત્ર વાચનખંડ અનગ ગળવો પુસ્તકો ઉપરાંત, બાળકો માટે રમતગમતના અને સરસાગ્રિકામના બીજા ઉપસ્કરો સહિતનો એવો હાનની ત્રિશિષ્ટ પદ્ધતિએ ચાલતો બાતવિભાગ પુસ્તકાલયમાં બોલવો પુસ્તકાલય શાળાઓ સાથે જે સર્વ પ્રકારનો મદદગાર કરે ને જેને વિશે એક બીજા પ્રકરણમાં લખવામાં આ યુ છે તેને પાચમાં પ્રકાર તરીકે ગણવી શકાય ઉપના ચાર પ્રકારનો વિભાગ કેવી રીતે થયો તે પણ વિગત વાર જાણના જેવું છે

બાળકોને પુસ્તકાલયમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા તેમાં તો તેમને માટે તેમજ મોટા માટેના પુસ્તકો (વાર્તાઓ મિરાયના) બધા કયાટમાં બેગાં રાખવામાં આવતા આ પદ્ધતિને લીધે પુસ્તક લેતી વખતે ઘણી જ ગડમડ થતી અને મોટાને અગત્ય પડતી આ સ્થિતિ ટાળવા માટે બાળકોના બધા પુસ્તકો અનગ કરવામાં આવ્યા ત્યાગપછી જે પ્રગતિ થઈ તે બેમાથી એક રીતે કા તો તેમના પુસ્તકો તેમ જ વાચનનો ખંડ જુદો કરાયો અથવા, માત્ર વાચન માટે એમનો જુદો ખંડ અને એમના કબાટો સર્વ મામાન્ય ખંડમાં, એવી ગોઠવણ થઈ એવામાં ખુલ્લા બારના કબાટો પુસ્તકાલયમાં ચાલુ થયા એટલે તેનો લાભ પણ ઉપતી ગોઠવણ ઉપરાંત બાળકોને મળવા લાગ્યો આખરે, બાળકો માટે જુદા જ પુસ્તકાલયો સ્થપાવા લાગ્યા

જે જુદા નવા માલપુસ્તકાલયોમાં તો, કુદરતી રીતેજ, બાળકો માટેના જુદા જ પુસ્તક, જુદી રમવાદી, નોકરમડણ પણ તેનું જુદું, એવી વ્યવસ્થા હતી જે વ્યવસ્થાની અસર બાલનાયકોમાં ઘણી સારી થઈ જે પણ એટલું જ કુદરતી હતું જે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાંથી હજી માલપુસ્તકાલય આમ જુદા થયા નથી તેમાં ચોપડી લેવાદેવા વગેરેની વિધિ મોટાંનાનાની બેગીજ થાય છે આવી જ રીતે કેટલાકની રમવાદી હજી જુદી નથી અને નથી નોકરમડણ જુદું જગ્યા કે પૈસાની તગીને લીધે આમ કરવું પડે

વિષયોને લગતું પ્રદર્શન હોય કે બાપણ અપાય. પરંતુ પ્રદર્શન અને બાપણનો ઉપયોગ અમુક વાર્તાવચ્ચ સરળવામાં અને વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરવામાં જ થવો જોઈએ. પ્રદર્શન કે બાપણ પૂરું થયા પછી, આ વિશે તમે ફક્ત પુસ્તક વાંચીને એમ સીધી સૂચના કરવી એ જરાજર નથી. તેથી તો ઉલટાં બાળકો કેટલીક વાર એ વિશે ઉદ્વેગીન બને છે. તેવી જ રીતે, વિષયને લગતી વાર્તા કહ્યા પછી પણ એપડી વિશેનું સીધું પ્રત્યક્ષ સૂચન સારું ફળ આપનારું માત્રુમ પડતું નથી. વળી, પુસ્તકના વાચનમાં પણ બાળકને વધુપડતું માર્ગદર્શન હાનિકર છે. મોટાંની જેમ બાળકોનું મન પણ અમુક પુસ્તક કે તેમાંની બીનાતી શોધ બળતે જ ફરે તેનો આનંદ નોખે જ હોય છે. માટે ખુદશા કયાટરાળા પુસ્તકાલયમાં બાળકો સ્વેચ્છાથી ફરેફરે, એપડી આપમેળે ઉપાડે, જુએ અને જે ગમી જાય તે વાંચે, આ ક્રમ જ સૌથી વધુ સ્વાભાવિક છે.

બાલપુસ્તકાલયમાં વાર્તાકથનના લાભ કે અલાભ શાશ્વત છે તે વિશે નિષ્ણાનોમાં મતભેદ છે અને તેની તેમજે ચર્ચા પણ ઘણી કરી છે. તેની વિગતોમાં જિતર્યા વિના એટલું તો કહી શકાય કે યોગ્ય વાર્તા કહેનાર હોય અને તે લગભગ સરખી ઉમરનાં બાળકોની દુકડીઓને જો કળાપૂર્વક વાર્તાઓ કહી શકે તો તે કામ કરવા જેવું જરૂર છે; બાળકોમાં મંથપ્રચાર એથી વધે છે. કહેવાની વાર્તાની પસંદગી બાળકોના શિક્ષક પર પણ છોડી શકાય—જો વાર્તાવિષયને બાળકે શીખવાના પાઠો સાથે પણ સંબંધ હોય તો.

બાલપુસ્તકાલયમાં વાંચવાની ટેવ પાડનાર બાળકો શાળાના અભ્યાસ પર પૂરતું ધ્યાન કઠાવ્ય આપી ન શકે એવો બધ કટલાક શિક્ષકો રાખે છે. પણ તે જરાજર નથી. ઉલટું, આ યુગમાં બાલમાસિકારૂપે તથા પુસ્તકારૂપે જે બાલસાહિત્ય પ્રગટ થાય છે તે તો અભ્યાસનાં પાઠ્યપુસ્તકોને વધારે સમજવામાં મદદ કરનારું હોય છે. આવા હિતકારક અને પરિપૂરક વાચનથી જો બાળકોની જ્ઞાનતૃપ્તિ છીંધાવવામાં ન આવે તો તે મરી જાય એવો સામેલ બધ રહેલો છે. આ બાબતમાં સંભાળ રાખવાની હોય છે, પણ તે જુદી રીતે: શાળા, રમતગમત અને પુસ્તકાલય, એ ત્રણની વચ્ચે સમયની વહેંચણી એવી રીતે થવી જોઈએ કે એક બીજા વચ્ચે વિરોધ આવે નહિ તથા રમતનો વખત પણ પુસ્તકાલયમાં ગાળવાની તક મળે નહિ.

૬

‘સ્વે બાલપુસ્તકાલયને લગતી કેટલીક પ્રકીર્ણ સહીકરો ગ્લુ કરીશું.’

એ પુસ્તકાલયમાં શિરત ખાસ દડાકથી પળાવવાની ન હોય. જેને

‘પુસ્તકાલય ગડગડ’ કહેવામાં આવે છે તે તો ત્યાં થવાનીજ. બાળકો પુસ્તક પસંદ કરે, જુએ, તેની ટૂંક વાત અંદરઅંદર કરે, પછી ઉત્સાહભરે તે કારકુન પાસે લખાવી જાય—આ સર્વને અંગે ત્યાં કેટલીક એવી ગડગડ થવાની, જે મોટાંના પુસ્તકાલયમાં હોતી નથી. પણ એ ગડગડ અનિવાર્ય હોય, નબાવી લેવાની. તે ગડગડ પ્રમાણસરની હોવી જોઈએ એ દેખીતું છે. અમેરિકાનાં બાલપુસ્તકાલયમાં તો એવો રિવાજ હોય છે કે સભ્ય થતી વખતે દરેક બાળક હું આ સંસ્થાના નિયમો પાળીશ એ મતજગતું પ્રતિજ્ઞાપત્ર સૌની મમક્ષ વાંચી સંભળાવી તે પર સહી કરે છે આ વિધિની અસર પણ તેમના મન પર સારી થાય છે અને તેઓ અવાજ કરવામાં સામાન્યતઃ બહુ આગળ વધી જતા નથી. વળી, એ નિયમો પાળવા માટે તથા એકંદરે સદકાર માટે તેઓ અંદરઅંદર નાનાં મંડળો પણ રચે છે. તેની પર કાર્યદક્ષ અંધપાલ કે અંધપાલિનીનો પરોક્ષ જોવાં અકુશ પણ હોય છે. પણ અકુશો, મધળી ક્રિયાવિધિઓ અને નિયમો બાલપુસ્તકાલયમાં જરૂરજેમાં જ હોવાં જોઈએ. બને ત્યાં સુધી બાળકોના પુસ્તકાલયમાંનું વાતાવરણ તેમને પોતાના ઘર જેવું લાગે તેમ કરવું એ ઇષ્ટ છે.

બાલપુસ્તકાલયનાં પુસ્તકોની પસંદગી વિશે લખતાં ‘લાઇબ્રેરી વર્ક’ના એક લેખક નીચે પ્રમાણે કહે છે :

“બાળકોનાં પુસ્તકો પસંદ કરતી વખતે પ્રથમ નીતિ, પછી રૂપક વાતાવરણ અને શૈલી સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ. દરેક બાળકને સ્વાભાવિક રીતે વાર્તારૂપ પુસ્તક જોઈએ છીએ. ધર્મોપદેશ સારો છે પણ તેમને માટે નથી—જે કે ધર્મના સંસ્કારો તો બાળપણથી જ હોવા જોઈએ. બાળકોને કોઈ પણ પ્રકારે સંસારના કૂર બનાવોથી ભરપૂર પુસ્તકો આપવાં નહિ. તેવાં પુસ્તકો માટે [આગળ ઉપર] તેમને ધણો વખત છે જીવનનો તાજો આનંદ અને તેની મીઠાશ તેમને અનુભવવા દેવાં જોઈએ અને તેમના તારુણ્યને ખીલવા દેવું જોઈએ.”

બાળકોના પુસ્તકાલયનું કાર્ય કરનારનાં બીજાં કર્તવ્યોમાં નીચેની એ ત્રણ બાબતો પણ ગણાવી શકાયઃ બાલોપયોગી પુસ્તકોની અને તેટલી માદી અને વર્ણનાત્મક વાદીઓ તૈયાર કરીને બહાર પાડવી; બાલપુસ્તકાલય શાળા ઉપરાંત વ્યાયામમંદિરમાં રમતગમતના સ્થળે તથા રમકીટોનાં રહેઠાણમાં પોતાના અંધપાલને પુસ્તકપેટી સજ્જિત મોકલીને બાલશિક્ષણની વૃદ્ધિ કરી શકે; સાર્વજનિક પુસ્તકાલય તથા શાખાપુસ્તકાલયો સાથે બાલપુસ્તકાલયોનો

સંપૂર્ણ એકરાગ હોવો જોઈએ, જેથી કરીને એ સંસ્થાઓનો પણ જરૂર પડે લાભ બાંધવાયકોને મળે.

૭^૧

વડોદરાના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયનો બાંધવિભાગ, ઉપર કહ્યું તેમ, ૧૯૧૩થી શરૂ થયો છે. તેમાં બાળકોને સહેજે જુદાજુદા પ્રકારનું જ્ઞાન મળે અને આનંદ મળે તેવાં રમતગમતનાં સાધનો તથા જુદીજુદી ભાષાનાં માસિકો અને પુસ્તકો રાખવામાં આવ્યાં છે.

નાની ઉંમરનાં બાળકોને માટે એક ખાસ બાંધખંડમાં તરેહતરેહની રમતોની જુદી ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે. રોજનાં ૬૦-૭૦ બાળકો તેનો લાભ લે છે. અવારનવાર વાર્તાકથન જેવો પ્રસંગ હોય ત્યારે તેને માટે શાળાઓમાંથી આખા વર્ગોને ખાસ તેડાવવામાં આવે છે. એક સંસ્કારી સુશિક્ષિત અને કાર્યદક્ષ દક્ષિણી સન્નારીની દેખરેખ નીચે આ વિભાગનું કાર્ય સરસ રીતે ચાલે છે. આ વિભાગ પુસ્તકાલયના મુલાકાતીઓને પણ આખા પુસ્તકાલયમાં સૌથી વિશેષ આકર્ષક લાગ્યો છે.

૭^૨

* —————

૧. આ વિભાગ મિ. ન્યૂ. મો. દત્તજીવ 'જર્સી એન્ડ ઇન્ડિયન લાઇબ્રેરીઝ' (૧૯૨૮)ને (પૃ. ૧૭-૧૯) આધારે લખ્યો છે.

પ્રકરણ ૯મું

પુસ્તકાલય અને શાળા

“સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એ સાર્વજનિક કેળવણીના અંગરૂપ વસ્તુ હોવાથી, એ પુસ્તકાલયનો શાળાઓ સાથેનો સંબંધ ગાઢ હોવો જોઈએ; એ દેખીતી વાત છે. અમેરિકાના કેટલાંક શહેરોનાં પુસ્તકાલયને કેળવણીખાતા હેઠળ મૂકવામાં આવ્યા છે પણ તેમાંનાં કેટલાંકમાં આ ગોઠવણ સફળ થઈ નથી કેમકે કેળવણીખાતામાં એક વધારાના અંગ તરીકે ઉમેરાયેલા એવા પુસ્તકાલયવિભાગને ખાતું સાવકા ‘સંતાન જેવું’ ગણે તો તેમાં આવશ્યક મંથી. આ કારણે, દરેક ‘સાર્વજનિક’ પુસ્તકાલયને પોતાનું સ્વતંત્ર જીભેદરૂપમાં ‘બોર્ડ ઓફ ટ્રસ્ટીઝ’ હોય એ જ ‘પ્રજ્ઞ’ છે એવું ત્યાં ‘મનાયું’ છે. આમ એક વાર ખાતાં જીદાં થયા પછી જોઈ એક બીજા સાથે બરાબર સહકાર કરે એ જરૂરનું છે. જેમ કેળવણીખાતાએ તેમ તેના ‘દાય નીચેની શાળાઓએ પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો લાભ સહકારના જ ધોરણે મેલો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. શાળા અને પુસ્તકાલય, દરેક કાર્ય તો લોકકેળવણીનું જ કરે છે. જે વચ્ચે જ કે ફર છે તે એટલો કે શાળાનું કામ વ્યૌપચારિક ‘ફોર્મલ’ ફરજિયાત અને સમયમર્યાદાવાળું હોય છે અને પુસ્તકાલયનું કામ અનૌપચારિક, ઐચ્છિક અને લગભગ મર્યાદા વિનાનું છે. માણસ વિદ્યાર્થીદશા પછી પણ જે અનેક રીતો વડે જાણેઅજાણે પોતાની કેળવણી

ચાહુ રાખે છે, તેમાં તેને શાળાથી ત્રીજો નંબરે પુસ્તકાલયની મદદ વધુમાં વધુ મળે તે ઉત્તમ છે. એથી ઉલટું, પુસ્તકોને જે માત્ર શાળાનાં ઓળટર જેવાં માનવામાં આવે, તો એ ઓળટરોનો ઉપયોગ તો વિદ્યાર્થી શાળા છોડે એટલે ખસાસ થઈ જાય. પરંતુ આ પરિસ્થિતિ દ્વિતાન્વદ નથી. ઉલટું, અર્વાચીન સંસ્કૃતિને વધારે અનુરૂપ સ્થિતિ તો એ છે કે જાલક કે જાલિકા શાળામાં હોય ત્યારથી જ પુસ્તકાલયનો વધુમાં વધુ અને સારામાં સારો ઉપયોગ કરવાની ટેવ તેને પાડવી જોઈએ એટલે મોટી ઉમરે લાયક નાગરિક તરીકેની ફરજો તે સરસ રીતે બજાવી શકે.

પુસ્તકાલય શાળા દ્વારા જે કાર્યો કરી શકે તેમ છે, તેમાંનાં મુખ્યતો નિર્દેશ એક વિચારકનો અભિપ્રાય અહીં તારજૂરે રજૂ કરીને કહીશું કે પુસ્તકાલયે પોતાના મહાનમાં તેમ જ શાળાના મહાનમાં અને શાળાસમય દરમિયાન જ જ્ઞાનની ઉપયોગિતા, જ્ઞાનના વિસિદ્ધ વિષયોની રૂપરેખા, તથા તેવું જ્ઞાન પુસ્તકાલયમાંથી કઈ રીતે પામવું—આ વગેરે વિષયો પર બાપજો અપાવવાં જોઈએ; આ કાર્યમાં જે કંઈ થોડો ખાસ ખર્ચ—પુસ્તકો, ખીજાં સાધનો વગેરેનો—થાય તે શાળાખાતાએ મંજૂર કરવો અને આપવો જોઈએ; પુસ્તકાલયખાતાએ યોગ્યતે વ્યવસ્થાપૂર્વક પોતાનાં પુસ્તકો શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં મોકલવાં જોઈએ; સ્થાનિક ઇતિહાસ અને જૂગોળના અભ્યાસ માટે પુસ્તકો અને ખીજાં જરૂરી સાધનો પુસ્તકાલયે પોતાના ગ્રંથસંગ્રહમાંથી તેમ જ સંગ્રહસ્થાનમાંથી શાળાઓને પૂરાં પાડવાં જોઈએ; શાળાના આખા વર્ગો કોઈ વાર કોઈ ખાસ ઉચ્ચતર વિષયનો અભ્યાસ પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકોની મદદથી કરવા માટે પુસ્તકાલયમાં આવે ત્યારે તેને દરેક જાતની સગવડ પુસ્તકાલયખાતાએ આપવી જોઈએ; તથા, બની શકે ત્યારે પોતે પણ, શાળા ખાતાની સાથે મળીને, તેવા ખાસ વર્ગોની યોજના પણ કરવી જોઈએ.^૧

અમુક શહેર કે ગામડાના પુસ્તકાલય અને શિક્ષણસંસ્થાઓને માથે એક ખીજા ફરજ રહેલી છે તે એ કે કાર્ય બેવડાય નહિ, તેની સંલાળ રાખવી. નાનામાં નાની શિક્ષણસંસ્થાથી માંડીને મોટાં વિદ્યાર્થીશાળા સુધી સર્વને પોતાનું પુસ્તકાલય તો હોવાનું જ. સંસ્થાનું પુસ્તકાલય શરૂઆતમાં તો કદાચ બહુ મોટું ન હોય, પરંતુ વખતના વહેવા સાથે જ્યારે તેનો સંગ્રહ મોટો બને ત્યારે તેવી સંસ્થા અને સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, એ બેના

★

કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા સુનિશ્ચીત હોય એ જરૂરનું છે. બનતાં સુધી, તેમાંના એક સંગ્રહમાં હોય તેવાં પુસ્તકો ખીજાએ વસાવવાં ન જોઈએ. સંસ્થા અને પુસ્તકાલય વચ્ચે જે અખંડ સહકાર હોય તો જ આ બની શકે. આ સંબંધમાં ન્યુ યૉર્ક પરગણાના બફેલો શહેરની પદ્ધતિ જાણવા જેવી છે. ત્યાંનું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પોતાના સંગ્રહમાંનાં અમુક વિષયનાં પુસ્તકો શહેરની શાળાના પુસ્તકાલયમાં અમુક સમય માટે મૂકે છે. આવી સગવડ શાળાને મળતી હોવાથી, તેના આલોકો એ પુસ્તકો ખરીદતા નથી અને છતાં તેના મનમાંનો ઉપયોગ તો કરી જ શકે છે. આ યોજનાને લીધે શાળા એ પુસ્તકાલયનું ન્યાસ-સ્થાનક એટલે કે 'ડીપોઝીટ સ્ટેશન' અથવા તો વહે-ચણી માટેનું મથક એટલે કે 'પોર્ટ ઓફ ડિસ્ટ્રિબ્યુશન' પણ બને છે.

સહકારની એક વધુ રીત એ છે કે શહેરનું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય તેની માધ્યમિક વગેરે શાળાઓના પુસ્તકાલય માટે, પોતાના જ્ઞાનઅનુભવને આધારે, પુસ્તકો પસંદ કરી આપે તથા શાસ્ત્રીયતાપૂર્વક તેનાં વર્ગીકરણ વગેરે પણ કરે. વળી, ઓછીઓ, ડહાંમ વગેરે શહેરોની મુનિવર્સિટીઓમાં એવો રિવાજ છે કે મુનિવર્સિટીની સાથે કશો સીધો સંબંધ ધરાવતા હોય નહિ તેવા શહેરોએને પણ તે પોતાના પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવા દે છે. આથી, શહેરે જુદું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સ્થાપવા, નિભાવવા કે ચલાવવાની જરૂર પડતી નથી.

૨

શિક્ષક અને ગ્રંથપાલના સંબંધનો વિચાર આ વિભાગમાં મુખ્યત્વે કરીશું. દરેક ગ્રંથપાલ એવી ઊંચી લાવનાથી પ્રેરાયેલો હોવો જોઈએ કે મારે માથે પણ સમાજના શિક્ષણની ફરજ અને જવાબદારી રહેલી છે; અને દરેક શિક્ષકને પુસ્તકોનો ઉપયોગ વાજખી રીતે અને મોટા પ્રમાણમાં કરતાં આવડવું જોઈએ. જે વ્યક્તિને પુસ્તકોનું ઉપલક્ષિયા જ્ઞાન હોય તે સારો શિક્ષક થઈ શકે નહિ, તેમ જ બાલસ્વભાવથી મિનમાદિતગાર માણસ ગ્રંથપાલ તરીકે હોય તો તે પોતાની શક્તિઓનો કે જીવ જેવો લાલ શાળાઓને આપી શકે નહિ આથી, જરૂરનું છે કે શિક્ષકમાં કેટલુંક સાચું ગ્રંથપાત્રત્વ હોવું જોઈએ અને ગ્રંથપાલમાં આદર્શરૂપ શિક્ષકના ગુણો હોવા જોઈએ. આવું સુપરિણામ આવી શકે માટે, એવી સૂચના^૧ પણ કરવામાં આવી છે કે

* —————

અંધપાલની તાલીમ-લેનારને જેમ શાળાને ઉપયોગી કંઈ રીતે થવાય તેની તાલીમ પણ અપાય છે, તેવી જ રીતે, શિક્ષકની તાલીમમાં પણ પુસ્તકાલયને ઓછામાં ઓછા શ્રમમયના વ્યયથી અને વધુમાં વધુ ફાયદાથી કેમ વાપરવું, એ વિષયને રચાત હોવું જોઈએ. આના અનુસંધાનમાં પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના ક્ષેત્ર ખીજા વિશારદ મિ. જે. એમ. ગ્રાન્ડાની મુસના, પણ વિચારવા જેવી છે. તેમણે કહ્યું છે કે શિક્ષણાનુભવશાળાના વિદ્યાર્થીઓના એટલે કે, ભાવિ શિક્ષકોના અભ્યાસક્રમમાં પુસ્તકાલયમાંનાં પુસ્તકોની નામાવલીઓ અને અનુક્રમણીઓ કેમ વાપરવી તેના તથા શાળાની નજીકમાં નજીકના પુસ્તકાલયમાં કેવો સંબંધ છે તેના જ્ઞાનનો સમાવેશ થવાની જેમ જરૂર છે, તેમ, અંધપાલત્વની તાલીમ, લેનાર એવો જે ભાવિ અંધપાલ, તેની પાસે, પણ અનુક્રમ સમય માટે શાળામાં રીતસરના શિક્ષકનું જ કામ કરાવવું જોઈએ કે નથી કરીતે બાળકો અને કિસોરોનાં જીવનનો તથા જરૂરનો તેને એવો નિકટનો પરિચય થાય, જેવો આજના ધણાખરા અંધપાલોને નહિ.

શિક્ષક અને અંધપાલ બીજા જે બાળકોમાં પરસ્પરની સંરચાને ઉપયોગી બેંધ શકે તેની એ પ્રમાણે:

શિક્ષકોએ પ્રકાશકોની અંધવાદી તથા સામયિકમાંનાં અંધાવલોકનોને આધારે, જેને પુસ્તકો પોતાને તથા પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી જણાય તે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં મંગાવવાનું અંધપાલને સૂચવવું જોઈએ. આ બાબતમાં દરેક વિષયનો શિક્ષક ખીજા સર્વની સાથે મળીને કામ કરે એ જરૂર છે. “નહિ તો, કોઈ એક જ” વિષયને કે અનુક્રમ વિષયને પુસ્તકાલયમાં વધુપડતું મહત્ત્વ મેળી જવાનો ભય રહે છે.

એવું, પણ અને કે પુસ્તકાલયમાં શિક્ષકને ઉપયોગી પુસ્તકો ક્યાં ક્યાં છે તેની પૂરતી માહિતી શિક્ષકને પોતાને જ ન હોય. તેથી, અંધપાલે અભ્યાસક્રમથી અને શિક્ષકો તથા શિષ્યોત્તી, જરૂરનોથી વાકેફ રહેવું જોઈએ અને દરેક સત્રના આરંભમાં શિક્ષકને અંધપાલે વ્યક્તિરૂપે કે સમૂહમાં બોલાવીને આગલા સત્રમાં તથા રંગબો-દરમિયાન તેમને ઉપયોગી જે નવાં પુસ્તકો આવ્યાં હોય-તેની માહિતી વિશેષપણે તથા કામથી સંબંધની સામાન્યપણે આપવી જોઈએ. શિક્ષકોનું પુસ્તકાલયમાંનાં પોતાને ઉપયોગી સાધનોનું જ્ઞાન

આમ વારંવાર તાબું થતું રહેવાથી તેઓ પોતાનો વિષય શીખવતી વખતે, અથવા તો પોતાના અભ્યાસ માટે, પુસ્તકાલયનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શકશે તેવો ઉપયોગ પૂરતા તોપપૂર્વક તેઓ કરી શકે તે માટે સર્વસામાન્ય પુસ્તકોનો તથા અભ્યાસક્રમના વિષયો ઉપરાંત શિક્ષણના શાસ્ત્ર અને કલા વિશેનાં પુસ્તકોનો અદ્યતન મંત્રદહ પણ પુસ્તકાલયમાં હોવો જોઈએ.

૩

હવે પુસ્તકાલય અને શાળાના પરસ્પર સંબંધ તથા કામકાજ વિશેની થોડા પરસ્પર્ય મુદ્દાજ વિચારી જવામાં રહે છે.

શાળાની ફર્નિચર મર્યાદાની છોકરો કે છોકરી પુસ્તકાલયથી પરિચિત થાય તથા તેના મગજ પર ઉપયોગ કરતાં શીખે, તેના એક ખીજે લાભ એ છે કે નિયમબદ્ધ શાળાશિક્ષણની, જરૂરના પ્રદેશોનું સાહિત્ય તેના વાંચવામ્મ આવવાથી, જગત અને નિંદગી વિશેનું તેનું દષ્ટિગ્નિદુ વિશાળ થાય અને તેથી, લાવણ્યમાં નોકરીવધો પમદ કરવામાં, પોતાની વૃત્તિ અને વક્ષણ કષ્ટ બાળુએ છે તેની સમજ તેને ઝોણી, મહેનત તથા વધુ ચોક્કસાઈથી પડવા લાગે છે. આનું આત્મભાન તેને શાળામાં જે જૂથશિક્ષણ અપાય છે, તેમાંથી પ્રગટવાનો સંભવ નથી.

વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું પુસ્તકાલયના ઉપયોગનું શિક્ષણ કેળવે આપવું તે વિશે બે મત છે. કેટલાક કહે છે, કે પોતાના આખા વર્ગોને શિક્ષક પુસ્તકાલયમાં લાવીને તેનું શિક્ષણ આપે તેમાં કંઈ ખોટું નથી. ખીજે મત એવો છે કે શિક્ષકનો વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો સંબંધ અમુક રીતે અનિવાર્યપણે મર્યાદિત હોવાથી, અને તેવો સંબંધ આવા જ્ઞાનપ્રદાનમાં કંઈક અશી આડે આવે તેમ હોવાથી, સ્થાનિક ગ્રંથપાલેજ જરૂર પ્રમાણે શાળામાં આવીને કે વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકાલયમાં બોલાવીને સદરદુ શિક્ષણ આપવું તે વધારે સારું છે. એકંદરે આ ખીજે મત વાસ્તવિક લાગે છે.

કેટલાંક અમેરિકન પુસ્તકાલયો શાળાને જે મગવડ આપે છે તેમાંની મુખ્ય આટલી છે : શાળામાં શીખવાતા વિષયો સજ્ઞી-ચિત્રો અને અન્ય સાહિત્યો પુસ્તકાલયમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે; વિદ્યાર્થીઓ કે શિક્ષકોને અભ્યાસ માટે અલાયદા ખંડ પુસ્તકાલયમાં અપાય છે; ફરતાં પુસ્તકાલયો માફક ૫૦-૫૦ પુસ્તકોથી ભરેલી પેટીઓ પુસ્તકાલયોમાં તૈયાર કરીને,

શાળાઓમાં એક વર્ષની મુદત માટે મોકલવામાં આવે છે. જેમાંથી શિક્ષકો બાળકોને ઘેર વાંચવા પુસ્તકો આપી શકે છે; શિક્ષકોને જીજ્ઞાસા માટે ઠરાવેલી સંખ્યા કરતાં વધારે પુસ્તકો મળે તેવી વ્યવસ્થા હોય છે.^૧ કોનેક્ટિકટના એક ગ્રામપુસ્તકાલયની પદ્ધતિ પણ આપણે ત્યાં સ્વીકારવા જેવી છે. ત્યાંનાં ગ્રંથપાલિની પોતાના જિલ્લાની દરેક શાળામાં દર વર્ષે ઓછામાં ઓછું એક વાર જઈ આવે છે અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી પુસ્તકો વિશે વાતચીત તેમની સાથે કરે છે તથા પુસ્તકના લેખક, તેનું રહેઠાણ અને તેના પુસ્તક વિશેનાં ચિત્રો તેમને બતાવે છે. ઉપરાંત, બાળકોએ વાંચેલાં પુસ્તકો વિશે પત્રો તેઓ તેની પર પછીથી લખી મોકલે એવી યોજના પણ હોય છે, જેને પરિણામે બંને પક્ષ એકબીજાને વધુ ઓળખનાર અને ઉપયોગી થાય છે.^૨

દરેક રાત્રિશાળાને પણ પોતાનું પુસ્તકાલય^૩ હોતું જોઈએ એ દેખીતું છે. પણ તેમાંના પુસ્તકોની પસંદગી હમેશાંજ, જે મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવવાના હોય છે, તેમની જરૂરો-તેમનો માનસિક વિકાસ, વહેવાર જ્ઞાન, આસાઓ અને આકાંક્ષાઓ એ બધું-ધ્યાનમાં રાખીને કરી હોય તોજ તેનો હેતુ પૂરેપૂરો બર આવે, એ સ્વયંસિદ્ધ છે.

—————

૧. 'પબ્લિક લાઇબ્રેરીઝ'માંથી ('પુસ્તકાલય', ૧; ૧૧૭-૧૮)

૨. સી. એમ. હુકન્સ : 'લાઇબ્રેરી વર્ક' પૃ. ૨૩૫-૩૬.

૩. 'લાઇવર્સ હેન્ડબ' પૃ. ૧૧૧.

પ્રકરણ ૧૦મું

ફરતાં પુસ્તકાલયો

“પહાડ ને મહમ્મદ પાસે ન આવે તો મહમ્મદે પહાડ પામે જવું નોંધ્યો.” આ જાણીતી કહેવત પાછળ નો ખ્યાલ છે, તે જ ફરતા પુસ્તકાલય પાછળનો ખ્યાલ છે. નો વાચકો પુસ્તકોની પાસે ન આવે તો પુસ્તકોએ વાચકોની પાસે જવું નોંધ્યો. પુસ્તકોને એ રીતે વાચકોની પાસે જતાં કરવા—એટલે કે, ફરતા પુસ્તકાલયો ખોલવા—એ આ યુગની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વનું અંગ છે. એક દષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે આપણા દેશ-માં તો, એ પ્રવૃત્તિનાં ખીળાં અંગો કરતાં આ અંગ વધારે તાકીદે આપણું ધ્યાન રાકે એ ખાસ જરૂરનું છે. ગામડાંના તેમજ શહેરોના આમલગોમાં કેળવણીનો જે કેં થોડો પ્રચાર થયો છે તે એજ ન જાય માટે, ત્યાં સ્થાવર પુસ્તકાલય નો તુર્તમાં કાઢવાનું ન જની શકે તો આવાં નાનાંનાનાં જંગમ પુસ્તકાલયો તો સત્તર અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલુ કરી દેવાં નોંધ્યો. આને પરિણામે પ્રાથમિક, આઠામાં, એકત્રેયું, દ્વિતીય, ત્રીજું અને ચતુર્થ ગ્રામ ઉપરાંત તેમાં વારંવાર ઉમેરો થતો રહેશે. વાચન માટેની અલિરુચિ આમ કેળવણીમાં સ્વતંત્ર અને ઉચ્ચ વિચારો કરવાની ટેવ પણ પ્રજાજનોને પડશે જેને પરિણામે તેમનાં જીવન વિશુદ્ધ અને ઉન્નત થશે. એક વિચારકે^૧ તો

*

૧. એડના જુલોઃ ‘એનેન્સ’ ઓફ ફાવેલિંગ લાઇબ્રેરીઝ’ પૃ. ૧૦.

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એમ જ કહ્યું છે કે ફરતાં પુસ્તકાલયોની પેટીમાં વાર્તાગ્રંથો સિવાયનાં જે પુસ્તકો મૂકવામાં આવે છે તેનો ઉદ્દેશ એવો હોવો જોઈએ કે લોકોને તે પુસ્તકો વિચાર કરવાને પ્રેરે એટલું જ નહિ પણ કેંક દેતુસર વિચાર કરવા પ્રેરે. એવાં પુસ્તકો વડે લોકજીવનને વિચારશીલ તથા વાર્તાનાં પુસ્તકો વડે આનંદી કરવું એ ફરતાં પુસ્તકાલયોનાં મુખ્ય કર્તવ્યોમાંનું એક છે. તેનાં ખીજાં કર્તવ્યોમાં આ જે પણ ગણ્યાની શકાય : જ્યાં પુસ્તકાલયો ગિલકુલ ન હોય ત્યાં આ સંદેશ અને સસ્તા સાધન દ્વારા લોકોની વાચન-તૃષ્ણા ધીપાવવી; અને, જ્યાં નાનાં પુસ્તકાલયો હોય ત્યાં ફરતાં પુસ્તકાલય-માનાં નવાંનવાં તથા ઉપયોગી પુસ્તકોના વાચન વડે પેલા આજુ પુસ્તકાલયની પૂર્તિ કરનારની ગરજ સારવી

૧ ૨ ૧૦ ૬

હિંદમાં જો કે ફરતાં પુસ્તકાલયોની સંસ્થા (વડોદરામાં જની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિને અંગે) આશરે એક પૃચ્છીસી પર દાખલ થઈ, પણ તેનો સમગ્ર દત્તિદાસ તો લગભગ પાંચ પૃચ્છીસી જેટલો જૂનો છે. હુનિયાનું પહેલું ફરતું પુસ્તકાલય સને ૧૮૧૦ની સાલમાં રકોટલડના ઈસ્ટ લોધિયન પરગણામાં ધર્મપ્રચાર માટે આજુ 'કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી ૭ વર્ષે એ જ દેશના એક ખીજા પરગણા હેડિંગટનવાળા સેમ્યુઅલ પ્લાઝિન નામે ઉત્સાહી વિદ્યારેમીએ એ પરગણાનાં ગામડાંમાં ૫૦-૫૦ પુસ્તકોની પેટીઓ વાચનનો શોખ વધારવા મોકલવા માંડી અને તેનો ઉપયોગ આરાધ્યમાણમાં થયો. પણ ૧૮૩૬માં પ્લાઝિનનું મરણ થયા પછી એ સંસ્થા અટકી પડી. ત્યાર પછી એ સંસ્થા વિશે એટલિટનને લગતી માહિતી મળે છે તે એ જ કે જોગણીસમી સદીમાં આકસ્મિકે. પોતાની વિદ્યાપ્રચાર-બ્યાખ્યાનમાળાને (યુનિવર્સિટી, એફરેન્શન લેક્ચર્સ) અંગે કેટલાંક ફરતાં પુસ્તકાલય આજુ કરેલાં. અમેરિકામાં, છેક ૧૮૦૦ની સાલથી ફરતાં પુસ્તકાલયો નાના પાયા પર શરૂ થયાં હતાં ને તે તેનાં ચોક્કસ ફિટરી અને એકન પરગણાઓ વચ્ચે ફરતાં. ઉપરાંત, જે જિલ્લાઓમાં શાળા હોય તેમાં તથા સીમેન્સ ફેંડ સોસાયટીએ પ્રોત્સાહન-સભ્યોમાં પણ ફરતાં પુસ્તકાલયથી કેટલોક યોગ્યપ્રચાર કર્યા હતા. ખ્રી. -યુરોપ આંતના રાજ્યતંત્રે અમેરિકામાં જુલેબુદે સ્થળે સ્થાનિક જરૂરત પ્રમાણે શિક્ષણના શાસ્ત્ર અને કળા વિશેનાં પુસ્તકોની પેટીઓ મોકલવા માંડી હતી. ૧૮૮૮ તથા ૧૮૯૨માં આ વિશેના કાયદા અમેરિકાની તેમજ

તેના પ્રાંતોની ધાગસલાઓએ પસાર કરી, પ્રવૃત્તિને વધારે સ્થાપી રૂપ આપ્યું. ૧૮૬૭માં, “ન્યુ યૉર્ક” મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય જે કેટલાંક વર્ષો થયાં પોતાની શાખાઓમાંથી શાળાઓમાં પુસ્તકો મોકલતું હતું, તેણે ખોલેલું ફરતાં પુસ્તકાલયોનું ખાતું હજી પણ ચાલુ છે. ધણું કરી, આખી દુનિયામાં આ દિશામાં સૌથી વિશેષ કાર્ય કરનાર એ ખાતું જ છે.”^૧ મિ. ઓસ્ટ્રિક આ વિષયના આંકડા આપતાં કહે છે કે ન્યુ યૉર્ક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના આ વિભાગમાં ૮૫,૦૦૦ પુસ્તક છે, જેનો વહીવટ ૨૮ મદદનીશો દ્વારા થાય છે. ૧૯૨૭માં તે વિભાગે ૬,૩૫,૦૦૦ પુસ્તકોનો અચાર કર્યો હતો.^૨

રકૉટલેડે શરૂ કરેલી પ્રયાનો ઓસ્ટ્રેલિયાએ પણ વચગાળામાં સારો લાભ લીધો હતો. ૧૮૭૭માં તેના મેલ્બોર્ન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયે જેની બેવડી નકલ પોતા પાસે હતી તેનાં ૫૦-૫૦ પુસ્તકોવાળી પેટી ૧૮ સ્થળે મોકલીને ૮૦૦૦ પુસ્તકો વંચાવ્યાં હતાં. આપણા સમયમાં, અમેરિકા ઉપરાંત ઇટલી અને રશિયાએ આ ક્ષેત્રમાં અમાધારણ્ય કાર્ય કરી બતાવ્યું છે. ફિસિસ્ટ ઇટલીએ પાતાનાં ગ્રામડાંમાં મયા દસકા દરમિયાન જ ૨,૦૦૦ ફરતાં પુસ્તકાલયો સ્થાપી દીધાં છે તથા અનેક વિષયોમાં હિન્મતભરે નવો ચીસો પાડનાર સોવિયેટ રશિયાએ ૧૯૨૬ સુધીની પોતાની બાર વર્ષની ટુંકી ઇતિહાસમાં જ ૫૦,૦૦૦ ફરતાં પુસ્તકાલયો દ્વારા જનતાની જ્ઞાનપિપાસા તૃપ્ત કરવાનો મહાપ્રયોગ સફળતાથી આદર્યો છે.^૩

ફરતાં પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિની પહેલ હિંદમાં સને ૧૯૧૧ના મે માસમાં વડોદરાનાં જ કરી, જેની વિગતો આપણે હવે પછી જોઈશું. યુક્તપ્રાંતોની સરકારે આ અખતરો પોતાના ચાર જિલ્લાઓ પર ૧૯૨૫-૨૭ દરમિયાન કર્યો છે જે એકંદરે ફત્તેહમંદ થયાનું નોંધાયું છે.^૪

૩

ફરતું પુસ્તકાલય સંજોગાનુસાર રાજ્ય કે મોટા સાર્વજનિક પુસ્તકાલય તર્ફથી, અથવા તો કોઈ વિદ્યાર્થીની સંસ્થા કે ખાનગી વ્યક્તિ તર્ફથી, ચાલુ

*—

૧. ‘પુસ્તકાલય’ પુ. ૧, પૃ. ૬૮; રા. મુવનો લેખ ‘ફરતું પુસ્તકાલય.’

૨. ‘અમેરિકન પબ્લિક લાઇબ્રેરી’ પૃ. ૧૨૩.

૩. રંગનાથન : ‘ફાઇવ લોઝ’; પૃ. ૨૦૮ અને ૧૯૩.

૪. રંગનાથન : ‘ફાઇવ લોઝ’; પૃ. ૩૨૩.

કરી શકાય છે એ સ્થાપતા ધ્યાનમાં ગણવાનું એટલું જ કે જેઓ તે ગામના ચાતુ પુસ્તકાલયનો લાભ લઈ શકતા હોય તેમના વપગરમાં ફરતું પુસ્તકાલય આવતું જોઈએ નહિ, પણ વાચનના માધ્યમ વિનાના સ્થળમાં એ પુસ્તકોનો પ્રચાર કરવો જોઈએ આ કારણે, જ્યાં મોટું સારું સાર્વજનિક કે બીજું પુસ્તકાલય હોય ત્યાં ફરતા પુસ્તકાલયની પેગાંઠો મોકલવાની જરૂર નહિ કેમકે મોકલવાથી નાદરજી અર્થ, મહેનત અને કામનો વખત બેવડાય. વ્યક્તિએ ચાલુ કરેલા ફરતા પુસ્તકાલયથી આવી બેવડનો લાભ મહે છે તેથી બંને ત્યાં સુધી આ કામ પુસ્તકાલયની કે બીજી કોઈ મમાજસેરી સરચાઓ માથે લે તે જ ઉત્તમ છે

ફરતા પુસ્તકાલયોના ચાર પ્રકારના સમૂહ મિત્ર એકના જુઓંકે ગણાવ્યા છે ૧

૧ મુકગર અથવા સ્થાયી સમૂહ

૨ 'ખુદના કમાટ'નો સમૂહ, (પણ આને સ્થિતિસ્થાપક કહેવો વધુ ઉચિત છે એવો મિ. બેસ્ટવિકનો મત છે ને તે ખરો લાગે છે)

૩ ખાસ અખ્યાસ માટેનો સમૂહ

૪ ધીરવાનો વિશિષ્ટ સમૂહ

આમાના પહેલા પ્રકારમાં એવું હોય છે કે પેગાં મોકલનાર સરચા પોતે જ ક્યાં ને કેવા પુસ્તકો મોકલવા તે નક્કી કરે બીજા એટલે કે સ્થિતિ-સ્થાપક પ્રકારની પદ્ધતિ જુડે હોય છે તેમાં, વાચકોની જેવા પુસ્તકો માટે માગણી હોય તેવાને ગણવામાં આવે છે એ માગણીનો અમલ કરવા પહેલાં, અનમત મોકલનારે એટલું તો જોવાનું જ કે માગણી બધી રીતે વાજબી છે, એટલે કે બધા-પેગાં મૂખી શકાય તેટલા બધા-પુસ્તકો વાર્તાના જ સામે પક્ષ માગે તો તે ન જ આપી શકાય એ દેખીતું છે આવો કેટલોક અકુશ અનિવાર્ય છે અને વાચકોનો હિતસાધક પણ છે અકુશવાળા હોવા છતાં, જે ફરતા પુસ્તકાલયો સ્થિતિસ્થાપક હોય છે તે સ્થાપીના ફરતા વધારે લોકપ્રિય માનુષ પડ્યા છે આમ બંને તે સ્વાભાવિક છે, કેમકે પુરાતન કાલથી કહેવાતું આવ્યું છે તેમ, 'લિજરુચિર્હિ લોકા' લોકો એક બીજાથી લિજર સચિનાળા હોય છે અને દરેકને તે જ પુસ્તકનું આકર્ષણ સાચું અને લાભકારી નીડે છે જે તેના મનને બાવી ગયું હોય છે આ મન અને

* —————

આ રુચિ સારા સંસ્કાર પામેલાં હોવાં જોઈએ એ કહેવાંની જરૂર લાગ્યે જ રહે છે.

ખાસ અભ્યાસ માટેના—ત્રીજા પ્રકારના—સંગ્રહમાં અમુક વિષય કે વિષયોને લગતાં નિર્ણીત પુસ્તકો હોય છે અને ચોથા પ્રકારનો સંગ્રહ પાછો સ્થિતિસ્થાપક હોય છે; તેમાં એવાં પુસ્તકો ગંભીર અભ્યાસ માટે મૂકેલાં હોય છે જેવાંની માગણી વિદ્યાલકતોનાં મોટાં કે નાનાં મંડળો કે શાળાઓ તરફથી થતી હોય છે.

૪

‘કરતાં’ પુસ્તકાલય આ ચારમાંથી કોઈ પણ એક કે વધુ પ્રકારનું બને હોય, પણ તેની સફળતાનો આધાર માત્ર સારા સંગ્રહ પર નથી. સારા અંથસંગ્રહ ઉપરાંત ખીજાં ત્રણ લક્ષણો તેવા દરેક પુસ્તકાલયમાં હોવાં જોઈએ: લાયક અંથપાલ; પુષ્કળ જાહેરાત; સગવડભર્યું મચક. ફરી એક વાર મિસ બુલોકના શબ્દો વાપરવાની છૂટ લઈએ તો, અંથપાલમાં “અવિરત ઉત્સાહ હોવો જોઈએ; તેને સ્થાનિક પરિસ્થિતિનો તથા સ્થાનિક પ્રબલનો ગાઢ પરિચય હોવો જોઈએ; તેનામાં અસાધારણ પ્રમાણમાં શોધક બુદ્ધિ [કંઈ નવીનત્વી રીતે પુસ્તકપ્રચાર કરવો તે વિશેની] હોય; અને તેને જાહેરાતના સિદ્ધાંતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પણ હોવું ધટે.”^૧ આ મતની પૂર્તિરૂપે આ વિષયનાં એક ખીજાં શાસ્ત્ર મિસ દ્યુડી સ્ટર્ન્સનો મત પણ જાણવા જેવો છે. તેઓ ‘ટ્રાવેલિંગ લાઇબ્રેરીઝ ઈન વિરકોન્સિન’માં^૨ આ મુદ્દા પર જે કહે છે તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે: “જાહેરના અંથપાલ કરતાં જે વધુ લાભ કરતાં પુસ્તકાલયના ગામડાવાસી અંથપાલને મળે છે તે એ છે કે તે દરેક વાચકના અંગત સમાગમમાં રહી શકે છે. જે વાચકને જે ચોપડી આપવી ધટે તે જ તેને આ અંથપાલ આપી શકે છે. ત્રણી તેને માથે એ ફરજ પણ રહેલી છે કે પોતાના દ્વાય પરનાં પુસ્તકોની પૂરતા પ્રમાણમાં જાહેરાત ધટતાં સાધનો દ્વારા કરીને તેનો લાભ વધુમાં વધુ માણસોને આપવો. પુસ્તકોની બલામણ તે પોતાના મજબૂત પાડોશીઓ કે જાળખીતાઓને જ કરીને બેસી રહે એ જરાબર નથી. જો તે એમ કરે તો, તેના પાડોશીઓ વગેરે શિવાયના

*—————

૧. ‘મેન્યુઅલ ઓફ ફ્રા. લા.’ પૃ. ૪.

૨. જ્યાં તે પુસ્તકનાં પૃ. ૭, ૮.

ગામલોકો કાં તો વાંચનથી જ વંચિત રહેશે અથવા તો કચરાપટ્ટી લખાણો વાંચશે. આમ અને તે બોટું. ફરતા પુસ્તકાલયના અંચપાલે તો, માયાળુપણે તેમજ ચતુરાઈથી ગામના દરેક શિક્ષિત જન લગી પોતાની પાસેની જ્ઞાન-સમૃદ્ધિ પહોંચાડવી જ રહી.”

ફરતા પુસ્તકાલયની પેટી ગામમાં રાખવી ક્યાં? આ સવાલના જવાબમાં જીલ્લાજીવો જવાબો આપ્યા છે. નકારવાચક એ જવાબો એવા છે કે ખાનગી ઘરમાં કે શાળામાં એ પેટીઓ હોવી જોઈએ નહિ; કારણ, કોઈના પશુ ખાનગી ઘરમાં જતાં વાચકોને સંકેત અથવા સંભવ છે, અને, શાળા સાંજને વખતે તથા રજાઓમાં બધે હોવાથી ત્યાંની પેટીનો પૂરતો લાભ પ્રાપ્ત ન થે મળે વળી, ઉમરે પહોંચેલાં માણસોને ધૂણી વાર શાળાનું પગથિયું પશુ ચઢવું ગમતું નથી, એ આ પદ્ધતિની બીજી એક મોટી મર્યાદા છે. ત્યારે એ પેટી ક્યાં રાખવી? કોઈ જાહેર કે અધિજાહેર જગ્યાએ—ગામની મુખ્ય દુકાને કે ટપાલઓફિસમાં—તે રાખી શકાય તે ઉત્તમ. અમેરિકામાં તો કોઈ સ્થળે એ પેટી જેમ ખાધાખોગાઈ વગેરેના મોટા સ્ટોરમાં કે ટેલીફોન એક્સચેન્જના મકાનમાં તેમજ હેરકર્ટિંગ સહુનમાં, ફર્નિચરવાળાની કે મૈપ્ત સામાનવાળાની દુકાને પણ રાખવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં આ પ્રવૃત્તિને માટે ગામડાનું મંદિર, ચોરો કે જાહેર દવાખાનું હોય તો તે વધારે ફાવે એમ લાગે છે; નહિ તો છિત્ર, શાળામકાન તો છેજ. કોઈ પણ સંલોગમાં, એ મથક હોયું જોઈએ એવું કે લોકોને પોતાના ઘરથી તે બહુ દૂર પડે નહિ તે ત્યાં લાખલ થતાં તેમને કશો સંકેત રહે નહિ.

મધ્યસ્થ સંસ્થાના કાર્યવાહકો ફરતાં પુસ્તકાલયના અંચપાલોને સમસ્ત પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિથી વાકેફગાર રાખે એ પણ જરૂરનું છે. તેમણે એ અંચપાલોને વારંવાર સૂચનાત્મક પરિપત્રો તથા પોતાની સંસ્થાનું સામયિક મોકલવું જોઈએ, તેમને મુખ્ય પુસ્તકાલયપરિપદમાં આમંત્રવા જોઈએ તેમજ તેમની પાસે જિલ્લાનાં સ્થાનિક પરિપદમંડળો પણ રચાવવાં જોઈએ કે જેથી તેઓ એકમેકના અનુભવમાંથી બોધ લે તથા પોતાના કાર્યની મુશ્કેલીઓ વિચારીને તેનો તોડ કાઢી શકે.

આ વિભાગમાં આપણે જે હેલ્લી વાત કહેવાની રહી તે પુસ્તકોની પસંદગી વિશેની. ફરતા પુસ્તકાલયની પેટીઓમાં પુસ્તકોના એ પ્રકાર હોવા જોઈએ અને તે દરેકનો પેટાપ્રકાર પણ ખરોઃ પ્રકારો તે, ઉમરે પહોંચેલાં

માણસો માટેનાં પુસ્તકો અને જાળકો માટેનાં; આ દરેકનો પેટાપ્રકાર એટલે વાર્તાનાં તેમજ છતર વિષયોનાં પુસ્તકો. વાર્તાઓ પથ્ય વાચન પૂરું પાડનારી હોવી જોઈએ તે તો દેખીતું છે. છતર વિષયોમાં, સરળ અને વિવિધતાવાળાં પુસ્તકો હોય એ છટ છે. આમાં કોઈ વાર એકાદએ અધ્યયનવિભાગનાં પુસ્તકો પણ—‘ગ્રાંધીવિચારદોહન’ કે ‘ગુજરાત મર્વસંગ્રહ’ જેવાં—મુકાબ તો પણ ખોડું નહિ. ત્રણ અમેરિકામાં નો, ન્યાં પેટી મોકલવાની હોય ત્યાંની પ્રજાનો વિચાર પણ થાય છે. એ પ્રજા ધર્મપ્રધાન છે કે ખેતીપ્રધાન, વેપારધર્મી. ત્યાં વધુ ચાલે છે કે દુનિયરહિમ, આ દુકીકનો વિચારી, તેના પ્રકાશમાં તેતે વિષયનાં પુસ્તકો ત્યાં ખામ કરીને મૂકવામાં આવે છે ને તેથી એવું ફરતું પુસ્તકાલય એ લોકોમાં ઘણું માનીતું થાય છે. આ પદ્ધતિ આપણે ત્યાં પણ શક્ય હોય ત્યારે અદબ્ય કરવા જેવી છે—જે કે દશ કેટલાંક વર્ષ સગી તો આવાં વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોની શક્યતા દેખાતી નથી. ગુજરાતમાં તો અત્યારે ફરતાં પુસ્તકાલયો દ્વારા કરવાનું જે મુખ્ય કાર્ય તે એ કે ગ્રામ-વાસીઓના જાણતરને કટાવું અટકાવવું અને નિયમિતપણે ઉત્તમ સરળ વાચન તેમને પૂરું પાડીને, તેઓ પોતાને ત્યાં કાપમી સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની માગણી કરે એવી રીતિની ઉભી કરવી.

૫

ઉપર કહ્યું તેમ, વડોદરાશાજી ૧૯૧૧થી ફરતાં પુસ્તકાલયનું કામ, પોતાની સમગ્ર પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને અંગે, દાય ધર્યું છે. એ વર્ષમાં ખાતાના ત્યારના સંચાલક મિ. બોડને આ વિભાગ માટે રૂ. ૬,૦૦૦ની મંજૂરી માગી હતી. તે મળતાં, ફરતાં પુસ્તકાલયોની ૧૫૦ કળાટપેટીઓ તૈયાર કમવવામાં આવી હતી. એ પેટીઓ ત્યારથી માંડીને હમણાં સુધી, રાજ્યના માગણી કરનાર દરેકોઈ શહેર કે ગામડામાં મોકલવામાં આવે છે, જ્યાં શાળાશિક્ષક કે રથાનિક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના મંત્રી કે સુવક્રમંડળ તેને લગતો બધો વહીવટ કરે છે. આ ઉપરાંત, રાજ્યની દરેકોઈ રથાનિક સંસ્થાને તેમજ વડોદરા શહેરના મહોદલાઓ કે જાગીરાઓ કે કારખાનાંમાં પણ માગણી થયેથી પેટી મોકલવામાં આવે છે. પેટી દર મોકલવાની હોય ત્યારે બે વખતનું ખર્ચ, છેલ્લા રેલવેસ્ટેશન સુધીનું, વડોદરાસરકાર આપે છે.

આ પેટીને કળાટપેટી કહી છે કેમકે તેનું કદ પેટી જેવડું—લાવ લાઈ જામાં સવળતા પડે તેવડું—છે અને તેનો અંદરમહારનો દેખાવ નાના

કળાટ જેવો છે. તે ત્રણ કદની-ઝાર ચૌદથી માંડી, પાંત્રીસેક પુસ્તકો રહે તેવડી; ૩. ડાઘી જ સુધીના અર્થમાં તૈયાર થઈ શકે તેવી-હોય છે અને જ્યાં જેની જરૂર હોય ત્યાં તે મોકલાય છે. પેટીમાં વાંચવાનાં પુસ્તકો ઉપરાંત, પુસ્તકોની યાદી, તે વંચાવા જાય તેને લગતી નોંધવહી (ઇન્ડેક્સ) વગેરે સાધનો પણ સામેલ રહે છે. આ દરેક ફરતા પુસ્તકાલયનો વહીવટ કરનારને માથે તેવા કાર્યની સર્વસામાન્ય જવાબદારી ઉપરાંત, વાચકોની વારંવારની માગણી ખાતાને લખી જણાવવાની તથા પેટી ત્રણ મામ આખરે ખાતાને પોતે પરત કરે ત્યારે, ત્યાર લગીના પેટીના ઉપયોગની દફતરોના પણ લખી જણાવવાની વિશેષ જવાબદારી પણ રહે છે.

ઉપર આપણે જે ચાર પ્રકારના સંગ્રહો વર્ણવ્યા તેમાંના પહેલા બે પ્રકારના એટલે કે મુકરર ને સ્થિતિસ્થાપક સંગ્રહો આ ફરતાં પુસ્તકાલયોમાં રખાય છે ને જ્યાં જે ઘટે ત્યાં તે મોકલાય છે. મુકરર સંગ્રહની વિશેષતા એ છે કે ખેતી વૈદ્યક વગેરેના, અભિપ્રયોગી, ચક્રઉત્તર ઉત્તરનાં બાળકોને ઉપયોગી, અંગ્રેજીના પ્રારંભિક વિદ્યાર્થી માટે, આવા આવા ખાસ સંગ્રહો રાખેલા હોય છે. ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી કે ઉર્દૂ પુસ્તકો પણ જેઓ માગે તેઓને મોકલાય છે.

ખાતાના આ વિભાગમાં ૧૯૭૧ના જુલાઈની આખરે કુલ ૨૦,૨૨૮ પુસ્તકો હતાં, જેમાંનાં ૧૫,૨૬૨ પુસ્તકોનો પ્રચાર, ૭૦૦૧ વાચકોમાં ૩૬૬ પેટીઓ ને ૧૪૭ મથકો દ્વારા, ઉપલી તારીખે પૂરા થતા વર્ષ દરમિયાન કરવામાં આવ્યો હતો. એ વર્ષમાં આ વિભાગનું કુલ અર્થ ૩. ૧,૪૭૬ તથા નવાં પુસ્તકોનું અર્થ ૩. ૮૯૬-૧૨-૮ હતું.

વડોદરા રાજ્યની આ યોજનાનું અનુકરણ ૧૯૧૨માં મુંબાઈની સોશયલ મર્ચિસ લીગે તથા તે પછી કેટલાંક શ્રાતિ અને સમાજમંડળોએ પોતપોતાના વિભાગમાં કર્યું છે. તેવાં સંખ્યાબંધ વધુ અનુકરણો માટે હજી ગુજરાત અને પૃથક્ ગુજરાતમાં પ્રુક્ષળ અવકાશ છે, તેની કોણ ના કહી શકશે?

પ્રકરણ ૧૧મું

પુસ્તકાલય અને ધંધાદારી

પુસ્તકવાચન તથા પ્રકારનું છે. અથવા એમ કહીએ કે, તે જુગલુગ તથા પ્રકારના હેતુથી કરવામાં આવે છે: આનંદ માટે, અભ્યાસ માટે, રેવળ માહિતી મેળવવા માટે આ ત્રીજા પ્રકારમાં, બીજા જાગરો ઉપરાંત, વેપાર-ઉદ્યોગ અને કારીગરીને લગતા વાચનનો સમાવેશ પણ થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે આ ધંધાદારી માણસો અને પુસ્તકાલય સાથેના નેમના સંબંધનો વિચાર કરવાનો છે.

વેપારઉદ્યોગ અને કારીગરીનાં ગ્રાહ્ય પુસ્તક ગ્રંથગાનીમાં નથી. પણ અંગ્રેજી ભાષામાં તો તે સાહિત્યનાંજ આખાં સ્તરનાં રીનમરનાં અરગિદન પુસ્તકાલયો હોય છે. છતાં માટે અપૂરે દેશ પુસ્તકાલયની વાત કમલ નથી. પણ એ સાહિત્ય તેમજ તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર એવા હિંદુ વિજ્ઞાન, દેશરચિતિ અને ધંધાના દરિદ્રાસ્ય વગેરેના માહિત્યને કારણે પુસ્તકાલયમાં જે સ્થાન છે તેનેજ સંસ્પર્શમાં વિચાર કરીશું.

પ્રદ અમેરિકામાં પણ આ દિવસે લગતાં પુસ્તકો સૂચક વખતે તો થોડાંજ દર્શાવે અને તે થોડાંની પણ જાણ વેપારી ગરોને નહોતી. પણ એક નક્કી, વિજ્ઞાનનો વિકાસ દર વધવા સાથે એ પુસ્તકો સૂચક લાગ્યા અને બીજા

પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ અર્વાચીન દબે ખીલવા માંડી, તેથી એવી સાહિત્યરચનાને તેમજ તેના ઉપયોગને ધણો વેગ મળ્યો. પરંતુ આ વેગ મળ્યો ત્યાર પહેલાં આ આખીયે વસ્તુ એ મુશ્કેલીભરી દશામાંથી પસાર થઈ હતી એ પણ ઉમેરવું જોઈએ. પહેલી મુશ્કેલી તો એ કે વેપારધંધાનું સાહિત્ય રચાવા માંડ્યું અને પ્રગતમાં અમુક અંગે તે પ્રચાર પણ પામ્યું, તેથી તેની માગણી પુસ્તકાલયો પાસે થવા માંડી એ ખરું; પણ એ માગણી અસાધારણ છે તેની જાણ પુસ્તકાલયોના કાર્યકરોને દેક માંડી પડી. આ કારણે તેમનામાંના ધણાએ આ પારિભાષિક વિષયોના ખામ મોટા મત્તદ પહેલાં તો વસાવ્યા નહિ; જો કે પાછળથી આ ગળની સગારી લેવામા આવી હતી. ખીજી મુશ્કેલી એ કે વેપારીઓ અને કારીગરોમાંના ધણા એવા હતા જેમને પોતાના ધંધાને અંગે જમા થતા પ્રશ્નો કે મુશ્કેલીઓ નિકાલ પુસ્તકો દ્વારા થઈ શકશે એ ક્યા લગી તો સૂઝતું જ નહોતું. તેમની માન્યતા તો એવી જ કે પુસ્તકાલયમાં તો વાર્તાઓ, નાટકો, દેશોના ઇતિહાસ અને પ્રવાસવર્ણનો એવુંએવું જ હોય. કદાચ જમીનમાં કેવું વાવેતર કરવું, કે અમુક તરેહનો મામાન પેક કરતાં શીશી વાતની કાળજી રાખવી જોઈએ, આ સલાહોનું નિરાકરણ કરવામાં પુસ્તકો કે પણ મદદ કરી શકે એવો ખ્યાલ તેમને સહેજે ન આવે. આ જાળતમાં તેઓ ક્યાં સુધી તો છાપરાનો દુગર શોધાયો ત્યાર પહેલાંની દશામાં હતા; એટલે કે, પરંપરાથી આલતી આવેલી રીતોનો આશ્રય લઈ, એકબીજા પાસેથી જાણી લઈ, પોતાનું કામ ચલાવે જતા.

હવે એ સ્થિતિ બદલાઈ છે. હવે તો, અમુક ધાન્ય કેમ ઉગાડવું, અમુક રથને જમને કારીગરે વસવું કે માટે ત્યાંની વેપારધંધાની સ્થિતિ કેવી છે, જાહેરખબરો કેમ લખવી, માલ વેચવાની રીતો અને સાધનો કેવાંકેવાં હોય શકે, અમુક દૂરની જગ્યાએ સલામતીથી પહોંચે તેવી રીતે માલ કેમ મોકલાય — આ સઘળી જાળતોને લગતી માહિતી તે દરેકને લગતાં નાનાં કે મોટાં પુસ્તકોમાંથી જાળના પાશ્વર્ય વેપારી, દુકાનદાર કે કારીગર સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાંથી સહેલાઈથી મેળવી શકે છે.

પરંતુ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયથી નિરાળાં એવાં વેપારધંધા, કારીગરી અને ઉદ્યોગવિજ્ઞાનના વહેવાર વિષયોનાં વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયો — ‘સ્પેશ્યલ લાઇબ્રેરીઝ’ — પણ પશ્ચિમના દેશોમાં હોય છે. એવા વિષયોને સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં જે સ્થાન આપવામાં આવે છે અને તેની પર જે ખ્યાન અપાય છે તે તો સામાન્ય વાચકોમાંના આવા વિષયના રસિકની દૃષ્ટિએ જ.

તેથી, એ વિષયોની જને તેટલી સંપૂર્ણ સાધનસામગ્રીવાળાં ખાસ જુદાં પુસ્તકાલયની જરૂર દેખીતી છે.

વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયના હેતુ સંબંધી પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના એ નિષ્ણાતોએ^૧ જે મત આપ્યો છે તે ખરોજ છે કે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો અધ્યયન-વિભાગ જે વિચારકો અને વિદ્વાનો માટે છે, તે વિશિષ્ટ પુસ્તકાલય ધધાદારીઓ તથા ખીજા બ્યવહાર કાર્યકરો માટે છે. આ લોકોને સંશોધનમાં ગતરવાનો સમય નથી. તેમને તો જોઈની માહિતી તેજ ધડીએ મળે તો કામનું. આ વર્ગમાં જેમ વેપારઉદ્યોગમાં રોકાયેલા માણસોનો તેમ ધારાધડનારાઓ તથા શહેરસુધરાધડના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લેનારાનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેજ રીતે, વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયો નીચેના વિષયોને લગતાં હોધ શકે છે: વેપારઉદ્યોગ અને ઉદ્યોગવિજ્ઞાન; કાયદો, શહેર સુધરાધડનાં જુદાં-જુદાં અંગો અને નાગરિકતાનું શાસ્ત્ર ('સિવિક્સ'); સરાધી અને નાણાં-વહેવારનું શાસ્ત્ર; કારખાનાંમાં જનાવાતી જનાવટો; વીમાપ્રવૃત્તિ, ધજનેરી વિદ્યા અને ખેતીવાડીનાં અંગઉપાંગો. આ વિષયો પરનાં પુસ્તકોજ નહિ, પણ તેનાં સામયિકો, નાનીમોટી છૂટક પત્રિકાઓ, અહેવાલો, દસ્તપત્રો, કાપડીઓ વગેરે પણ, પદ્ધતિસરના વર્ગીકરણ પ્રમાણે જોડવેલાં અને સાચવેલાં, વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયોમાં રાખવામાં આવે છે. પુસ્તકાલય જે વિષયનું હોય તે પ્રમાણે આ સામગ્રી પણ જુદાજુદા પ્રકારની હોય એ સમજી શકાય તેવું છે. અહીં વિગતોમાં ગતરવાની જરૂર નથી પણ સર્વસામાન્ય દષ્ટિએ એટલું ઠી શકાય કે હિમાચકામ કે સગંધીના જ્ઞાનકોશો, જુદાજુદા રચનાના અખંડકોશો, (ધમર જુકમ) પગ્દેશી પારિભાષિક અને બ્યાપારી શખંડકોશો, હુંડિયામણના ભાવોની પત્રિકાઓ, રેલવેનાં ટાઇમટેબલો, જુદાજુદા પ્રકારના નકશા અને ઝેરેટીઅર, આંકડાનાં વાર્ષિકો, તારો કરવાનાં 'કોડ'નાં પુસ્તકો અને આ સર્વ સાથે સંબધ ધરાવતી છબિઓ પણ: આવી અને આને મળતી સામગ્રી વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયોમાં સંધરવાનો રિવાજ છે.

૧. —————

૧. ન્યુ યૉર્ક સિટીની ધજનેરી સરથાઓના મંથપાલ મિ. ડબ્લ્યુ. પી. કટર અને વિરકોસિન ફી લાઇબ્રેરી કમીશનરવાળા મિ. એમ. એસ. ડગ્લસન.

મકરણ ૧૨મું

કલાસંમ્રદ

જૂનાં પુસ્તકાલયોમાં તો, લલિત કલાઓના અભ્યાસ માટેનાં સાધન-સામગ્રી જેવું કંઈ ખાસ હતું નહિ. આજનાં પુસ્તકાલયોમાં જને તેટલો સંપૂર્ણ કલાવિભાગ, એ તેનું એક આવશ્યક અંગ મનાય છે. અમેરિકામાં તો માત્ર સિદ્ધાંતદૃષ્ટિએ તે વિભાગની અગત્ય સ્વીકારાઈ છે એમ નથી, પણ પ્રજાનો અમુક ભાગ તેની ખાસ માગણી કરે છે—પોતાના વ્યવહારુ જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરવા માટે; તેથી, તેનાં મોટાં શહેરી પુસ્તકાલયોમાં તો કલાવિભાગનો એક આખો અલગ ખંડ જ રખાય છે અને ચિત્રોતો તથા કલાવિષયક પુસ્તકોનો સંમ્રદ ત્યાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકાલયમાં છે.

પુસ્તકાલયના કલાવિભાગના ઉદ્દેશો ગ્રાણીતા પુસ્તકાલયશાસ્ત્રી મિ. સી. એ. કટર^૧ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે :

“કલાવિભાગ મનોરંજન આરામ અને વ્યાનંદ માટે છે; તે જ્ઞાનનો પ્રકાશ અર્પે છે, જ્ઞાનનાં ભૂખ લાગે છે; તે આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધે છે; તે આપણને ગ્રેરે છે, આપણામાં પ્રાણ પૂરે છે.”

આ વિભાગનાં સાધનોની પસંદગી વિશે એ જ લેખક કહે છે કે પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરનાર પ્રજાવર્ગને યોગ્ય પ્રકારની કલા માટેની અભિરચિ

* —————

છે કે કેમ, તેને ક્વાન્ટુ જ્ઞાન છે કેમ, કલાના અભ્યાસ અને પ્રજ્ઞાલિકાની
ભાગ્યતમા તેની રચિ કેવી છે—આ વગેરે સવાલોનો નિર્ણય થવો જરૂરી
છે આ સંબંધમાં એક ખીલ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી એ છે કે દરેક
પુસ્તકાલયમાં સ્થાનિક તરતને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ તે પુસ્તકાલયવાળા શહેર
કે ગામડાના કે તેની આસપાસના શિલ્પરચાપત્યના અવશેષો, ત્યાંના આગળ-
પડતા સ્ત્રીપુરુષોના પગક્રમ વર્ણવતા તેમના ચિત્રો, નેઓ અર્વાચીન કાળમાં
થયા હોય તો તેમની તથા તેમના રહેઠાણની છબિઓ, સ્થળની જોવાલાયક
જૂનીનવી જગ્યાની પણ છબિઓ—આ સર્વને પણ કલાવિભાગમાં સ્થાન
હોય જ—જેમ, મર્વસામાન્ય કલાના મર્જન અભ્યાસ કે પ્રચાર માટેના
પુસ્તકો ચિત્રો વગેરેને પણ તેમાં સ્થાન હોય વળી, અમેરિકાની જેમ દિવાલ
ચિત્રો વગેરે ચિત્રગનાઝ ધધાદારી કલાકારો તથા મકાન બાંધનાગઓને પણ
પોતાના કાર્યમાં જેમાના ચિત્રો કે વર્ણનો ઉપયોગી થાય તેવા પુસ્તકો આ
વિભાગમાં રહેવા જોઈએ લખિત કલાના કલાકારો તથા અભ્યાસીઓને માટે
પણ સૂચનો અને ગ્રેજુઆ મળે તેવી ઐતિહાસિક કે સમકાલીન સાધનસામગ્રી
આ વિભાગમાં હોવાની જરૂર દેખીતી જ છે

પુસ્તકાલયનો મુખ્ય પુસ્તકસંગ્રહ પણ આ વિભાગનો પૂરક બની શકે
જૂના સમયનું ચિત્ર પાડવા માટે કોઈ વિદ્યાર્થી કે કલાકારને તે સમયના
પોશાક કે સ્થાપત્યના વર્ણનનાળા પુસ્તકની જરૂર પડે ત્યારે, કે કોઈ કૂલ
કે પ્રાણીના ચિત્ર માટે તેને વિષયના વર્ણન સહિતનું પુસ્તક વાપરવું હોય
ત્યારે, મુખ્ય સંગ્રહના તે તે વિષયના પુસ્તકો ધણા ઉપયોગી થઈ પડે

કલાવિભાગના કાર્યકરોની એક ખીલ ફરજ તે, પોતાની પાસેના ચિત્રો
છબિઓ વગેરેની યોગ્ય રીતે જાહેરાત કરવી એ છે એ વસ્તુઓને ગંધ
કમાટમાં ખડકી ગાખવાને બદલે, જ્યારેજ્યારે શક્ય હોય ત્યારે લાકડાના
ઘોડા કે પડદા પર પ્રદર્શિત કરવી જોઈએ એટલે લોકો તે જોવા અને તે
વિશે વધુ જાણવા આકર્ષાય મળી શકે ત્યારે એવી કનાવસ્તુઓ કોઈ ધનવાન
કે કલાલક્ષ્મી પાસેથી ઉછીની આણીને અમુક સમય માટે તે પ્રદર્શિત કરવાની
પદ્ધતિ રહી શકે તોપણ સારું

કલાવિભાગમાં ચિત્રોનું મહત્ત્વ કેટલું બધું તેના ખ્યાલ નીચેના
ઉતારા પરથી આવશે

“પુસ્તકાલય ચિત્રોનો મગ્ગ અને તેની સલાહના કામને ઉવેંએ તે
લગભગ અશક્ય છે ખરેખર, એ ભાગ્યતમા બેદરકાં રહેનાર પુસ્તકાલયને

પૂરેપૂરું અર્વાચીન કહી જ ન શકાય ચિત્રોનું મૂલ્ય શિક્ષણવિષયક છે— શિક્ષણમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે મૂલ્ય નિરીક્ષણની આધુનિક વૈજ્ઞાનિક ભાવના અને પદ્ધતિ આપજીને ચિત્રોનો શિક્ષણમાં ઉપયોગ કરવા પ્રેરે છે. ચિત્રો વડે અતિદામિક બનાવો જીવંત બને છે, દૃશ્ય ખંડ થાય છે અને સર્વ કાળની રીતજાત તથા રિવાજોનો પણ તાદરશ ચિત્રાગ આવી શકે છે આ કાળજીને લીધે દરેક ધણા પુસ્તકાલયોમાં પુસ્તકોની માફક જ ચિત્રોની મહાળ અને મંદિર પણ રીતમંત્રી યાદીઓ, વર્ગીકરણ વગેરેની મદદથી રાખવામાં આવે છે, જેથી તે પ્રજાને વધુમાં વધુ લાભકારક નીવડે.”

આમ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીયતાથી ચલાવવામાં આવતા કલાવિભાગને પ્રનાયે અમેરિકન પ્રજાના સારકાગિક જીવનને અનેક પ્રકારના પ્રત્યક્ષ લાભો થયા છે એ રીતે ત્યાં અમરકાગિક જાહેરખાતે લખાઈ છે ઉત્તમ નાટકો ભજવાયા છે, અતિદાસિક નમૂનાના મકાનો ચણાયા છે અને નમૂનેદાર બાગમંચીયા પણ ગયાયા છે એવો જ પ્રભાવ ગુજરાતના સરકારજીવન પર ગુજરાતના પુસ્તકાલયો કેમ ન પાડી શકે? તેઓ પણ પોતાના અભ્યાસીઓને તથા કલાકારોને આ પ્રકરણમાં સૂચવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનો કલાવિભાગ આગળી અને ખીલવી શકે છે આ કેટલાક વર્ષોથી ગુજરાતમાં કલાનો પ્રેમ અને પ્રચાર વધ્યો છે તેને શક્ય તે દરેક સાધન વડે પોષવો એ ખીજી સાર્વજનિક મસ્થાઓની તેમ પુસ્તકાલયોની પણ ફરજ છે આપણે આશા ગાખીએ કે ગુજરાતી પુસ્તકાલયો એ બાળવચાગા જરાય ઓછા નહિ હિનરે ર

કે —————

૧ એ કનિગદામ: ‘લાઝરરી વર્ક’ પૃ ૩૧૦.

૨ આ વિષય આટાપતાં તેને લગતી થોડી વિશેષ માહિતી ઉમેરવાની જરૂર લાગે છે: (૧) એટલિટનનું સૌથી મોટું કલા-પુસ્તકાલય લંડનના વિક્ટોરિયા અને આલ્બર્ટ મ્યુઝીઅમમાં આવેલું છે તેમાં ૧૮૩૭થી અત્યાર લગીમાં ૧,૫૦,૦૦૦ પુસ્તકો અને ૨,૫૦,૦૦૦ છબિઓનો સંગ્રહ થયો છે કલાકારો અને કલાપ્રેમીઓને ઉપયોગી એવી સર્વ ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રી ત્યાં છે અને ઉપયોગ માટે બધી સવળતા પણ અપાય છે (૨) વેટાલ્ડના મંચવર્તી પુસ્તકાલયમાં કલાવિષયક ગ્રંથોનો એક નાનો પણ સરસ સંગ્રહ છે (૩) અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું પુરાતત્ત્વમંદિર પણ, ખાસ કરીને પ્રાચીન ભારતીય કલાના સચિત્ર ગ્રંથોનો એક સારો સંગ્રહ ધરાવે છે.

પ્રકરણ ૧૩મું

પુસ્તકોની પસંદગી

પુસ્તકાલય માટે પુસ્તકો પસંદ કરવાની સર્વોત્તમ રીત કઈ હોઈ શકે? આ સવાલનો જે જવાબ ‘ફાઇવ લોક ઓફ ધ લાઇબ્રેરી સાયન્સ’ના વિદ્વાન કર્તા આપે છે તે વહેવાર તો નથી, પણ કાર્યની વ્યાપકતા અને મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આપનાર હોઈ, જાણવા જેવો છે. સને ૧૯૧૧ની સાલમાં એક ફ્રેંચ લેખકે જહાર પાડેલા આંકડાનો ઉલ્લેખ કરીને રા. રંગનાથન કહે છે કે કેકેસ્ટને દુનિયાનું પહેલવહેલું પુસ્તક આશરે પાંચસો વર્ષ પર જાણુ, ત્યારથી માંડીને હમણાં (૧૯૧૧) લગીમાં જે જુદાજુદા પ્રકારનાં અઢી કરોડ પુસ્તકો દુનિયામાં છપાયાં અને જહાર પડ્યાં છે તેનો સંગ્રહ જે પુસ્તકાલયમાં હોય તેને આપણે આદર્શરૂપ પુસ્તકાલય કહી શકીએ. તેઓ વળી એમ પણ ઉમેરે છે કે એ જે જગત સંખ્યા સૂચવવામાં આવી છે, તેમાં એક જ પુસ્તકની વિવિધ આવૃત્તિઓ અને વધારાની નકલોનો તથા નકશા, નિવેદનો, જાપાની ફાઇલો, પંચાંગો વગેરેનો સમાવેશ તો થતો જ નથી. એ જાંતે પણ આદર્શરૂપ પુસ્તકાલયમાં આવકાર આપવાનું નક્કી કરીએ તો કુલ સંખ્યા ત્રણ કરોડની તો સહેજે થઈ જાય. આવું ત્રણ કરોડ પુસ્તકોનું આદર્શરૂપ પુસ્તકાલય એ અશક્ય પુસ્તકાલય પણ હોવાથી જગતમાં કશો તે હસ્તી ધરાવતું નથી. પણ આ હકીકતો

આપણે એટલું તો સમજી શકીએ કે પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ કરવાની શક્યતાઓ તેમજ મર્યાદાઓ કેટલી જાણી છે અને કેટલી મોટી છે.

આપણે જે મક્ત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોનો વિચાર આ પુસ્તકમાં કરીએ છીએ તેમને માટે જ્યારે આ કરોડોની સંખ્યા જાતું મોટી પડતી આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે જીજ્ઞાસુ માર્ગ જે રહ્યો તે એ કે આપણા પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો જે સમાજને માટે હોય તેની આ વિષયમાં ઇચ્છાઓ શી છે અને તેની જરૂરો કયા પ્રકારની છે તેનો તથા ખર્ચ માટેની શુભશનો વિચાર કરીને પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો વમાવવાં જોઈએ. સમાજની ઇચ્છા કેવાં પુસ્તકો વાંચવાની છે તેનો ખ્યાલ તો તેને પોતાને પણ ધણે ભાગે હોય જ છે અને પુસ્તકાલયના કાર્યકરો તે ઇચ્છા સહેલાઈથી જાણી પણ શકે છે. પણ સમાજને પોતાની જરૂરોનો એટલો જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ સામાન્ય રીતે હોતો નથી અને તે બાજતમાં કાર્યકરો કુશળતાપૂર્વક પૂરતી તપાસ કરે ત્યારે જ તેમને લોકોની ખરી જરૂરોની ખબર પડે છે. કુશળતાની જરૂર તો પુસ્તકોના પ્રચારમાં ડગલે ને પગલે પડતી હોય છે. દાખલા તરીકે, વાચકસમાજનું વલણ 'ક્ષુદ્ર બિનજરૂરી અને અયોગ્ય પુસ્તકો બણી છે એમ જ્યારે દેખાય ત્યારે ઝાઝી આવડત વિનાનો ગ્રંથપાલ ધણું શિષ્ટ મનાયલાં પણ અધરાં અને લોકપ્રિય ન થાય તેવાં જથ્થાબધ પુસ્તકો તેમને માટે પોતાની અભિમાનિઓ પર સંધાર્યા કરે છે. તે આમ કરે છે તે એવી આશાથી કે લોકો નફારાં પુસ્તકોને બદલે તેને પોતાને મતે આ સારાં છે તે પુસ્તકો વાંચે. પણ એ આશા પાર નથી પડવાની. ગ્રંથપાલે જે કરવું ધટે તે એ કે, સાહિત્ય તરીકે અથવા નીતિની દૃષ્ટિએ જે પુસ્તકો ખરાબ હોય તે તો ન જ લેવાં, પણ જે લેવાં તે લોકોની વાચન પ્રવાવવાની શક્તિ કઈ કક્ષાની છે તથા કેટલી છે, તેનું ખરાબર માપ કાઢીને લેવાં. આ પદ્ધતિને અમલમાં મુકનાર ગ્રંથપાલ જેમ ઉપયોગી તેમ પથ્ય વાચનનો પ્રચારક પણ થઈ શકે છે.

ઘડીક પહેલાં આપણે મોટી પુસ્તકસંખ્યાની વાત કરી. પણ ખરી વાત તો એ છે કે સંખ્યામાં અને તેથી રૂઠ્ઠામાં જે મોટું હોય તે પુસ્તકાલય જ સારું એવી માન્યતા જે કોઈ ધરાવતું હોય તો તે ખરાબર નથી. આપણે જે ભાર દેવાનો છે તે પુસ્તકોના ગુણ પર, સંખ્યા પર નહિ. ખર્ચની દૃષ્ટિમાં રહીને તથા જુદાજુદા પ્રકારના વાચકોને ધ્યાનમાં રાખીને જે

પુસ્તકાલય રચાયું હોય છે તે નાનું કે મધ્યમ કદનું હોય તોપણ નમૂનેદાર પુસ્તકાલય નીવડશે. લંડન યુનિવર્સિટીના ડૉ. જી. એ. બેકર 'ધ યુસીસ ઓફ લાઇબ્રેરીઝ'માં^૧ કહે છે તેમ, "ચોપડીઓના ઓરડા ને ઓરડા ભર્યા હોય તે તો માત્ર એક ચોપડીભંડાર કહેવાય, પુસ્તકાલય નહિ; ઉદાત્ત પક્ષે, અમુક હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને તથા વ્યવસ્થિત રીતે, વર્ગોના પરસ્પર સંબંધ જળવાય તેવી રીતે, જે પુસ્તકો ચુંટાયાં અને ગોઠવાયાં હોય તેનો સંગ્રહ જ પુસ્તકાલય નામને પાત્ર છે." તેઓનો મત એવો પણ છે કે આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ સંગ્રહો એકત્રિત કર્યાં હોય તો તે એકખીખના પૂરક નીવડે છે તથા તેમાં પુસ્તકો નિર્ચયક બેવડાવાનો ભય બિલકુલ રહેતો નથી.

પુસ્તકોની પસંદગી વિશે આટલું સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ કહ્યા પછી હવે આપણે તે વિષયની વિગતોમાં ઉતરીએ. આ સંબંધી પણ મિ. બેકર અન્યત્ર^૨ જે સિદ્ધાંતો ધટતા લખાણથી અને પૂરી ચોખવટથી તેમજ પુસ્તકાલયનું ખર્ચ ખોચ બરાબર લક્ષમાં રાખીને સમજાવ્યા છે, તેનો જ આધાર લેવો ઠીક પડશે. 'શુક સીલેક્શનઃ ફંડામેન્ટલ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ સમ એપ્લિકેશન-સ' નામના એ લેખમાં તેમણે આ વિષયનું જે નિરૂપણ કર્યું છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

પુસ્તકાલય માટે પુસ્તકોની પસંદગી કરવામાં આપણે કયા સિદ્ધાંતોથી દોરાઈએ છીએ તેનો આધાર પુસ્તકાલયના ખર્ચની આપણી કદરવના શી છે, તેની પર રહેશે. પુસ્તકાલય કેવું હોય અને તેનો હેતુ શો હોય તે વિશેના ઉદાત્તસુદાત્ત ખ્યાલો બગબગ તપાસ્યા પછી આપણને માધુમ પડે છે કે આ વિષયમાં બે પ્રકારના મત પ્રવર્તે છે : એક મત ઉપયોગિતાનો, અને બીજો સંસ્કારપ્રેરણાનો. આ બંને દૃષ્ટિબિંદુઓનો સમાવેશ આપણી પુસ્તકાલયની ભાવનામાં થવો જોઈએ. એટલે કે પુસ્તકાલય જેમ સામાજિક કાર્યકરો, પત્રકારો, શિક્ષકો, ધંધાદારીઓ અને કારીગરોને જોઈતી માહિતી પૂરી પાડનારૂં ખાતું હોયું જોઈએ, તેમ જ, જેઓ જ્ઞાનને ખાતર જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ચાહે છે, સ્વૂળ ઉપયોગની દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના, તેવી પ્રાપ્તિથી હૃદય અને આત્માને મજના સંતોષ માટે, જીવનને સંસ્કારમય કરવા માટે,

*—

૧. પૃ. ૭.

૨. 'લાઇબ્રેરી વર્ક' પૃ. ૪૧.

તલસતા હોય છે, તેઓને તેવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરાવનારું સરસ્વતીમંદિર પણ હોવું જોઈએ. આ બેમાંથી કયા પ્રકારનાં પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં રાખવાં તથા ઉપયોગલક્ષી કેટલાં રાખવાં અને સંસ્કારયોગ્ય કેટલાં, તેનો આધાર દરેક સ્થાનિક સમાજ કેવા માણસોનો બનેલો છે તેની પર જ રહેશે. અંધપાત્ર પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ બેમાંના કયા પ્રકારને કેટલું પ્રાધાન્ય આપવું તે નક્કી કરવા માટે તેણે સ્થાનિક સમાજનો સતત અને છીણવટભર્યો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેમજ દરેક પુસ્તકની તેને ઉપલક્ષ નહિ પણ વિગતવાર માહિતી હોવી જોઈએ.

મિ. બેકરના આ અગત્યના વિચારોની પૂર્તિરૂપે અહીં રા. રંગનાથનનું એક મહત્વનું મંતવ્ય પણ રજુ કરી દઈએ કે દરેક અર્વાચીન પુસ્તકાલયનો અધ્યયનવિભાગ બને તેટલો સર્વાંગસંપૂર્ણ અદ્યતન અને સુબ્યવસ્થિત હોય એ હિત છે, કેમકે માહિતી શોધનારાં વાચકો જે આ જમાનામાં ધણું હોય છે તેમને એકદમ સતોષે તેવો એ હોવો જોઈએ.

૩

પુસ્તકાલયના અધિકારીઓએ વાર્તાનાં પુસ્તકોની પસંદગી કયા ધોરણે કરવી ઘટે તેનો વિચાર આ વિભાગમાં કરીશું.

વાર્તાનાં જે પુસ્તકો બાપામાં શિષ્ટપદે આરૂઢ થયાં હોય તે તો દરેક સારા પુસ્તકાલયમાં હોવાં જ જોઈએ, જેમકે : ‘કરણ્યધેસો’, ‘ગુલામસિંહ’, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘ઉપાકાન્ત.’ પણ આ હેતુની નવલકથાના લેખકે લખી છે તેવી ધણી વાર્તાઓ જ્યારે કોઈ પણ શિષ્ટ વાર્તાકારે લખી હોય ત્યારે તેવી મોટી સંખ્યામાંથી અમુકની જ પસંદગી ખર્ચ તેમ જ સ્થળની દૃષ્ટિએ અંધપાત્રે કરવી જોઈએ. ત્રીજું એ કે વાર્તાનું જે કોઈ પુસ્તક - પછી તે શિષ્ટ મનાતા અંધકારનું હોય તોપણ - નીતિ અને સદાચારના બહુમાન્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતું હોય તેને તો મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં દરજેજ સ્થાન ન હોવું જોઈએ.

એ વાત તો થઈ ચિછોની. પણ જે શિષ્ટપદારૂઢ હજી થયા નથી એવા સમકાલીન વાર્તાનવેશોનું શું? આ વિષયમાં એકેકયો ઉલટાં એવાં બે પ્રકારનાં મંતવ્ય પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના વિચારદોમાં જોવામાં આવે છે. એક પક્ષ એમ માને છે કે સમકાલીન નવલકથાઓમાં ક્ષણજીવી તત્ત્વ ધણું હોવાનું અને તેવા તત્ત્વ વિનાની એટલે કે ચિરંજીવ કંઈ કથાઓ થશે તે બાજુ

કેમ કહી શકાય? માટે, પુસ્તકાલયે જાહેર ખર્ચે આજકાલની જેવીતેવી નવલકથાઓ સંધરવી અને વંચાવવી એ યોગ્ય નથી. બીજો પક્ષ એમ કહે છે કે કથા એક ક્ષણ જીવશે કે અનેક વર્ષો જીવશે તેની સાથે આપણે નિસ્ત્યત નથી અથવા ઝોંછીજ છે; મુદ્દાની ગાંજત એજ છે કે સાહિત્ય તરીકે તે સારી કે સાધારણસારી કથા છે કે નહિ અને નીતિવિષયમાં તે ખાસ હાનિ કરનારી કે નહિ. જો સાહિત્ય તરીકે તે કમ ઊતરે તેવી હોય—વાહીયાત અસક્ય બીનાઓથી ભરેલી હોય અથવા તો હંગામી વિનાની આછકલી રૈલીમાં લખાયેલી હોય—તો દેખીતું જ છે કે તે પુસ્તકાલયમાં રાખવી ન જોઈએ. વળી નીતિની દૃષ્ટિએ જોતાં જો વાર્તા ઉધાડા શૂંગાર કે અશ્લીલ વર્ણનોવાળી હોય તેને પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાંથી તિલાંજલિ જ દેવી જોઈએ એ નિર્વિવાદ વાત છે. પણ જો વાર્તા આ દોષોથી મુક્ત હોય તેને તો—પછી જલે તે સાક્ષરમાં ન ખપતા લેખકની હોય તો પણ—પુસ્તકાલયે વસાવવી જ જોઈએ. આવી લલામણ કરવાનું કારણ એ છે કે આવા મધ્યમ કોટિના નવલકથાકારોની કથાઓમાં ઘણી વાર ચાલુ સમયનાં સામાન્ય માણસોના જીવનનું હજાહ પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે તેથી તે કથા સામાન્ય વાચકોમાં ઘણી લોકપ્રિય થાય છે. અને સામાન્ય વાચકોને નિર્દોષ દિલકર વાચન પૂરું પાડવું એ અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં આવ જર્તવ્યોમાંનું એક છે.

વાર્તાઓની પસંદગી સંબંધી આ સિવાય જો બીજી એકબે હકીકતો ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ કે સમકાલીન વાર્તાઓમાંની કાંઈકાંઈ આધુનિક કે સામાજિક મિદ્ધાંતના પ્રચાર માટે—‘પચાસ વર્ષ પછી’ એ વાર્તાની જેમ—લખાઈ હોવાથી, તથા બીજી કેટલીક વાર્તામાં રૂપની જ હોય પણ વિષયમાં પ્રવાસ કે ચરિત્રની હોય છે તેથી, માત્ર સમકાલીન સમયમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓ છે, તે કારણે જ બાકડવું એ જવાબદાર પુસ્તકાલયને પરવડે તેકું નથી.

બીજા વિષયનાં પુસ્તકો કરતાં વાર્તાનાં પુસ્તકોનો ઉપાડ બહુ મોટો થાય છે અને તે હજુ નથી એમ કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે. અશબ્દત, વાચકોની વૃત્તિ ગંભીર વિચારમય વાચન બણીથી દૂર જ થઈ જાય તે તો બરાબર નથી. પણ વાર્તાઓ વધુ પ્રમાણમાં વંચાતી દેખાવાનાં એક કરતાં વધુ કારણો છે. પહેલું તો એ કે જોઈએ પુસ્તક ખરીદવાની સ્થિતિમાં હોય છે તેઓ ઘણી વાર એ નાણાં વાર્તાઓમાં નહિ વેંકતાં અભ્યાસનાં પુસ્તકોમાં

રોકે છે કેમ કે આ પુસ્તકોની તેમને ફરીફરીને જરૂર પડતી હોય છે, જ્યારે વાર્તાઓ તો મામાન્ય રીતે એક વાર વાંચીને નાંખી મૂકવાની હોય છે. એ રીતે એક વાચન પછી નિરુપયોગી થનારું પુસ્તક - વાર્તાપુસ્તક - પુસ્તકાલયમાંથી લેનારાની સંખ્યા મોટી હોય તેમાં આશ્ચર્ય જોવું શું છે? બીજું એ કે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાંથી અભ્યાસનાં ગંભીર અને આનંદ માટેનાં અગંભીર એમ બેઉ પ્રકારનાં પુસ્તકો ઉપાડાતાં હોય છે. આમાંનાં જે ગંભીર હોય છે તે વંચાઈને પૂર્ણ થતાં વાર લાગે છે અને અગંભીર ઝડપથી પૂર્ણ થતાં હોય છે. પરિણામે, વર્ષઆખરે આંકડા તારવવામાં આવે ત્યારે વાર્તાનાં આનંદદાયક પુસ્તકોની સંખ્યાનો આંકડો અભ્યાસનાં ગંભીર પુસ્તકોના આંકડા કરતાં મોટો આવેજ ને? ત્રીજું એ કે ગંભીર નાનામોટા અંશેનો ઉપયોગ પુસ્તકાલયના મકાનમાંજ ધણી મોટા પ્રમાણમાં થતો હોય છે - તેના અધ્યયનવિભાગમાં. આંકડા નક્કી કરતી વખતે જો આ વિભાગમાંના વપરાશનું ટકાપ્રમાણ પણ ધ્યાનમાં લેવાય તો ગંભીર વાચન પહેલી નજરે જોટલું થોડું લાગે છે તેટલું નથી એમ સહેલાઈથી બતાવી શકાય. આ હકીકત જ્યાં લગી ધ્યાનમાં લેવાય નહિ ત્યાં લગી વાર્તાવાચનનું પ્રમાણ મોટું દેખાય એ કુદરતી છે. અને છેલ્લું એ કે એક બાબતથી આપણામાં વાચનની વૃત્તિ વધે છે, પણ બીજી બાબતથી, વેપારી, દુકાનદાર, કારીગર, ખેડૂત અને મજૂર: આ સર્વને પોતપોતાના કામધંધામાં અત્યંત ઉપયોગનાં થાય તેમાં પુસ્તકો જ્યાં લગી બાપામાં તૈયાર ન થાય ત્યાં લગી આ વર્ગના વાચકો સારી કે સાધારણ કે નરસી પણ વાર્તાઓ લાલ્સીજ આકર્ષાય તેમાં તેમનો શો વાંક?

૪

પુસ્તકોની પસંદગી કોણ કરે અને કઈ પદ્ધતિથી કરે એ પ્રશ્નની વિચારણા હવે આપણે હાથ ધરવાની છે.

અમેરિકામાં કાં તો પુસ્તકાલયનું જીરુમેદારપત્ર આ કામ કરે છે અથવા તો તેણે નીમેલી નાની સમિતિની ફરજમાં એ ગણાય છે. વડોદરાની સેંદ્રલ લાઇબ્રેરીમાં પણ આ કામ તેની ખાસ કાયમી સમિતિ - જે પ્રોફેસરો, બીજા વિદ્વાનો અને પુસ્તકાલયના મુખ્યાધિકારીની બનેલી છે, તે - કરે છે. પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે કોઈ પણ સંજોગોમાં પુસ્તકોની પસંદગીનો બોજો મુખ્યત્વે મુખ્યાધિકારી અથવા તો અંચાલની પર રહેવાનો; કારણ,

વાચકોની સાથે સીધા સંપર્કમાં જોડાશે એ હોય, છે તેટલા પંચના કે સમિતિના સભ્યો હોના નથી. અંથપાલ પોને એક વાર પમદ કરેલાં પુસ્તકની યાદી તૈયાર કરે પછી તેને બહાલી મજકુર સભ્યોએ આપવાની રહે એ તો દેખીતું છે. અને યાદી ખર્ચની હદમાં તથા પુસ્તકાલયોની એકંદર કાર્યનીતિની હદમાં રહીને અંથપાલે કરી હશે તો સભ્યોની બહાલી જેવી રજુ થઈ હોય તેવી યાદીને કે થોડા ફેરફાર કરીને માત્ર એક આવશ્યક વિધિ તરીકે મેળવવાની રહેશે. અંથપાલની રસરૂચ અને વિવેકશક્તિમાં જે મમિતિમયોને આટલો વિશ્વાસ હોય તો જ અંથપાલ પોતાનું કાર્ય ઘટતી બેઠકરી અને સ્વમાનથી કરી શકે.

પરંતુ કોઈ અંથપાલ મર્ચન્ટ ન હોય એ પણ સ્પષ્ટ છે. તે અન્યત્ત જેને સાધનો પોતાને મળી શકે તેનો—જુડાજુડા-પ્રકાશકોની અવારનવાર પ્રગટ થતી યાદીઓ, જાહેરખબરો, સારા સામયિકોમાંનાં અવલોકનો વગેરેનો—ઉપયોગ તો કરતો હશે જ. પણ તે સિવાય તેણે આ બાબતમાં વાચકોના સહકાર પણ શોધવા ને પામવાનો હોય જ છે. સહકાર મંબધી તેણે વાચકોને જે સવળતા આપવાની તે એવી રીતે કે તેઓ જે પુસ્તકોનો ઉમેરો પુસ્તકાલયમાં કરાવવા ઇચ્છતા હોય તેનાં નામ, લેખક, પ્રકાશક, કિંમત, તે વિશે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વિવેચક કે સામયિકના અભિપ્રાયમાથી ઉતારા,—આ સર્વે માહિતી નોંધવા માટે ખાસ જુદી નોંધપોથી અથવા તો પત્રાં અંથપાલે પૂર્ણ પાડવાં જોઈએ. તેમાંની વાચકોએ કરેલી સૂચના તાત્કાલ પુસ્તકો માટેની હોય તેમ જૂનાંને લગતી પણ હોય કોઈ પણ સંબંધોમાં આ સૂચનાઓ અંથપાલને ઘણી માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. સૂચનાઓનો ઉપયોગ અલગત તે વિવેક વાપરીને જ કરશે. તેણે આનમાં ગણવાનું છે કે સૂચનાઓ તેને બંધનકારક નથી પણ સૂચનાઓને તેણે પોતે બે પ્રકારની મર્યાદાનાં બંધને બાંધવાની કે : ખર્ચની મર્યાદા અને પુસ્તકાલયની કાર્યનીતિની મર્યાદા આ મર્યાદાઓમાં રહીને વાચકોની સૂચનાઓનો ઉપયોગ કરનાર અંથપાલ જેમ પુસ્તકાલયનું દિત માધી શકશે તેમ વાચકોના મોટા ભાગને પણ ઘણો મતોપ આપી શકશે.

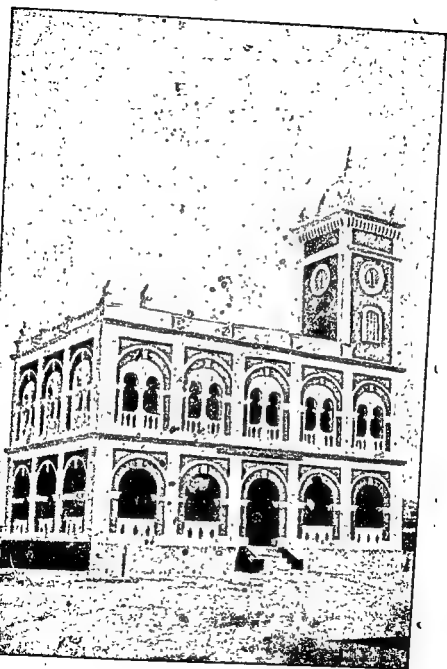
વાચકોની આ પ્રકારની મીઠી સૂચનાઓ અને ઉપર કહી તે પ્રકાશક યાદીઓ વગેરે સાધનો ઉપરાંતનાં જે કેટલાંક સાધન અંથપાલ વાપરી શકે તે આ પ્રમાણે : વંચાવા ગએલા પુસ્તકોની બીજા વાચકો માગણી કરે ને તેમને માટે જે અનામતયાદી ('રીઝર્વ લિસ્ટ') રખાય છે, તેમાંનાં

પુસ્તકોના પ્રકાર અને સંખ્યા; પુસ્તકાલયમાંના જુદાજુદા વિષયનાં પુસ્તકો-
માંથી ક્યાં વધુ વંચાય છે તેના વરસઆખરે કાઢવામાં આવતા આંકડા;
સ્થાનિક સમાજની પ્રવૃત્તિઓ, કામધંધો વગેરે કેવાં છે તેની તપાસ; પોતાના
ગામ કે શહેરમાં જે વિદ્યાપ્રેમી સંજ્ઞનો હોય તેમની સાથેના મેળાપ વખત-
ની પુસ્તકો વિશેની વાતચીત; રાષ્ટ્રીય કે સ્થાનિક અગ્રત્યનો કોઈ પ્રસંગ—
કોઈ અંધકારની જ્યંતી કે શતાબ્દિ જેવો—નજીકના ભવિષ્યમાં યનવાનો
હોય તો તે વખતે જોની ચનારી માગણીને ધ્યાનમાં રાખવી તે; અને,
પ્રકાશકો જે અંગત સંબંધને આધારે કે બીજી રીતે પણ તેને પુસ્તકો
તપામવા માટે જાગડ આપે તો તે તકનો લાભ લેવો તે. આવાંઆવાં
સાધનો પણ અંધપાલ ઉત્તમ પુસ્તકો વડે પુસ્તકાલયને સમૃદ્ધ કરવામાં
વાપરી શકે.

૫

પહેલી નજરે તો ફેટલાકને સંખેદાશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવા આંકડા મિ.
બોસ્ટવિકે પોતાના અન્યના પુસ્તકપસંદગી વિશેના પ્રકરણમાં એક સ્થળે
આપ્યા છે. ૧૯૧૩ની સાલ વિશે લખતાં તેઓ નોંધે છે કે એ વર્ષમાં
અમેરિકન પુસ્તકાલયોનો કુલ ખર્ચ આશરે દોઢ કરોડ ડોલર હતો, જેમાંના
ભાગ્યે જ ત્રીસ લાખ ડોલર પુસ્તકો ખરીદવામાં વપરાયા હશે. આનો અર્થ
એ કે કુલ ખર્ચનો માત્ર એક પંચમાંશ ભાગ પુસ્તકોમાં વપરાય છે, ત્યારે
ચાર પંચમાંશ બીજાં ખાતાંઓ ખાઈ જાય છે. જેઓએ પુસ્તકાલયની
અર્વાચીન પદ્ધતિ વિશે સંગીન માહિતી મેળવી નથી તેમને આ આંકડા
ખેદ અને આશ્ચર્ય કદાચ ઉપજાવશે. તેઓ તીક્ષ્ણતાથી કદાચ એમ પૂછે કે
પુસ્તકાલય તો પુસ્તકો માટે જ છે ને? તો પછી ખર્ચના વીસ જ ટકા તમે
લોહા તો ખાતે ઉધારો એ તે ક્યાંનો ન્યાય? આ સવાલ પહેલી નજરે
ધણે કુદરતી અને વાજબી લાગે છે પણ વસ્તુસ્થિતિથી જેઓ વાકેફ છે
તેઓને તે જો અસ્યાને નહિ તો ગંભીર અધ્યાનભરેલો તો જરૂર લાગે છે;
દેમ કે પુસ્તકોની ખરીદીમાં મુકાબલે ઝોછી રકમ વપરાય છે તે નીચેનાં
કારણસર:

સૌથી પહેલું તો એ કે પુસ્તકાલય જે એક સંસ્થા તરીકે ચાલતું
હોય છે, તેની ફરજ દર વર્ષે પોતે ખરીદેલાં પુસ્તકોની સાચવણી અને
પ્રચારમાં જ આવી રહેતી નથી. સંસ્થા સ્થપાઈ ત્યારથી તે હમણાં સુધી

શ્રી સયાલ શ્વેતાચર્ય પુસ્તકાલય, શિનાર

જે પુસ્તકસંગ્રહ તેને હસ્તક ચલા કર્યો હોય છે, તેની આવવણી અને તેનો પ્રચાર પણ તેણે કરવાનો હોય જ છે. આ હેતુ માટે મકાન, મોકરમંડળ, ફોટોમાં પુસ્તકની ફરી બાંધણી વગેરે ખાતે ખર્ચ કર્યા વિના તેનો છૂટકો નથી. ને આ સર્વમાં જેટલો આવશ્યક ખર્ચ કરવો પડે તેટલો નવાં ખરીદીમાં ઓછો જ થાય એ દેખીતું છે. આ દુકાનના ધ્યાનમાં લઇને અમેરિકામાં એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે અમુક વર્ષમાં પ્રચાર પામેલા પુસ્તકદીઠ ત્યાં બધો મળીને જે ખર્ચ આવે છે, તે ૩ થી ૧૦ સેન્ટ હોય છે. ખીજો મુદ્દો જે આ બાબતમાં ધ્યાનમાં રાખવાનો તે એ કે જે વાચકો હવાપ્રદાશવાળાં મકાન, કાબેલ કામદારો, પુસ્તકાલય ખુલ્લું રહેવાના વધારે લાંબા કલાક, બાળકો માટે નિરાળી સગવડ: આ બધું ચલાતા હોય તે તેમણે એ દરેકને અંગે જે ખર્ચ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી તે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે. તેઓ તેમ કરે તો નવાં પુસ્તકો પર જે પ્રમાણમાં ઓછો ખર્ચ થાય છે તે નિશે તેમને ફરિયાદનું કારણ ન રહે.

૬

છેક ધસાવકું, બહુ ફોટોનું કે બોવાવકું પુસ્તક નવું વસાવવાનો તથા અમુક પુસ્તકની એકથી વધુ, અને કેટલી વધુ, નકલો રાખવી: આ પ્રશ્નો પણ ટુંકી છતાં રમટ ચર્ચા માગી લે તેવા છે.

કેટલાંક જરૂરી પુસ્તકો તદ્દનજ ધસાઇ કે ફાટી ગયાં હોય, ફરીથી બાંધાવી જ ન શકાય તેવી હાલતમાં હોય, તો તેની નવી નકલ વસાવવી જોઈએ. આપું પુસ્તક જે કાંઈ સંભાન્ય શિષ્ટ મંથકારનું હોય તો તો તેવી નકલ અવશ્ય લેવી જોઈએ. ખીજા બાબત, મંથપાલે એ મમજવાનું કે એ પુસ્તક જે તેવા મંથકારનું ન હોય, તેને માટે હવે જીવ જીવી માગણી વાચકો તરફથી ચલી ન હોય, અથવા તો તે કાંઈ એવી વાર્તાનું પુસ્તક હોય કે જેની સામું પણ જોવાની દરકાર આ જમાનામાં કાંઈ ન કરે, તો પછી, તે પુસ્તક એક વખતે પુસ્તકાલયમાં હતું ને હવે ફાટકું કે બોવાવકું માટે નવું લેવું જ જોઈએ, એવો આમલ ધરવાની પણ કરી જરૂર નથી. જે માગણી હોય અને પુસ્તક કાલાતીત થઇ ગયું ન હોય, તો જ તેની પર નવો ખર્ચ કરવો.

અમુક પુસ્તકની બે અથવા વધુ નકલોનો પ્રશ્ન ઉપલા પ્રશ્ન જેટલો સહેલો નહિ પણ કૈંક અટપટો છે. જે લેખક ધણો લોકપ્રિય હોય

પુસ્તકોની તો સંખ્યાબંધ નહોતી. અમેરિકામાં શાખાપુસ્તકાલય માટે અને આપણે ત્યાં મધ્યવર્તી સાર્વજનિક કે ફરતાં પુસ્તકાલયો માટે રાખવાની હોય છે. બીજું, ત્યાં સ્કોટડિકન્સ જેવા લેખકોનાં અને આપણે ત્યાં પ્રેમાનંદ, ગોવર્ધનરામ કે 'કાન્ત' જેવા લેખકોનાં પુસ્તકો પાક્યપુસ્તકો તરીકે આલતાં હોવાથી, એવાં પુસ્તકોની માગણી વિદ્યાર્થી વાચકો તરફથી ઘણી આવવાની અને તે કારણે તેવા દરેક લેખકના તેવા પુસ્તકની બે તેટલી વધુજ નહોતી પુસ્તકાલયે વસાવવી ઘટે. વળી આ વર્ગનાં પુસ્તકો તો એવાં કે વિદ્યાર્થી ઉપરાંત સામાન્ય વાચક પણ 'રીઝર્વ સિસ્ટ' દ્વારા તેની માગણી વારંવાર કરતો જણાય છે. આ કારણે પણ કોઈ પણ સારું પુસ્તકાલય આ પુસ્તકોની એકાદબે નકલથીજ ન ચલાવી શકે. નહોતી સંખ્યા તો, અક્ષયત્ત, દરેક સ્થળની સ્થાનિક જરૂરત તેમજ ખર્ચની ભેગવાઈને લક્ષમાં રાખીને નક્કી કરવી જોઈએ. તે વિશે કોઈ અચળ નિયમ સ્થાપી નજ શકાય.

૭

પુસ્તકપત્રદગીના ધોરણ તથા સર્વસામાન્ય નિયમોના આદલા નિરૂપણ પછી આ વિષયમાં હેલ્ડું કહેવાનું રહે છે તે, એ પત્રદગીના વિધિના વિગતો સંબંધી.

અંધપાલે સૌથી પહેલાં તો, વધુમાં વધુ માધનૈને આધારે ખરીદવાનાં પુસ્તકોની એક પ્રાથમિક વિસ્તૃત યાદી, ઉપલા સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખીને, કરવી જોઈએ. આ યાદીની પર તેણે પોતે પહેલાં તો પુસ્તકાલયની જરૂરતો તથા નાણુંસવડની દૃષ્ટિએ બારીકોબરી નજર ફેરવી જવાની. પછી તે પુસ્તકોની વરદી આપનાર ખાતા-ઓર્ડર ડીપાર્ટમેન્ટ-સાથે મસલત કરે, કેમકે ફાજલ નાણું વિશેની ખરી ખજાર તો એ ખાતાને હોય છે તેટલી બીજા કોઈને હોતી નથી. વાત આટલે મુધી આપ્યા બાદ અંધપાલે મધ્યવર્તી તેમજ બીજાં પુસ્તકાલયો માટે વિષયવાર અને દરેક માટે સંખ્યાવાર આખરી યાદી તૈયાર કરવી. તે યાદી, પોતાના પુસ્તકાલયનો જેવો રિવાજ હોય તે પ્રમાણે કાં તો માત્ર વિધિપૂરતી ('ફોર્મલ') સંમતિ માટે યા તો આખરી પત્રદગી માટે, પુસ્તકાલયની પુસ્તકસમિતિ સમક્ષ રજુ કરવી. કેટલેક સ્થળે એવું હોય છે કે સમિતિની મંજૂરી પણ યાદીને આધારે નથી મળતી-સંખ્યો પુસ્તક પ્રત્યક્ષ જેવા ઇચ્છતા હોય છે. તેમની આ ઇચ્છા

જની શેકે ત્યારે જરૂર આજીવામાં દેખીતા લાલ છે. એટલું જ નહિ પણ અંધપાલ પોતે પણ જો પુસ્તક ખરીદ્યા પહેલાં તેનાં રૂપરંગ, ટકાઉપણું, સારા કાગળ અને ચોખ્ખા અક્ષર : આ વગેરે જાગતોનો પાકો નિર્ણય કરવા માટે તેને પહેલેથી તપાસવાની તક લઈ શકે તો તેણે તે જરૂર જ લેવી જોઈએ.

પુસ્તકને હિપલક નજરે જોયા ઉપરાંત, કોઈકોઈ સમિતિ સભ્યો તે નિવૃત્તિથી જોવાવાંચવાનો અથવા તો એ કામ માટે પુસ્તકાલયે નીમેલા સ્વયંસેવી ગૃહસ્થો પાસે તે વંચાવવાનો આગ્રહ પણ રાખે છે. જ્યાં આ પ્રથા હોય ત્યાં અંધપાલે પ્રકાશકો પાસેથી પુસ્તકો જાગંડ મેળવવાની તજવીજ રાખવી જોઈએ. આ રીતે પુસ્તક વાંચ્યા પછી સમિતિના ગૃહસ્થોએ તે વિશે જે વિચિત્રવાર અભિપ્રાય આપવાનો, તેના મુદ્દાવાળાં છાપેલાં પત્રકો પણ અમેરિકાનાં પુસ્તકાલયોમાં રાખવામાં આવે છે.

પુસ્તકોની પસંદગી વર્ષના આરંભમાં એકદમ થઈ જાય તે બધાં નાણાં એ રીતે ખર્ચાઈ જાય, તેના કરતાં પસંદગી દર મહિને બહાર પડતાં પુસ્તકોને આધારે થાય તો તેમાં વાચકોની તાજ સાહિત્ય માટેની માગણી વધુ સંતોષી શકાય છે.

જ્યાં શાખાપુસ્તકાલયો કે ખીજા પ્રકારનાં સ્થાનિક પુસ્તકાલયો હોય તેના અંધપાલોની મદદ જો પસંદગી વેળા લેવામાં આવે તો તે પણ તેને સ્વચ્છતા વાચકોને સંતોષવાનો એક વધુ માર્ગ છે.

૮

આ પ્રકરણના હમણાં સુધીના સાત વિભાગોમાં જે કે પુસ્તકપસંદગી માટે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાંનું જેજે આપણે ત્યાંનાં સ્થિતિ અને સંજોગોને અનુકૂળ હોય તે સંબંધે વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના કાર્યમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું જ છે. તે ઉપરાંતની આ પ્રવૃત્તિને અંગેની જે પદ્ધતિ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોમાં ચાલુ છે તેની મુખ્ય વિગતો હવે આપીશું.

રાજ્યના દરેક પુસ્તકાલયની બાબતમાં જે સૌથી પહેલો અને સોનેરી નિયમ માન્ય રાખવામાં આવ્યો હોય તે એ કે કોઈ પણ પુસ્તકાલયમાં કોઈ પણ પુસ્તક એકાદ વ્યક્તિ કે નાના વર્ગના જ ઉપયોગ માટે નથી મંગાવાતું. પુસ્તકાલયની સાર્વજનિકતા હમેશા જ દૃષ્ટિમગ્નીપ ગણેલી હોવાથી જેમ વાચક વર્ગનો વિકાસ તેમ તેઓના મોટામાં મોટા ભાગની જરૂર

ખ્યાલ દ્વેષાં પડેલો ગણવામાં આવે છે. આ કાગ્જેજ, કોષ્ટ પશુ સ્થળની વ્યવસ્થાપક મિતિના મળ્યો માત્ર પોતાને કે પોતાના એક કે બે લાગતા-વળગતાઓને જ કામના એવા કારે કિંમતનાં પુસ્તકો ન મળાવે તે માટેની માવચેની રખાની હોય છે.

સેંટ્રલ લાઇબ્રેરી માટે પુસ્તકમિતિ છે એવો ઉદ્દેશ ઉપર આની ગયો જ છે. એ મિતિમાં નીચેના હોદ્દાના મુદરથો મળ્ય તરીકે કાર્ય કરતા હોય છે: અગ્રેજી પુસ્તકો માટે, ગણના વિદ્યાધિકારી અને ક્યુરેટર ઓફ લાઇબ્રેરીઝ, ગુજરાતી માટે એસિસ્ટન્ટ ક્યુરેટર ઓફ લાઇબ્રેરીઝ, પ્રાંત વિદ્યાધિકારી અને વડોદરાકોલેજના ગુજરાતીના અધ્યાપક, મરાઠી માટે, ગાંધીના રેકૉર્ડ-કીપર, દિંદી માટે, વિદ્યાધિકારીખાતાના એક નિરીક્ષક અને પુગ્યોની શિક્ષણાનુભવશાળાના એક શિક્ષક^૧

આ પુસ્તકમિતિ મામાન્ય રીતે ૬૦ ગ્રન્થ મહિને એક વાર મળે છે. તે વખતે ક્યુરેટર તથા બીજા દરેક મળ્યે જે યાદી કરી દોષ છે તે તથા વાચકોની સૂચનાઓવાળી યાદીઓ વિચારવામાં આવે છે તથા તેમાંનાં ક્યાં પુસ્તકો ખરીદવા તેનો નિર્ણય અદ્ભુતીથી કરવામાં આવે છે. નિર્ણય કરવામાં આવે છે તે આ એક મુખ્ય મિદ્ધાત ખ્યાનમાં ગણીને જ, કે જ્ઞાનની દરેક શાખાના પુસ્તકોની પમદગી વાજખી પ્રમાણમાં જ થાય ને કોષ્ટ પશુ શાખાને ણિનજરી કે અણુધટતું મહત્ત્વ ન અપાય ગુજરાતી પુસ્તકો માટે એવો નિયમ પશુ છે કે તેનું દરેક અગત્યનું પ્રકાશન તેના અધ્યયનવિભાગમાં હોવું જોઈએ

પુસ્તકપમદગીની જાજતમાં રાજ્યનાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો માટે એવો નિયમ છે કે દરેક પુસ્તકાલય પોતાને જોઈતાં પુસ્તકોની યાદી મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયખાતાને મોકલે. એ યાદી તપાસતી વેળા ખાતાના અધિકારીઓને તેમાંથી કોષ્ટ પશુ પુસ્તક ગદ કરવા જેવું લાગે તો તેઓ તેમ કરી શકે છે. ઉપરાંત, વર્ષ દરમિયાન સાગ શિષ્ટ લેખકોનાં નવાં બદાર પડ્યાં હોય તે પુસ્તકો અથવા અધ્યયનવિભાગ માટે જેની જરૂર લાગે તેવાં પુસ્તકો ખાતું એ યાદીમાં નવા ઉમેરી શકે છે આ કાર્ય માટે વડોદરારાજ્ય-

* —————

૧. હોદ્દાદોની આ યાદી ૧૯૨૮માં પ્રગટ થયેલા 'જર્નેલ એન્ડ ઇટસ લાઇબ્રેરીઝ'માંથી લીધી છે સંખ્યાની ફેરફારી સંજોગાનુસાર કરવામાં આવે છે

પુસ્તકાલયપરિષદમંડળે નીચેથી એક ખાસ સમિતિની મદદ લેવાય તેવી યોજના થઈ છે તપાસ બાદ જેજે યાદી જેજે પુસ્તકાલય માટે મંજૂર થઈ હોય તે યાદી પ્રમાણેનાં પુસ્તકો તે દરેક પુસ્તકાલયને પૂર્ણ પાડવાની સૂચના ખાતું વડોદરાના ‘પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ’ને આપે છે. આ મંડળ સહકારી ધોરણે પુસ્તકાલયોને પુસ્તકો સામયિકો વગેરે પૂર્ણ પાડવા જ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. તેના અસ્તિત્વથી રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોને ખર્ચની દૃષ્ટિએ ઘણો ફાયદો થયો છે કેમ કે તેની મદદને લીધે પુસ્તકાલયના કાર્યકરોને હેતરાવાનો ભય રહેતો નથી, તેમ જ તેમને વળતરમાં પણ પહેલાં કરતાં વધારે લાભ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૪મું

પુસ્તકોની ખરીદી

પુસ્તકાલયમાં અમુક મહિને મંગાવવાનાં પુસ્તકોની પાકી યાદી ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી રીતે એક વાર તૈયાર થઈ જાય, ત્યારથી માંડીને તે પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં આવે તથા કબાટ કે અલરાષ્ટમાં ગોઠવવા માટે જો તે વિભાગના કાર્યકરોને સોંપાય, ત્યાં સુધીની જોજો નાની મોટી વિધિ છે તે પુસ્તકખરીદી માટેની વિધિ ગણાય છે. આ વિધિના બે મુખ્ય ભાગ કુદરતી રીતે જ પડી જાય છે: વરદી મોકલાય ત્યારનું કામકાજ તથા પુસ્તક આવ્યા પછીનું. આ દરેક ભાગનું વિવેચન ક્રમવાર કરીશું.

વરદીના સંબંધમાં જો બે મુખ્ય વાત લક્ષમાં રહેતી જોઈએ તે આ પ્રમાણે: મંડપાલ તથા તેના મદદનીશોએ મળીને દરેક પુસ્તક તથા કર્તાના નામવાળુ તેમજ અંદાજ કિંમત સહિતનું એક પત્રક આપી યાદી માટે તૈયાર કરવું તથા તે પત્રકની બે નકલ બનાવવી; અત્રે બીજું એ કે પત્રકની એક નકલ શ્રુતસેલરને મોકલવી તથા બીજી પોતાની પાસે ફાઇલમાં રાખવી. કિંમતના અંદાજ પહેલેથી કાઢવાની જરૂર હોય છે તે એટલા માટે કે પુસ્તક હાથમાં આવે તે પહેલાં વચ્ચે જો ફેટલોક સમય નીકળી જવાનો, તે દરમિયાન પુસ્તકાલયના કાર્યકરોએ જાણવું જોઈએ કે પોતે કયા ફંડમાંથી ફેટલો ખર્ચ કરવાનો માથે લીધો છે, દર મહિને ફેટલી રકમનાં પુસ્તકો મંગાવાય છે, વગેરે.

ઉપર જે વરદીપત્રક કહ્યું તે કા તો એક ચોપડીમાં કરવું, નહિ તો પુસ્તકવાર પત્તા કે કાપતીઓનું તે બનાવવું ને આ પત્તા કે કાપતીઓને વિષયવાર ગોઠવવા દરેક પત્તા પર કે કાપતી પર આટલા મથાળા છાપેલા હોય પુસ્તક, તેનો કર્તા અને પ્રકાશકનું નામ જે શુક્રસેનગને વગદી આપી હોય તેનું નામયમ, કિંમત, વગદી મોકલનાની તથા તેનો અમન થઇને પુસ્તક પુસ્તકાલયમાં આવ્યાની તારીખ તેને કમાટમાં મૂકવા તૈયાર કરીને આપ્યાની તારીખ પુસ્તકની બનામણુ જે કોઇએ કરી હોય તો તે કન્યાગનું નામ, શેરો, પુસ્તકસમિતિનો સમતિદર્શક મિત્રો આમાના જે જે આમન વરદી આપ્યા પહેલા ભરી શકાય તેમ હોય (ને ધણાખરા તેમ ભગશે) તે પહેલા ભરવા અને બાકીના પુસ્તક આવી ગયે ભગવા

વરદીપત્રક તૈયાર થઇને વરદીખાતામાં આવે છે એટલે તેની નકલ કરવા વગેરેનો તથા વગદી શુક્રસેનગને મોકલવાનો વિધિ થાય છે

અપાયલી વરદી પ્રમાણેના પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં આવી પહોંચે એટલે તેને અગે વગદીખાતાએ જે વિશેષ કામકાજ કરનાતું તે આ પ્રમાણે પત્રકની જે નકલ રાખવામાં આવી હોય, તેની વિગતોની માથે પુસ્તકો સાથે જે ભરતીઉં (ખિત) આવ્યું હોય તેમાની દરેક વિગત પુસ્તકવાર મેગની જેવી અને તે બગાડ છે કે કેમ તેની ખાતરી કરી લેવી તે વખતે પુસ્તક પરજ, પુસ્તક કમાટમાં ગોઠવવા સબધી જરૂરી હકીકતોમાની જે આ તમકકે જણાવલી હોય છે તે—એટલે કે પ્રકાશક કે શુક્રસેનગનું નામ તથા કિંમત—દરેક પુસ્તક પર જ મુખપૃષ્ઠની પાછળ તુર્ત પેન્સિલથી ટપકાવી લેવી પત્રક અને ભરતીઆની સરખામણી થાય ત્યારે આગની અદાલત કિંમત તથા ખરી, ભરતી કિંમત એ બે કિંમતો વચ્ચે જે તફાવત કેટલીક વાગ માત્રમ પડે છે, તે અદાલત વખતે નિશ્ચિતપણે જે બાગતો—વગતર કે નૂગની રકમ જેવી બાગતો—કહી શકાય તેવી નથી હોતી તે બાગતો પાછળથી નિશ્ચિત રૂપમાં જણાવાને લીધે પડતો હોય છે

આટલા વિધિ માલ પુસ્તક વર્ગીકરણ—કે જેની વિગતો આપતો પ્રકરણ મા આપી છે, તે—માટે તેના ખાતામાં મોકલવામાં આવે છે

પુસ્તકોની ખરીદી કરતા જે અમુક બાગતો વિશે ખાસ ઠાળજ કે માવચેતી રાખવાની હોય છે તેનો વિચાર હવે કરીએ

કાંઈ પણ ગ્રંથપાત્રે પોતાના પુસ્તકાલયને માટે જનતાં મુધી ધસાઈપીસાઈ ગએલી જૂની ચોપડીઓ લેવી નહિ. નવી પ્રત તેવી ચોપડીની જો નજ મળે ને આવી શકે તેવી જૂની લેવી પડે, તો પછી એમ કરવું કે તેવી ચોપડીને સારી રીતે પાકું મજબૂત પુઠું બંધાવી લેવું એટલે તે લાંબી મુદત સુધી ટકે.

ખીલું એ કે પુસ્તક ખરીદ કરાવવા માટે તેના જે વેચનાર કે આડતિયા ગ્રંથપાલ પાસે તારવાર આવતા હોય છે, તેમની મીઠીમીઠી મોઢક વાતોથી કહી પણ તેણે બોળવાવું જોઈએ નહિ. તેના માણસોથી વા તેમની લલચાવનારી જાહેરખબરોથી દોરવાઈને તેણે શબ્દકાશો કે વિશ્વકોશો જેવા ભારે કિંમતના ગ્રંથો ખરીદવા સંબંધી અગાઉથી બંધાઈ જવું એ પણ બિલકુલ સલાહભરેલું નથી. વળી, વેચનાર જો આપણે માગેલી અમુક ચોપડી વિશે એમ કહે કે તે મળતી નથી, જગતમાં જ નથી, તો તે વિષયમાં તેના બોલને આખરી નિર્ણય ગણી લેવો નહિ, કેમ કે ઘણી વાર તે પોતે જ આવી બાબતમાં પાકી તપાસ કર્યા વિના જવાબ દઈ દેતો હોય છે.

પુસ્તક ખરીદ કર્યા પહેલાં તેનાં આટલાં અંગ ખાસ સારાં હોવાની ખાતરી ગ્રંથપાત્રે કરી લેવી: મજબૂત કાગળ; મધ્યમ કદના સાફ અક્ષર; અને ચોપડી છૂટથી વપરાયા છતાં દીક્ષી ન પડે તેવી જાંધણી. કાંઈ વાર આ ત્રણે અંગ એક સાથે સારાં હોતાં નથી. પણ સારા કાગળ અને સ્પષ્ટ અક્ષર માટે તો આગ્રહ રાખવો જ જોઈએ; જાંધણી તો પુસ્તકાલય પોતાની જરૂર અને ગુંજાશ પ્રમાણેની કરાવી લઈ શકે છે.

આ પદ્ધતિ અનુસાર પુસ્તકો ખરીદનાર પુસ્તકાલય સારાં પુસ્તકો કિંદાયત લાવે અને ઓછામાં ઓછા વિલંબે ખરીદી શકશે.

ગુજરાતનાં અને ખાસ કરીને વડોદરારાજ્યનાં પુસ્તકાલયોને તો ઉપર જણાવેલી અનુકૂળતાઓમાંની ઘણીખરી પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ માર્ફત મળે છે. મંડળ વિશેની વિગતો સત્તાવીશમા પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧૫મું

વર્ગીકરણ

“પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ એટલે પુસ્તકસંગ્રહમાં સમાયક્ષા યાનની મુખ્યવસ્થિત રચના. સંગ્રહની માત્ર રચના કરવાની હોય તે તો તેને કે તેના કોઈ વિભાગને કદવાર, કર્તાવાર કે વિષય પ્રમાણે મૂળાક્ષરને અનુક્રમે ગોઠવીને કરી શકાય. પરંતુ પુસ્તકાલયની એવી રચના તે વર્ગીકરણ નથી—સિવાય કે, તર્કશાસ્ત્રના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતોને અનુમરીને સંગ્રહમાંનાં પુસ્તકોને સંપૂર્ણપણે બ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં હોય.”^૧

આવા શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો બિ. સી. એ. કટરના શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે “કોઈ પણ જાતનું વર્ગીકરણ એટલે સમાન વસ્તુઓનું એકીકરણ; અને પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ એટલે એક જ વિષય પર અથવા તો સમાન વિષયો પર લખાયેલાં પુસ્તકોનો સંચય.” વર્ગીકરણના બીજા બેત્રણ શાસ્ત્રોએ સારા વર્ગીકરણનું જે સ્વરૂપ અને તેનાં જે સ્વરૂપો સૂચવેલાં છે, તેને આધારે આપણે એમ કહી શકીએ કે વર્ગીકરણની પદ્ધતિ સર્વસંગ્રહક અને સ્થિતિરચાપક હોવી જોઈએ; તેમાં જેમ ભૂતકાળના અને વર્તમાનના યાનનાં પુસ્તકોને માટે સ્થાન હોવું જોઈએ,

✽—————

તેમજ, હવે પછી જગતના જ્ઞાનદ્રુને નવીનતી શાખાઓ પુટવાની છે, તેનો સમાસ પોતામાં કરી લેવાની શક્તિ પણ દોષી નોંધાવે. વર્ગીકરણની આદર્શરૂપ પદ્ધતિ તેને કહી શકાય જેમાં સૌથી વધુ સંગ્રહ ધરાવતા વિષયોનાં પુસ્તકો એકત્રીજાની ગને તેટલાં વધુમાં વધુ નજીક મુકાયલાં હોય. આ પ્રકારની ગોઠવણ યંત્ર જેવી સરળતાથી કામ આપતી હોવાથી પુસ્તકો વાપરનારનો ધણો સમય તે બચાવે છે. અમુક પુસ્તકાલયમાંનાં પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ ઉત્તમ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય, આ સલાહોના સંતોષકારક જવાબો તેના વાપરનારને મળે કે ન મળે, તેની પગથી કરી શકાય: (૧) જને ત્યાં સુધી, પરસ્પર સંબંધવાળા વિષયોના કુદરતી ક્રમને તે અનુસરે છે કે નહિ; (૨) વર્ગો પૂરેપૂરી ગ્રીષ્મવટથી પાડવામાં આવ્યા છે કે નહિ; (૩) વર્ગોના પેટાવર્ગો જરૂર પ્રમાણે પાડવાની, અને તે વધુમાં વધુ સંખ્યામાં પાડવાની મવળતા તેમાં છે કે નહિ; અને, (૪) તેની વિસ્તૃત, વિગતવાર અનુક્રમણી તૈયાર છે કે નહિ. વર્ગીકરણની જે પદ્ધતિનાં આ ચારે અંગો સમજા હોય તેને આપણે આદર્શરૂપ પદ્ધતિ કહી શકીએ.

૨

વર્ગીકરણની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો પરિચય વાચકને કરાવ્યા પહેલાં, વર્ગીકરણ વિશે ઉપર જે સર્વમામાન્ય દષ્ટિએ કહ્યું છે. તેની પૂર્તિરૂપે થોડી વિગતો અહીં વર્ગીકરણની અગત્ય અને ઉપયોગિતા સંબંધી આપવી યોગ્ય લાગે છે.

પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ કરેલું હોય છે તે હકીકત તરીકે તો અંચપાલ અને ગ્રાહક-પુસ્તકવાચક-જનેના ખપમાં આવતું હોય છે; પણ તે મુખ્યત્વે તો ગ્રાહકની સગવડ માટે હોય છે-જેમ, આખી અર્વાચીન પુસ્તકાલયની યોજના જ તેના લાભ માટે છે તેમ. અથવા એમ કહી શકાય કે અંચપાલ ગ્રાહકને સારી રીતે મદદ કરી શકે તેટલાપૂરતો જ અંચપાલને વર્ગીકરણનો ઉપયોગ હોય છે. વર્ગીકરણ એટલે, આપણે ઉપર નોંધે તેમ, અમુક પદ્ધતિથી પુસ્તકોનાં નામની ગોઠવણી. એ ગોઠવણીમાં પુસ્તકો પર અમુક સ્વીકારાયેલી યોજના પ્રમાણે ન જરૂર વગેરે લખવાનો તથા તે ક્રમમાં તેને કળાટમાં કે અલરાષ્ટ્ર પર ગોઠવવાનો સમાવેશ પણ થાય છે. એ યોજના અને ક્રમ મુજબ અંચોની અંચણાદી ઉદ્દેશ વર્ગીકૃત નામાવલી બનાવવામાં આવે છે. એ જાદી પહેલાં મોટા ચોપડામાં રાખવામાં આવતી, પણ હવે

તો પતામાં રાખવાનો નિયમ હોય છે. કેટલીક વાર એવું પણ બને છે કે એક પુસ્તક બે વર્ગમાં પડતું હોવાથી, તે અમુક વર્ગની યાદીમાં હોય, પણ, તેજ વર્ગમાં તેને સ્થાને કળાટમાં અજરાઈ પર ન હોય. આમ થવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે: એક પુસ્તક એક સાથે બે રચણે હોઈ શકે નહિ.

પણવાર એમ કહી લઈએ કે અમુક પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકોના વર્ગીકરણ જેવું કે નથી, અને પુસ્તકો જેમજેમ આવતાં જાય તેમજ તેના આગમ-ક્રમમાં એટલે 'એક્સેશન ઓર્ડર'માં મુકાય છે. આ સ્થિતિનું પરિણામ અગવડ કરનારું ન થાય, જે પુસ્તકાલય નાનું જ હોય તો. પણ મોટા પુસ્તકાલયમાં એવી રીત ન ચાલે. તેમાં તો વર્ગીકરણ વિના ગ્રાહક અને ગ્રંથપાલ, બેઉને બારે અગવડ પડે. મોટા પુસ્તકાલયમાં માત્ર આગમક્રમ નકામો થઈ પડે છે કે કેમ કે રીતસરનું વર્ગીકરણ ત્યાં હોય તો જ ગ્રાહકોને અમુક વર્ગનું જે અમુક પુસ્તક જોઈતું હોય તે તેને નિશ્ચિત રચણે ઓછામાં ઓછા શ્રમના અને સમયના વ્યયથી મળી શકે છે. કદાચ એ રચણે પુસ્તક ન મળે તો ગ્રાહક લાગતો જ બીજા વર્ગમાં—જે વર્ગમાં તેના સંબંધ હોય તેમાં—પોતાને જોઈતા પુસ્તક માટે તપાસ કરી શકે છે. ત્યાંથી પણ તેણે જે પરિણામ પામવાનું હોય તે તુર્ત અને થોડી જ મહેનતે તે પામે છે. આમ બધા પ્રકારની સગવડ મળે માટે મોટા પુસ્તકાલયમાં વર્ગીકરણ સર્વાંશે આવશ્યક છે.

જે પુસ્તકાલયોમાં અર્વાચીન પ્રકારની ખુલ્લાં કળાટની નહિ, પણ જૂની બધ કળાટની પદ્ધતિ હજી ચાલુ છે, ત્યાં પણ સંગ્રહનું વર્ગીકરણ થએલું તો હોવું જોઈએ જ. ફેર એટલે પડે છે કે ખુલ્લાં કળાટવાળા પુસ્તકાલયમાં વર્ગીકરણ ગ્રાહકને વિશેષ ઉપયોગી થાય છે, ત્યારે બધ કળાટવાળામાં ગ્રંથપાલને; કેમ કે ગ્રાહક પોતાને જોઈતું પુસ્તક ગ્રંથ યાદીમાંથી ચુંટીને તેનું નામ ગ્રંથપાલને આપે, એટલે તે કળાટમાંથી સહેલાઈથી તે ઉપાડીને ગ્રાહકને આપી શકે છે. વળી, અમુક પુસ્તક પુસ્તકાલયમાં છે કે નહિ તે સવાલનો જવાબ ગ્રંથપાલે ગ્રાહકને દેવાનો હોય છે, ત્યારે પણ, એ કામ વગીકૃત સંગ્રહમાં જ વધારે સહેલું છે. એ વખતે ગ્રંથપાદી પણ પૂરતી મદદગાર નથી નીવડતી. એ યાદી જે માહિતી આપી શકે તે એટલી જ કે માગેલું પુસ્તક પુસ્તકાલયે કદી પણ વસાવ્યું છે કે નહિ; બાકી, એ વસાવેલ હોય છતાં વંચાવા અથવા તો ગંધાવા ગયું હોય તો તે વાતનો

નિર્ણય અંચપાલ તો જ તુર્ત કરી શકે અને સરગતાથી કરી શકે, ને તેનો સંપ્રદ વર્ગીકૃત હોય.

આદેશ વિવેચન પરથી સમજાશે કે વર્ગીકરણ પ્રદક્ષા કળાટના આદેશને સીધી રીતે તથા અંધવાળાને આડકતરી રીતે ઉપયોગી છે. તેમાં જે, પ્રદક્ષા કળાટવાળું જે પુસ્તકાલય હોય, તેનો છૂટકો તો પદ્ધતિસરનું વર્ગીકરણ કર્યું જ થાય છે એમ કહી શકાય. ઉપરાંત, કળાટનો પ્રકાર મને તે હોય તોપણ, અંચપાદી દ્વારા વર્ગીકરણની ઉપયોગિતા પણ છે જ.

૩

વર્ગીકરણ પુસ્તકાલય વાપરનારાઓની સગવડ માટે, તેને માટેનાં ત્રણ-ચાર ધોરણોમાંના કોષ્ટ પણ એક ધોરણે થઈ શકે છે. એ ધોરણો તથા તે દરેકના વહેવાર ઉપયોગનો થોડો વિચાર કરીએ.

આદેશની દૃષ્ટિએ, અભરાષ્ટ પરનું સૌથી વધુ જરૂરી વર્ગીકરણ તે વિષય-વાર વર્ગીકરણ છે. તેમનામાંના કોષ્ટને કતોવાર વર્ગ નોંધતો હોય તો તે પછી અંચપાદી પરથી મેળવી શકાય છે. વિષયવાર ગોઠવણીમાં (ખાસ કરીને સાહિત્ય જેવા વિષયમાં) પેટાવર્ગો જરૂરી હોય છે: જેમ કે, કાવ્ય, નાટક, નવલકથા. જે પુસ્તકાલય કોષ્ટ ખાસ વિષયને લગતાં પુસ્તકોનું હોય છે તે પોતાના વાપરનારાઓની જરૂર પ્રમાણે સાલવાર અથવા તો પ્રકાશનના વર્ષવાર પોતાનાં પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ કરે છે. કોષ્ટ સંસ્થા કે કલબ પોતાના સભ્યોએ લખેલાં પુસ્તકોને પોતાના પુસ્તકાલયમાં સભ્યવાર પણ ગોઠવે છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં સામાન્ય રીતે તો વિષયવાર વર્ગીકરણ હોય છે. અને યાદીમાં કતોવાર પણ. પરંતુ કોષ્ટ વાર તેણે આ બંને પ્રકારનાં વર્ગીકરણને ઉવેખીને માત્ર કદવાર ગોઠવણી જ કરવી પડે છે. બહુ મોટાં પુસ્તકો એક તરફ ગોઠવાય, અને નાનાં કે મધ્યમ કદનાં બીજી તરફ, એ પ્રમાણે ત્યાં કરવામાં આવે છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે પોકેટ એડિશન જેવી નાની ચોપડીઓ ને મોટીની ભેગી જ રાખવામાં આવે, તો નાની ચોરાષ્ટ જવા છતાં ખચ ન પડવાનું જેખમ રહેલું હોય છે. કદવાર વર્ગીકરણ પ્રમાણેની ગોઠવણી હોય તો દેખરેખ રાખવાની મુશ્કેલી વધારે હોઈને, ચોરીનું જેખમ ઓછામાં ઓછું રહે છે.

પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ એક વાર થઈ ગયા પછી, વર્ગીકરણની જે પદ્ધતિ પુસ્તકાલયને માટે સ્વીકારવામાં આવી હોય, તે પ્રમાણેના અક્ષર અને અંક

પુસ્તક પર લખવામાં આવે છે. આ અંકનનો ('નોટેશન'નો) ઉપયોગ ખરામાં ખરા જ હોય છે તે તો અંથપાલનેજ. ગ્રાહકો માટે તો પૂતી વિગતોવાળી અંથપાદી અને કપાટો પરનાં વિભાગવાર નામ તથા નંબર બસ થાય છે.

કોઈ પણ પુસ્તકાલયનું વર્ગીકરણ અચળ ગણાય તેવાં અકર્ષક ખાનાંમાં, જાણે તેને એક જ બીજામાં સદાને માટે ઢાળી રાખ્યું હોય તેવી રીતે, કરવાનું અશક્ય છે. આમ બનવાનાં કારણો છે. ધણાં પુસ્તકો વિશે એ મુશ્કેલી નડે છે કે તેને અમુક એક કે બીજા વર્ગમાં જ ન મુકાય. એ દરેક વર્ગ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતા વિષયને લગતું એ હોય, ત્યારે ભેદ કરવાનું કામ ઘણું કઠણ થઈ પડે છે. આવે વખતે બહુ ઝીણા ભેદમાં ન ઊતરવું એ જ વધારે સલાહજારું છે, કેમ કે એવું પુસ્તક એવા બેમાંના કોઈ પણ એક વર્ગમાં મુકાય કે બીજામાં, તે મરણ્યું જ છે. આ કારણને લીધે, કેટલીક વાર એવું પણ બને છે કે વર્ગીકરણની એક ને એક જ પદ્ધતિ સ્વીકારનાર જુદાંજુદાં પુસ્તકાલયોમાં અથવા તો, અમુક પુસ્તકાલયની પોતાની જ જુદીજુદી શાખાઓમાં પણ ઘણી વાર અમુક એક જ પુસ્તકનો વર્ગ, અને તેથી પછી નંબર પણ, એક બીજાથી જુદો હોય છે. આ બાબતમાં તો અમેરિકા પણ એકધારું જ ધોરણ અથવા તો સ્વીકારાયલા ધોરણનો મોટા પાયા પર એક જ સરખો ઉપયોગ અમલમાં આણી શક્યું નથી ત્યાં આ બને વસ્તુઓ—એટલે કે સર્વવ્યાપી એકધારું ધોરણ તથા તેનો એકસરખો ઉપયોગ—રાખ્યે અથવા તો દેશની કેએસના રાજ્યપુસ્તકાલયે કરાવવાની જરૂર હજી બીજી જ છે. હાલ તો ત્યાં માત્ર શાખાઓમાં (એક જ શહેરના મુખ્ય સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની શાખાઓમાં) એક ધોરણ છે, પણ દરેક પરગણાનાં કે આખા દેશનાં પુસ્તકાલયોમાં તેવું નથી આ સંબંધી જો ત્યાં રાજ્ય તરફથી કાયદો કરવામાં આવે તો તેનો અમલ કરવાની દેશના દરેક અંથપાલને ફરજ પડે. હમણાં કરવું હોય તો એટલું થઈ શકે તેમ છે કે બધા અંથપાલો એકત્ર થઈને સ્વેચ્છાથી એકસરખું ધોરણ દેશને માટે લખાઈ શકે. પણ મોટાં પુસ્તકાલયોના અંથપાલોને પોતાપોતાનાં ચાહુ કામોમાંથી પુરસદ એટલી થોડી રહે છે અને આ કામમાં જરૂરી એવી ભારે મહેનત તથા મોટા ખર્ચનો ખ્યાલ તેમને એટલા ભડકાવી દે છે કે તેઓ એકરૂપ વર્ગીકરણના પ્રયાસની જવાબદારી સહેજે માથે ઉઠાવે તેમ લાગતું નથી.

૪

વર્ગીકરણ કરવાના પાત્ર જીવજીવિ મિદ્ધાતો નીચ પ્રમાણે છે.

૧ તર્કશાસ્ત્રનો (એટલે કે 'લોજિકલ') મિદ્ધાત આ પ્રકારમાં, સમાન વિષયવસ્તુને લગતા પુસ્તકો એક જ ગ્રંથાંશ છે

૨ ભૌગોલિક મિદ્ધાત આમાં, અમુક રીતે દુનિયાના એક જ ભાગને લગતા ગણાય તેના પુસ્તકો ભેગા રખાયા હોય છે

૩ સામાન્ય જોડવાનો સિદ્ધાંત આ સાત લેવાય છે તે વિષયાનુસારી અથવા તો પુસ્તકાનુસારી, એટલે કે ઇતિહાસના અમુક યુગને લગતા પુસ્તકો તેમજ કોઈ પાસેપાસેના મમયે (એક જ માસમાં, એક મહિનામાં, એવી રીતે) પ્રગટ થએલા પુસ્તકો જોડાઈને મૂકવામાં આવતા હોય છે.

૪ કર્તાના નામ પ્રમાણે મૂળાક્ષરી ક્રમે જોડવણી જેમાં કરાય તે મિદ્ધાત

૫ ભાષાનુસાર જોડવાનો મિદ્ધાત

દેખીતું છે કે આ પાંચમાના કોઈ પણ એક સિદ્ધાંતને જ અમુક પુસ્તકાલયના વર્ગીકરણને માટે પ્રાથમિક અથવા તો પાયારૂપ ગણી શકાય દાખલા તરીકે, તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણેની રચના તથા કક્ષાવાગ રચના, એ જેહ એકમાથે અમલમાં મૂકી શકાય નહિ, કારણ પહેલી રચના પ્રમાણે ગદ્યા જ રચાયના પુસ્તક ભેગા હોય અને બીજી પ્રમાણે તો તે અન્ય વિષયોના કર્તાવાર નામોની સાથે ભેગવવા પડે તેવી જ રીતે, પુસ્તકોનું જે પહેલું, પ્રાથમિક વર્ગીકરણ કરવાનું, તે તર્કશાસ્ત્ર અને ભાષા, એ જેહને પાયાલેખ ગણીને કરી શકાય નહિ. એ કોઈ વર્ગીકરણકાર એ જોને પાયારૂપ ગણીને આગળ ચાલવા જાય તો પરિણામ એ આવે કે અગ્રેજ, ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષાના ઇતિહાસમયો એક જ કરવા પડે, અને તે જ પછે વગી બધા જ વિષયોના ફ્રેંચ પુસ્તક સાથેસાથ જોડવા પડે, કે જે જોને તેવું નથી આથી, વર્ગીકરણનું કામ શરૂ કરતા પહેલું તો એ કરવું જોઈએ કે તેમાં રીકારવાનો એક પ્રાથમિક સિદ્ધાંત નક્કી કરવો, તથા તેનો પ્રયોગ થઈ ગયા પછી જે લાગુ પાડવાનો, તે દુષ્કર્મ ('સેકડરી') સિદ્ધાંત પણ નક્કી કરી રાખવો. જોને સિદ્ધાંતોનો પ્રયોગ સમજ પર થઈ રહે ત્યારે, અનુકૂળતા પ્રમાણે બાકી રહેલા ત્રણમાના કોઈ પણ એક વધુ સિદ્ધાંતને પેગાવર્ગી પાડવા સારું અમલમાં મૂકી શકાય છે. મિદ્ધાતોના જે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, તેમાંથી પહેલો કયો લાગુ પાડવો અને પછી કયો, તેનો નિર્ણય માલકની જરૂરતો

ધ્યાનમાં રાખીને હમેશ કરવો. આ સંબંધમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સંબંધી તો એટલું કહી શકાય કે તેમાં વિષયોના જે વર્ગ તર્કશાસ્ત્રાનુસાર પાડવામાં આવે છે, તેનાવાળી પદ્ધતિજ પ્રાથમિક વર્ગીકરણ માટે સર્વોત્તમ છે. અભ્યાસીઓ માટેનાં વિશિષ્ટ પુસ્તકાલયોનું વર્ગીકરણ કરતાં ઘણી વાર ભૂગોળ કે કાલક્રમને અનુસરવાનું વધારે ઠીક પડે એ સમજાય તેવું છે. પણ કેાષકોષ અમેરિકન પુસ્તકાલયમાં, તે પ્રદેશની મિત્ર વસ્તીની સગવડ માટે જર્મન, ફ્રેંચ, રશિયન, એમ ભાષાવાર વર્ગીકરણને પ્રાથમિક ગણવામાં આવે છે.

સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો માટે વર્ગીકરણ કરનારે એટલું સમજવું આવશ્યક છે કે ઉપર જે પાંચ પ્રકારના સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે, તેને રજૂઆતના ક્રમમાં જ એક પછી એક વાપરવા એ સામાન્ય રીતે વધારે સરળતાભર્યું નીવડે છે : એટલે કે, પહેલાં વિષયવાર વર્ગીકરણ કરવું; પછી તે સંમૂહનું તેજ રૂપમાં દેશવાર, યુગવાર, ક્તીવાર, ભાષાવાર વર્ગીકરણ કરવું; અને છેવટ, એક જ ક્તીનાં જુદાંજુદાં પુસ્તકોનું પ્રસિદ્ધિની સાલવાર વર્ગીકરણ કરવું.

૫

કોષ પશુ વર્ગીકરણપદ્ધતિમાં અંકનને ('નેટેશન'ને) મહત્વનું સ્થાન છે. આ અંકન એટલે શું? અંકન એટલે જુદાંજુદા વર્ગો અને પેટાવર્ગો સૂચવવા માટે વપરાતી સંક્ષેપાક્ષરની પદ્ધતિ. જેને આધારે વર્ગીકરણ થયું હોય તે પાંચમાંના કોષ પશુ અમુક સિદ્ધાંત પ્રમાણે, પણ તેમાં આવું અંકન તો હોવું જ જોઈએ. તેનો ઉપયોગ અનેક ઠેકાણે કરવાનો છે. તે પદ્ધતિ પ્રમાણે પુસ્તકો પર ચિહ્નો કરવામાં આવે છે, પુસ્તકોને ગ્રંથપાઠીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે અને દરેક અંકન ગ્રાહકોનાં પત્રો પર પણ લખવાનું હોય છે. જે માણસ એ સંક્ષેપાક્ષરોનો જાણકાર હોય તે તેની પર એક નજર નાંખતાંમાં જ કહી શકે છે કે પુસ્તક કયા વર્ગ કે પેટાવર્ગનું છે. આવા સંક્ષેપાક્ષરો તૈયાર કરવા માટે જુદીજુદી પદ્ધતિઓ ૧થી ૧૦ લગીના અંકો તથા મૂળાક્ષરો અને એ બેહિનાં કે એકનાં મિશ્રણ (અક્ષરની પાછળ અક્ષર હિમેરીને) જુદા-જુદા વર્ગ તથા પેટાવર્ગ માટે વાપરે છે. પણ આ બધું ખાસ ઉપયોગી તો ગ્રંથપાલને છે, ગ્રાહકને નહિ.

અમેરિકામાં ઘણા શ્રમ અને સમયના ખર્ચે અંકનની બે મુખ્ય પદ્ધતિઓ શોધવા મુધારવા અને પ્રચારવામાં આવી છે : પહેલી તે મેલ્લિસ ડ્યુઇની દર્શાવ્યાત્મક પદ્ધતિ અને બીજી તે સી. એ. કટરની વિસ્તારશીલ પદ્ધતિ.

આ સિવાયની ત્યાંની બીજી જે બે પદ્ધતિઓ ગણાવવા જેવી છે તે જે. ટી. સાહિનની વિપવલ્લી પદ્ધતિ તથા ડ્યુધ અને કટરનો સમન્વય કરીને તેમાં કેટલાંક નવાં અંગ ઉમેરનારી લાઇબ્રેરી ઓફ ફ્રેન્ચિઝની પદ્ધતિ. આ વિષયમાં દિંદનાં પુસ્તકાલયને અંગે ખાસ યોગ્યલી બે પદ્ધતિઓ પણ માદ કરવી જોઈએ: વડોદરા રાજ્યની બોર્ડન પદ્ધતિ જેમાં પણ ડ્યુધ અને કટરનો સમન્વય છે અને વિશેષ અંગે તેનાં પોતાનાં છે તથા જેનો પરિચય આપણે આ પ્રકરણના છેલ્લા વિભાગમાં કરીશું તે; અને મદ્રાસ લાઇબ્રેરી એસોસિ-એશનવાળા રા. રંગનાથનની કાલન પદ્ધતિ, જેમાં ડ્યુધની પદ્ધતિને પાયા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે તથા વિષયોના વર્ગો પણ એવી રીતે પાડવામાં આવ્યા છે કે વર્ગો અને તેટલા સ્વતંત્ર રહે, એકબીજા સાથે ભળી જાય નહિ.

આ સર્વમાં સૌથી વધુ અગત્યની ડ્યુધ અને કટરની પદ્ધતિઓ હોવાથી, અહીં તેના જ મુખ્ય લક્ષણો સમજાવવાનો પ્રયાસ કરીશું.

ડ્યુધ પહેલાં તો સમસ્ત વાદ્યમયના દસ વિભાગો કરે છે. પછી તે દરેક વિભાગના દસ પેટાવિભાગ કરાવી, મુખ્ય વિભાગ માટે શતકોના આંકડા અને બાકીનાઓ માટે દશક એકમ વગેરે વાપરે છે. આ દરેકનું નક્કી કરેલું સ્થાન નવાં પુસ્તક ઉમેરાવા સાથે બદલવું પડે નહિ તે માટે, તેમ જ અગવડ-કર્તા એવાં ઝાઝાં ખોંડાં ઉમેરવાં ન પડે તે માટે પણ, દર્શાવવાનું ચિહ્ન મૂકીને જરૂર પ્રમાણે સંખ્યાની ગમે તેટલી વૃદ્ધિ કરી શકાય છે. દાખલા તરીકે, આ પ્રકારની અંકનપદ્ધતિવાળા એક પુસ્તક પર ૬૩૮.૦૦૧ એવા આંકડા હોય, તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવાનો: ૬૦૦ એટલે ઇતિહાસવર્ગ; ૬૩૦ એટલે તેનો પેટાવર્ગ પ્રાચીન ઇતિહાસ; તેમાં ૫૯૩૧ એટલે ચીનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, ૬૩૪ એટલે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ૬૩૮ એટલે ગ્રીસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ; છેવટ, ૬૩૮.૦૦૧ એટલે પાછો પૌરાણિક યુગનો ગ્રીક ઇતિહાસ. ડ્યુધએ આ પદ્ધતિની સાથે વાપરવાની એક બહુ જ વિગત-વાર અનુક્રમણી પણ તૈયાર કરી છે. ૧૮૭૩માં પહેલવહેલી રોધાપત્રી આ દર્શાવવાત્મક પદ્ધતિની ૧૯૧૯ સુધીમાં દસ આવૃત્તિઓ થઈ હતી. એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ બધાં મળીને દુનિયાનાં ૧૪,૦૦૦ પુસ્તકાલયો કરે છે એમ રા. રંગનાથને નોંધ્યું છે.

કટરકૃત વિસ્તારશીલ પદ્ધતિમાં વર્ગો સૂચવવા સાથે મૂળાક્ષરોને ક્રમાનુસાર વાપરવામાં આવે છે. પેટાવર્ગો માટે, આ અક્ષરોનાં જોડાણ કરેલાં હોય છે. આ પદ્ધતિ ૧૮૯૧માં પહેલી વાર રીતસર પ્રસિદ્ધ થયેલી. દસહજાર પેટા-

વિભાગો સહિતની તેની સાતમી આવૃત્તિ ૧૯૨૯માં બહાર પડી. તેના પક્ષકારો કહે છે કે તે દર્શાવવાળી પદ્ધતિ કરતાં વધારે તર્કાનુસારી, અદ્યતન ને શાસ્ત્રીય છે.

સ્વીકારેલી કોઈ પણ એક પદ્ધતિ પ્રમાણે સારી રીતે વર્ગીકરણ કરી બાંધવાના ગુણો આ પ્રમાણે ગણાવવામાં આવ્યા છે:

“તેને વિષયોનું અને તેમના પરસ્પર સંબંધનું સારું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અજ્ઞાન માણસને સારી અનુક્રમણી કરીને આપી હોય તોપણ તે યથાયોગ્ય વર્ગીકરણ ન જ કરી શકે. પુસ્તકાલયની બદલાતી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વર્ગીકરણનું સંયોજન (‘એડેપ્ટેશન’) કરવાની કુશળતા તેનામાં હોવી જોઈએ. નિયમને તોડવો પડે તો ક્યારે અને કેટલે અંશે તોડવો અને પછી સામાન્ય છુદ્ધિ અનુસાર નિયમમાં ફેરફાર કેવી રીતે કરવો તે વિચારી લેવાની આવડત તેનામાં હોવી જોઈએ. પુસ્તકાલયનો વાચક કંઈ વસ્તુની આશા ક્યાં રાખે છે તેની તથા ક્યાં પુસ્તકોનો તે એકસાથે ઉપયોગ કરનાર છે તેની સમજણ વર્ગીકરણકારને હોવી જોઈએ.”

૬

વડોદરાનાજની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને અંગ્રે મિ. બોર્ડને, ઉપર કહ્યું તેમ, એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ દર્શાવતી તથા વિસ્તારશીલ પદ્ધતિઓને આધારે ચોજી છે. તેનો ટુંકો પરિચય જે ‘બરોડા એન્ડ ઇટ્સ લાઇબ્રેરીઝ’ના કર્તા મિ. ન્યૂટન બોહન દ્વારા એ પુસ્તકના પ્રકરણ ખીજમાં આપ્યો છે, તેનો ગુજરાતીમાં અહીં ઉતારો કરવો, એજ વાચકને તેનાં લક્ષણો સમજાવવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. મિ. ક્રાંટ કહે છે:

“વડોદરાની સેંદ્ર લાઇબ્રેરીમાં જે પદ્ધતિ પ્રમાણે અંગ્રેજી પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ કરેલું છે તેમાં કટરની વિસ્તારશીલ પદ્ધતિની માફક ૨૬ મુખ્ય વર્ગો છે અને તે દરેકને સૂચવવા અંગ્રેજી મૂળાક્ષરોનો એકેક અક્ષર વાપરવામાં આવે છે. આ દરેક મુખ્ય વર્ગના જે વિભાગો અને પેટાવિભાગો કરવામાં આવે છે, તે ડ્યુઇક્રૂટ પ્રખ્યાત દર્શાવતી પદ્ધતિ પ્રમાણે એક દાખલો લખ્યો: અંગ્રેજી અક્ષર ‘ઇ’ છે તે ‘નેચરલ હિસ્ટરી’નો વર્ગ સૂચવે છે, તેના જે વિભાગો અને પેટાવિભાગો નામે ‘જ્યોજી’ ‘રેપ્ટાઇલ્સ’ ‘બર્ડ્ઝ’ અને ‘મેમ્બ્ર્સ’ છે, તે દરેક માટે અનુક્રમે ‘ઇ ૮’ ‘ઇ ૮૬’ ‘ઇ

✽

૧. ‘એન્સાયક્લ ઓફ લાઇબ્રેરીઝ ઇકોનોમી’માંના પ્રકરણ ‘ક્લાસિફિકેશન’નું પૃ. ૨૧.

૯૭' અને '૫ ૮૮' વાપગવામાં આવે છે એક જ વિવિધ પગના યવ
અથવાનો ગોઠ જ વર્ગન યગ દોષ છે અને અમગધ પર તે બધા બેગા
ગોઠવાય છે પેટાવિયોના અથો પથુ ગે રીતે પામેપામે દોર છે દરેક
રિયના પુસ્તકોની પાછી જે અદ્વચ્છ ગોઠવણી કરવાની, તે કર્તાઓ-
નાં નામને મુળાક્ષરી ક્રમે ગોઠવીને કરવાની દોષ છે દરેક પુસ્તકને તેની
યોગ્ય જગ્યાએ ગણવા માટે તથા એ જ વર્ગના બીજા પુસ્તકોથી નેને
અનગ ગણવા માટે દરેક પુસ્તકને પાછો છોડે પુસ્તક-નગર આપવાથી
સવગતા થાય છે અથપાલો કટરકૃત આયર આદ્વાળેગિકન કોડ'થી પગિચિત
છે જ તેવી જ કર્તાવાર યાદી મિ મોડ'ને વડોગને માટે તૈયાર કરી છે આ
યાદીમાં આગેન (Aaron) અગ્ને ૧૦૦ની તથા રોકકે (Zephohokke)
ને ૮૬૮ની સખ્યા આપવામાં આવેલી છે એ પદ્ધતિ પ્રમાણે પુસ્તકના
નામના પહેલા શબ્દને પથુ આકરના રૂપમાં ફેરવી દર્શાય છે ઉદાહરણ
તરીકે દેવાગ (Dewar) ફ્રેન્ 'ગિનમ્પ્સ ઓફ ઇડીઅન બર્ડ'ના વર્ગ-
નંબર '૫ ૮૭' છે અને તેનો પુસ્તક નંબર ૩૬૬૬ છે આ અપૂર્ણાક
સખ્યાનો જે અશ છે તે દેવાગ ગણના પ્રતિનિધિરૂપ છે અને છે' છે ને
'ગિનમ્પ્સ' શબ્દનો પ્રતિનિધિ છે આ અકનપદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રચુત
પુસ્તક માટે જે સજા બની તે ૫ ૮૭ ૩૬૬૬ છે આ મુજબને 'કોલ-ન યગ'
(વર્ગીકૃત નગર) કહેવામાં આવે છે"

મિ મોડ'નકૃત આ પદ્ધતિને જ આધારરૂપ ગણીને શુભગતી તથા બીજી
દેશી લાપાઓને માટે જે વિગતવાર પદ્ધતિ કરવાની જરૂર હતી તેનું પ્રથમ
વિસ્તરણ સને ૧૯૧૨માં થોથી માહિત્યપગિય. વખતે સ્વ સ્થિમનનાન ડાલા
બાઇ દલાલે કર્યું હતું બીજી વિસ્તરણ ૧૯૨૮માં ગ નાનાભાઇ ચદ્રગેખર
દિવાનજીએ 'શુભગતી પુસ્તકાલયો વાસ્તે વર્ગીકરણની પદ્ધતિ'એ પુસ્તકમાં
કર્યું છે પદ્ધતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો, તેના નાનામોટા પુસ્તકાલયો માટેના
વિવિધ પ્રકાર તથા તે વાપગવાની રીત, વગેરે તે પુસ્તકમાં પૂરેપૂરી વિગતો
સાથે સમજાવવામાં આયુ છે એ પદ્ધતિને લગતી વધુ માહિતીના જિજ્ઞાસુ
ઓને તે એ પુસ્તકમાંથી તથા ૮૦૦૦ શુભગતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાં
વધીમાં થએલા તેના વિસ્તૃત વ્યવહાર પ્રયોગવાળા પુસ્તકમાંથી મળી
રહેશે, પરંતુ તેના થોડા સર્વસામાન્ય ખ્યાલ તો અહીં આપીશું જે ખ્યાલ
એવા રીતે આપવો ઠીક પડશે કે પદ્ધતિની પાછળના મુખ્ય સિદ્ધાંતો સમજાય
તે માટે વર્ગીકરણ વિશેના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં એ વિગે જે લખાયુ છે

તેનો પહેલાં ઉતારો કરવો અને પછી દૃષ્ટાંતથી ઉતારામાંની બાબતને વધુ સ્પષ્ટ કરવી. પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે :

“આ પદ્ધતિમાં વિષયોના વર્ગ માટે સ્વર અને વ્યંજનના સ્થાને સુધીના અક્ષરોનો ઉપયોગ કર્યો છે; જેમ કે, ફ=ફા, શાનચક વગેરે; ટ=દિંદુ ધર્મ, ય=નવલકથા, વાર્તા, ઙ=શ્રુગોળ, પ્રવાસ વગેરે; હ=શ્રવનચરિત્ર.

“વર્ગ ઉપરાંત પુસ્તકોના લેખકોની અટક અને પુસ્તકોનાં નામ ઉપરથી દરેક પુસ્તકને સ્વતંત્ર નંબર આપી શકાય તે માટે ગુજરાતી બાપાનાં પુસ્તકોના લેખકોની અટકોની નામાવલિ કોશના ધોરણે તૈયાર કરવામાં આવી છે; જેમાં સ્થાને શરૂ થતા પહેલા અંથકર્તાના નામને ૧૦૧ અને હથી શરૂ થતા નામવાળા છેલ્લા અંથકર્તાને ૯૯૯, એ પ્રમાણે બનતાં સુધી દરેક અંથકર્તાને માટે ચઢે ક્રમે એકએક નંબર મુકરર કરવામાં આવ્યો છે, અને એ નંબર વચ્ચેના નવીન લેખકને નંબર આપવાની ખાસ જરૂર પડે તો ત્રણ આંકડા ઉપર ચોથો આંકડો ચઢાવી બીજા નવ નંબર સુધી સંખ્યા વધારી શકાય તેવી યોજના રાખી છે. હાખલા તરીકે આ યોજનામાં કવિ દસપતરામ ડાહ્યાભાઈ માટે ૧૭૨ અને કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર માટે ૧૭૩ નંબર મુકરર કર્યા છે. હવે આ એ અંથકર્તાઓની વચ્ચે કવિ દુર્ગાશંકર આદિતરામ માટે ખાસ નંબર આપવાની જરૂર જણાય તો ૧૭૨-૧ થી ૧૭૨૯ સુધીનો હરકોષ નંબર આપી શકાય. કુંઠામાં, દસપતરામના ૬ અને નર્મદાશંકરના ૧ વચ્ચેના નામવાળો કવિની અટકવાળો કોષ અંથકર્તા નીકળી આવે તો બીજા અંથકર્તાઓના નંબરમાં ફેરફાર કર્યા સિવાય નવ નંબર સુધી નવા લેખકોને નવા નંબર આપી શકાય તેટલી સવડ આ યોજનામાં છે.

“કર્તાઓની જે નામાવલિ તૈયાર કરેલી છે તેમાંથી જ પુસ્તકના નામનો નંબર શોધી લેવાનો હોય છે. વિષયના વર્ગનો નંબર પૂર્ણીકને સ્થાને, અંથકર્તાનો નંબર અંશને સ્થાને અને પુસ્તકના નામનો નંબર છેલ્લે સ્થાને મુકાય છે.”

આ છેલ્લા કથનના દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે ક ૪૨૬ એ ‘અન્દકાન્ત’ ના નામવારી પત્તા પરનો નંબર લઈએ. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે : ક=તરત્રાન (વિષય); ૪૧૯=દેસાઈ ઇન્દુજીરામ સૂર્યરામ (કર્તા); ૨૫=અન્દકાન્ત (પુસ્તકનું નામ).^૧

૬

૧. વર્ગીકરણપદ્ધતિના મુખ્ય વર્ગોની એક યાદી માર્ગદર્શન માટે આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧૬મું

વર્ગીકૃત નામાવલીઓ

વર્ગીકરણની માફક, આ નામાવલીઓ ઉર્ફે અંથયાદીઓ પણ વિશેષ કરીને આલેખના લાભને માટે હોય છે. તેનો જે ઉપયોગ અંથપાલ પણ કરે છે તે મુખ્યત્વે આલેખને સહાયરૂપ થવા માટે. આ યાદીઓના જુદાજુદા પ્રકારો હોય છે તે આપણે હમણાં જ જોઈશું. એ દરેક પ્રકારની યાદીમાં પુસ્તકને લગતી ઓછીવધુ વિગતો હોય છે. ઓછી વિગત હોય તે પુસ્તકને ઓળખવાપૂરતી જ અપાયેલી હોય; અને વધુ હોય તે વર્ણનાત્મક અથવા તો થોડા વિવેચન સાથે પણ હોય. યાદીમાં જે સિદ્ધાંતને અનુસરીને વિગતો દાખલ કરી હોય તેને આધારે યાદીનો પ્રકાર સમજાય. એ ત્રણ પ્રકારો આ રીતે:

૧. ‘એક્સેશન કેટલોગ’ અથવા તો આગમ-અંથયાદી. પુસ્તકોનું આગમન જે ક્રમે પુસ્તકાલયમાં થાય તે ક્રમે—એટલે કે એક જગતના કાલાનુક્રમે—આ યાદીમાં પુસ્તકોની સંખ્યા નોંધી રહે છે.

૨. ‘શેલ્ફ-સિસ્ટ’ એટલે પુસ્તકોનો અભ્યર્થ પરનો જે ક્રમ હોય, તે પ્રમાણેની યાદી. આ યાદી પુસ્તકાલયે સ્વીકારેલા વર્ગીકરણને અનુસરીને કરેલી હોય છે.

૩. મૂળાક્ષરી ક્રમવાળી સર્વસામાન્ય અંથયાદી.

અહીં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે આ ત્રણમાંના પહેલા બે પ્રકારો અંધપાત્રને જ વધુ ખપના છે અને ત્રીજો જેમ તેને માટે તેમ આદરને માટે પણ. પાપરનારાના આ બંને વર્ગોને ઉપયોગી એવી એ ત્રણત્રણ પ્રકારની યાદીઓ મોટાં પુસ્તકાલયોમાં તો હોય છે. એ દરેક પ્રકાર પર વિસ્તૃત વિવેચન હવેના એકેક વિભાગમાં કરીશું.

૨

આપણે જેને આગમ-યાદી કહી છે તે દ્વિસ્રાજ રાખવાના રોજમેળ જેવી છે એમ કહી શકાય. દરેક પુસ્તક જેમજેમ પુસ્તકાલયમાં ઉમેરાય તેમતેમ તેને ક્રમાંક આપીને આ યાદીમાં જરૂરી વિગતો સાથે દાખલ કરવામાં આવે છે. એ ક્રમાંકને 'એક્સેશન નંબર' કહેવામાં આવે છે. બીજી વિગતો જે હોય છે, તે કર્તાનું નામ, પુસ્તકનું નામ અને અંદરની બાબતનું 'કુંકું' કે જરા વિસ્તૃત વિવેચન; આ સર્વને લગતી હોય છે. આ વિગતો ખામ ઉપયોગની હોય છે તે તો પુસ્તકના સ્થૂળ રૂપને માટે, તેમાંના લખાણ માટે નહિ.

વળી આ યાદી પ્રમાણેનો જે ક્રમાંક ફાઇ અંગમાળાના જુદાજુદા મથકોને તથા અમુક પુસ્તકની એવડીત્રેવડી નકલોને અપાય છે, તે કહી બદલાતો નથી તેમજ બીજા ફાઇ પુસ્તકને પણ આપી શકાતો નથી.

ઉપર કહી તે સિવાયની કેટલીક વિગતો પણ આગમયાદીમાં ફાઇ વાર આપવામાં આવે છે. એ વિગતો આ પ્રમાણેની: પુસ્તકના પ્રકાશકનું નામ; તે જે છુકસેસર પાસેથી ખરીદ્યું તેનું નામ; પ્રકટ થવાની સાલ કે તારીખ; પુસ્તકનું કદ; આવૃત્તિ કેટલામી છે તે અથવા ઉત્તર; પુસ્તકની કિંમત; શેરો.

આ આગમ-યાદી એટલે પુસ્તકોની અસલ યાદી. તે દરેક રીતે સત્તાવાર હોવી જોઈએ, કેમ કે પુસ્તક વિશેની જરૂરી દ્રષ્ટિકોણ ફાઇ પણ વખતે જોવા માટે તે કામની છે. પુસ્તક કયા સમયે ખરીદાઈને પુસ્તકાલયમાં ઉમેરાયું, તે ક્યાંથી અને કેટલી કિંમતે ખરીદાયું, એ સઘળું આ યાદીમાંથી જ જાણી શકાય છે. કિંમત જાણવાની ખાસ જરૂર તો એટલા માટે પડે છે કે આદર પુસ્તક ખોદ આવે ત્યારે તેની પાસેથી કે પુસ્તક આગમાં બળી જાય ત્યારે વીમાકંપની પાસેથી તેનાં જે નાણાં વસુલ કરવાનાં, તેનો આંકડો નક્કી કરવાનું એકમાત્ર અને સૌથી પ્રમાણજૂત સાધન આ યાદી જ છે. વળી આ એક જ યાદી એવી છે જે પુસ્તકાલયનો ઇતિહાસ તેમજ પુસ્તક

તેમાં અલ્પ ત્યારથી તે નાશ પામ્યું ત્યાં લગીનો પુસ્તકનો ઇતિહાસ સરેલાઈથી કહી શકે છે.

આગમ-યાદી પ્રમાણેનો જે દરેક પુસ્તકનો ક્રમાંક હોય છે તે, અનુવક્ષ્યની ('રેકૉર્ડ્સ'ની) સરળતા માટે દરેક પુસ્તકની અંદર જ અને તેના મુખપૃષ્ઠની પાછળ લખવામાં આવે છે એ ક્રમાંક અભરાષ્ટ્ર પરના ક્રમ પ્રમાણેની યાદીમાં પણ લખાનો હોય છે.

ફેટલાંક પુસ્તકાલયો આવી આગમ-યાદી જુદી ગણતારી નથી તેને બદલે તેઓ એમ કરે છે કે દરેક પુસ્તકની વચ્ચેના પત્તાને કે તેની કાપથીને અથવા તો પૂગની વિગતોવાળા દરેક પુસ્તકના ભરતીઆને (ખિયને), કાલાનુક્રમે ક્રાઉસમા ગોઠવીને, તેનો જ ઉપયોગ આવી યાદી તરીકે કરે છે. આ પ્રમાણે કગવાથી મહેનત વખત અને પૈસાનો ખર્ચ થતો અટકે છે. બીજું, આ યાદી યાદી તરીકે તો આલેખે કે કામની નથી; જે કામની છે તે માત્ર અથપાસને-તેણે ભવિષ્યમા તે જોવી પડવાની હોવાથી. આ દૃષ્ટિયાં વિચાર કરીને પણ ઘણા પુસ્તકાલયો જુદી આગમ-યાદીની મહેનત કરતા નથી.

૩

'શેલ્ફ-લિસ્ટ' એટલે અભરાષ્ટ્ર પરના ક્રમ પ્રમાણેની યાદી, એ ઉપર કહ્યું જ છે. જે પુસ્તકાલયમાનાં બધા જ પુસ્તકો વર્ગવાર ગોઠવ્યાં હોય તો આ યાદી વર્ગવારી તરીકે પણ કામ આવે છે, તે સિવાય નહિ દાખલો લખએ : મોટી ઉમરના આલેખને ધીરવાનાં પુસ્તકો, બાળવિભાગનાં પુસ્તકો અને અધ્યયનવિભાગના પુસ્તકો : આ દરેકને જે અભરાષ્ટ્ર પર જુદાજુદાં ગોઠવવામા આવ્યા હોય, તો આ અભરાષ્ટ્રક્રમની યાદી ઉર્ફે કળાટયાદી તે વર્ગ-યાદી બનશે નહિ આમ થવાનું કારણ એ કે કોઈ પણ એક વિષય પરનાં પુસ્તકો પણ જુદીજુદી જગ્યાએ અભરાષ્ટ્ર પર ગોઠવાયલા હશે.

આ કળાટયાદીને વર્ગયાદી તરીકે અથવા તો આગમ-યાદી તરીકે પણ જે સલાવતી હોય તો એમ કરવું જોઈએ કે તેમા વધારે નહિ તો પુસ્તકો ઓળખવાપૂરતી જ વિગતો મુકાય કળાટયાદીનો ઉપયોગ વર્ષ-આખરે પુસ્તકોની ગેજવણી કરતી વખતે ઘણો કરવાનો હોય છે. તેના વર્ગ-યાદી તરીકેના લાભો પણ દેખીતા છે

કળાટયાદી પહેલા એવી રીતે જનાવાતી કે પુસ્તકવાર એકેક છૂટું પાનું કાગળનું રખાય અને તેમાં જરૂરી વિગતો લખાય. હવે લગભગ બધી જગ્યા-

એ તે નાનાં મોટાં પત્તાં પર બનાવવામાં આવે છે. જો હજી કોઈ જગ્યાએ —કોઈ જૂના પુસ્તકાલયમાં—પેઢી છૂટાં પાનાની પદ્ધતિ ચાલુ હોય અને હવે પત્તાંની નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવી હોય તો એવી રીતે થઈ શકે કે પાનાં જૂનાં પુસ્તકો માટે ચાલુ રાખી, નવાં જોજો આવે તેને માટે પત્તાંનો ઉપયોગ કરવો.

ન્યારે પુસ્તકોની મેળવણી કરવાની હોય ત્યારે એવી રીતે કરવું કે કપાટયાદીમાંથી એક મદદનીશ પુસ્તકનું નામ વગેરે બોલતો જાય અને બીજો ખુદશા કે બધે કપાટનાં ખાનાં પર એ બોલાતા ક્રમ પ્રમાણેનાં પુસ્તક છે કે નહિ તે જોતો જાય. આ રીતની તપાસ વખતે જો પુસ્તક તેની જગ્યાએ ન હોય તેને માટે એમ સમજવું કે તે વંચાવા કે બંધાવા ગયું છે; અથવા તો, કોઈ બીજા કપાટમાં આકુંઅવળું મુકાઈ ગયું છે. એ ત્રણમાંને એકે ક્યોયે પણ જો પુસ્તકનો પત્તો ન હોય તેને તુર્ત માટે તો બોવાયલું ગણવું—જો કે ઘણી વાર એવું બને છે કે એ રીતે શું થયેલું પુસ્તક પણ જતે દહાડે, અણધારી જગ્યાએથી અને અણધારી રીતે, દાંધ લાગી જાય છે. પહેલી તપાસે જો પુસ્તક બોવાયલું લાગે તેની પુસ્તકાલયના બધા ભાગોમાં બરાબર તપાસ કરીને, એ તપાસતે અતે તે જો એ વખતે ન જડે તો તેમાં પુસ્તકોની એક જુદી યાદી પૂરતી વિગતો સહિતની કરી લેવી. અને પછી પુસ્તક આગળ ઉપર જેમજેમ જડતું જાય તેમતેમ તેને એ જુદી યાદીમાંથી રદ કરતા જવું.

કેટલાક અંધપાલો મેળવણીનું કામ વર્ષના મોટા ભાગ પર પાથરી દે છે. એમ કરવાથી નિરાંતે કામ થાય છે એ ખરું છે; તેમજ, દર વર્ષે દરેક વિષયને માટે વર્ગવાર મહિનો ગોઠવાયે જતો હોવાથી પ્રત્યેક વર્ષની મેળવણીનો વારો પૂરે બાગ મહિને આવે છે એ પણ ખરું. પરંતુ આ પદ્ધતિની મુખ્ય ખામી એ છે કે તેમાં પૂરતી શાસ્ત્રીયતા જળવાતી નથી. શાસ્ત્રીય મેળવણી માટે તો એમજ કરવું જોઈએ કે વર્ષના અમુક દિવસો દરમિયાન માહકોને પુસ્તકો આપવાં જ બંધ કરવાં જોઈએ, તથા, એ ગણા દરમિયાન બધાં જ પુસ્તકોને પ્રચારમાંથી પાછાં ખેંચી લઈને પુસ્તકાલયમાં એકત્ર કરવાં જોઈએ. આ રીતે મેળવણી કરવાથી કેંક મહેનત વધારે પડે અને કામ તાકીદે આટાપવું પડે એ તો દેખીતું છે. પણ મેળવણી સૌથી વધારે પાકે પાયે અને ઝાઝામાં ઝાઝી મળતીઓવાળી બને છે તે પણ આ જ રીતે, બીજી નહિ.

મેળવણીની એક બીજી સરળ રીત એવી પણ છે કે કબાટમાં હોય તે બધાં પુસ્તકને મેળવી લેવાં અને વાંચવા અપાયાં હોય તે પુસ્તકોનાં નામ તે મેળવણીમાં, આપલે-પોથી ('હસ્તપુસ્તક')માંથી ઉમેરી લેવાં. મોટી સંખ્યાનાં પુસ્તકોની આ પ્રકારની ગણતરી—જેને એક પ્રકારની પુસ્તકોની ગણતરી પણ કહી શકાય તે—આ રીતે પ્રમાણમાં થોડા જ વખતમાં કરી શકાય છે.

૪

પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકોની સર્વસામાન્ય યાદી ગોઠવવાની રીતો વિવિધ છે. જે પુસ્તકદીઠ એકેક છુટી નોંધ ('એન્ટ્રી') રહેતી હોય અને તેને કર્તાના નામને આધારે મૂળાક્ષરી ક્રમે ગોઠવી હોય તો તો આ યાદી કર્તાવાર યાદી બને છે. જે ગોઠવણી કર્તાના નહિ પણ પુસ્તકનામના મુખ્ય શબ્દને મૂળાક્ષરી ક્રમે ગોઠવીને કરી હોય તો તે નામવાર યાદી બને છે. જે સર્વસામાન્ય યાદીમાં પુસ્તકોની ગોઠવણી વિષયો પ્રમાણે કરેલી હોય, તો તેને વિષયવારી યાદી કહી શકાય. વિષયવારી યાદીને જ ક્રમ હોય તેને આ સર્વસામાન્ય વર્ગીકૃત યાદીમાં બહુ ચિવ્વટથી વળગી રહેવાનું હોતુ નથી, કેમકે સર્વસામાન્ય યાદીની પદ્ધતિ એ હોય છે કે પુસ્તકોને તેમના વધારે મહત્ત્વના વર્ગોમાં એક વાર ગોઠવ્યા બાદ, દરેક વર્ગમાંનાં પુસ્તકોની તેમાં ને તેમાં ફરી ગોઠવણી કર્તાનામના મૂળાક્ષરી ક્રમે કરી હોય છે. આ પ્રમાણેની ગોઠવણી થઈ અથા પછી પાછો જે એ દરેક નાના સંચયને વર્ગક્રમને બદલે વિષયવિષયના મૂળાક્ષરી ક્રમે ગોઠવ્યો હોય તો પરિણામે જે યાદી બને છે તે વિષયવારી યાદી કહેવાય છે. જે સર્વસામાન્ય વર્ગયાદીને અંગે વિષયના તથા કર્તાના નામને આધારે શબ્દાનુક્રમણી પણ બનાવેલી હોય છે તે રૂપની યાદી પણ બણી ઉપયોગી થાય છે.

૫

પુસ્તકાલયમાં પહેલાં એવો રિવાજ હતો અને હજીયે ફેટલેક અંશે છે, કે ઉપલા સર્વે યાદીપ્રકારોમાંથી એક કરતાં વધુ પ્રકાર તેઓ વાચકોની સેવામાં રજુ કરે. દાખલા તરીકે, કર્તાવાર યાદી જુદી અને વિષયવાર જુદી પણ હવે સામાન્ય રસમ એવી પડતી જાય છે કે એક જ મૂળાક્ષરી ક્રમવાળા મોટી યાદીમાં એ સર્વે પ્રકારોને સમાવી દેવા. આ પ્રમાણે રચાયેલી યાદી તે કહેવાતી શબ્દકોશી યાદી છે. એવી યાદીની અંદર દરેક પુસ્તકની નોંધ ત્રણ સ્થળે ત્રણ જુદાંજુદાં મથાળાં હેઠળ મળશે: કર્તાનામનું, પુસ્તકનામનું

અને વિષયનામનું મથાળું. વિષયનામ પ્રમાણેની નોંધ એકથી વધુ જગ્યાએ પણ કેટલાંક પુસ્તકો માટે મળે. પુસ્તકોની આ પ્રકારની સમ્પ્રદેશી યાદી પહેલી નજરે મુંઘવણ પેદા કરનારી લાગે છે પણ ખરી રીતે તે સૌથી સહેલી અને એક દૃષ્ટિએ સૌથી કુદરતી પણ છે; કારણ, અમુક ભાષાનાં પુસ્તકોને અંગે તેના કર્તાઓ ધણા હોય, વિષયો ધણા હોય અને પુસ્તકનામો ય ધણાં હોય, પણ તે ભાષાનો મૂળાક્ષરસમૂહ તો એક જ હોવાનો. તેથી એ અક્ષરોને પાયારૂપે ગણીને બીજા બધા પ્રકારની યાદીઓ તે મુખ્ય યાદીમાં સમાવી હોય તો પુસ્તક શોધવામાં સરળતા રહે છે.

૬

આ છેલ્લા વિભાગમાં મંથયાદી જનાવવાના યોગ્ય મુખ્ય નિયમો રજૂ કરીશું તથા તે જેજે સામગ્રીની મદદથી જનાવવાની હોય છે, તે વિષે થોડું કહીશું.

મંથયાદી બને તેટલી માદી અને એકસરખી હોવી જોઈએ. તેનો ઉપયોગ કરનારને ખબર હોવી જોઈએ કે તે કયા ધોરણે રચાય છે. તેનું ધોરણ અને નિયમ બને તેટલાં વધુ નિશ્ચિત હોય એ જરૂરનું છે.

યાદી બનાવતી વખતે આ પ્રશ્નો પણ વિચારવાના હોય છે: મૂળાક્ષરી ક્રમ પ્રમાણે કર્તાઓનાં. જે નામ લેવાનાં, તે એમનાં પોતાનાં નામો લેવાનાં કે અવટંકો? અવટંકમાં જ બેરડાં નામ કાઢ વાર આવે છે તેનું શું કરવું? કર્તાઓનાં તખલ્લુસ અને ખરાં નામ એ જતેનો ઉપયોગ યાદીમાં કરવો કે શી રીતે? સ્ત્રી લેખકોનું નામ—એટલે કે અવટંક—પરણ્યા પછી બદલાય છે પણ તે પ્રસિદ્ધ કદાચ પોતાના કુવારી દશાના નામે જ હોય, તો એવા દાખલામાં શું કરવું? ઇલકાબો, પદવીઓ (લોર્ડ, ડ્યુક; પ્રેસિડેન્ટ, ડોક્ટર) વગેરે યાદીના હેતુ માટે નકામાં ગણવાં કે કાયમ રાખવાં? આ સર્વ પ્રશ્નો યાદીકારે વિચારવાના હોય છે. તે દરેકના ઉત્તર પુસ્તકાલયની તેલે વિષયની પ્રજ્ઞાવિકાને તેમજ પોતાના અનુભવ અને આદકોની જરૂરતને ધ્યાનમાં રાખીને મેળવવા તથા ઉપયોગમાં લેવા.

દરેક અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની દરેકોઈ પ્રકારની મંથયાદી પાતળાં પણ મજબુત પત્તાં પર જનાવવામાં આવે છે. એ પત્તાંને એક સળિયામાં પરોવીને લાકડાના ખાનામાં ગોઠવવામાં આવે છે તથા ખાનાંને

તેના ખાસ ચોક્કસમાં મૂકવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિનો ખાસ લાભ એ છે કે એક સાથે ઘણા ગ્રાહકો યાદીનો ઉપયોગ કરી શકે—જેને જે અક્ષરવાળું ખાતું જોઈતું હોય તે એ કાઢીને જોઈ શકે. જૂની ઢગની છાપેલી ગ્રંથપાટીમાં આ સગવડ નહોતી. એવી છાપેલી યાદી પુસ્તકાલય અને ગ્રાહક બંનેના દૃષ્ટિબિંદુથી ખર્ચાળ પણ વધારે છે તેથી તે હવે ચાલુ ઉપયોગમાંથી લગભગ નીકળી ગઈ છે.

પતું પુસ્તકદીઠ એક હોય છે અને તેમાં પુસ્તક અને તેના કર્તાના નામ ઉપરાંત પુસ્તકનો નંબર તથા કેંદ્ર વાર પ્રકાશકનું નામ અને પ્રસિદ્ધિની સાલ પણ હોય છે. પત્તાંયાદીની આ પદ્ધતિ એક ફ્રેંચ વિદ્વાન નામે એબે રોઝિયરે ૧૭૭૫ની સાલમાં પહેલવહેલી પેરિસ એકેડેમી ઓફ સાયન્સના પુસ્તકાલયને અંગે વાપરેલી. પછી પણ તેનો છૂટક ઉપયોગ થતો, પણ વિશાળ પાયા પર તો તે ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં તથા વીસમી સદીમાં વપરાવા લાગી છે.

યાદીનાં આ પત્તાં હાથે લખાય કે ટાઇપરાઇટરથી લખાય તેના કરતાં છપાય એ રીત સૌથી સારી તો છે જ. પણ જે પુસ્તકાલય છાપવાનો આ ખાસ ખર્ચ કરી શકે નહિ તેણે બીજા બેમાંની એક રીત અનુકૂળતા પ્રમાણે સ્વીકારવી જોઈએ.

અમેરિકાના રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય લાઇબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસમાં ત્યાંનાં પુસ્તકાલય માટે આવાં છાપેલાં પત્તાં તૈયાર મળે છે અને તેનો ઉપયોગ ત્યાં છૂટથી થાય છે. કેટલાંક પુસ્તકાલયો એ પત્તાંની પૂર્તિ તરીકે જરૂર પડે ત્યારે પોતાની તરફનાં પત્તાં પણ વધારાનાં બનાવી લે છે.

પત્તાંયાદી ખુલ્લા કબાટની પદ્ધતિવાળા પુસ્તકાલયમાં પણ જરૂરી તો ખરી જ, પણ તે બહુ વપરાતી નથી. ખરી રીતે, તેની વપરાશ વધતી ઘટે.

પ્રકરણ ૧૭મું

પુસ્તકાલયનું નોંધરમંડળ

અમેરિકન પુસ્તકાલયોમાં દરેક પુસ્તકાલયના નોંધરમંડળની નીમણૂક સામાન્ય રીતે તેનું જીએદારપંચ, વહીવટસમિતિની તથા ગ્રંથપાલની ભલામણને આધારે કરતું હોય છે. નોંધર જે હોદ્દા પર નીમાય તેની દરજ્જે ખજાનવાની સાથેક તેનામાં છે એવી ખાતરી અલગત નીમણૂક કયો પહેલાં કરવામાં આવે છે. એ ખાતરી હોદ્દાવારે પુસ્તકાલયશિક્ષણની શાળામાં કે તેના છૂટક વર્ગોમાં એ શિક્ષણ લીધું છે કે કેમ, તેની તપાસને આધારે કરવામાં આવે છે. આ નિયમનો કોઈ પણ અપવાદ હોય તો એટલેજ કે કુંકી આવકનાં નાનાં પુસ્તકાલયો રીતસરના શાસ્ત્રીય શિક્ષણ વિનાના માણસને નોંધરીમા રાખવામાં કે ખોટું જોતાં નથી અને એવા માણસો કોઈકોઈ વાર પોતાનું કામ કરતાકરતાજ તેમાં એવા તો પસોટાય છે કે એ કામમાં આગળ જતાં ઘણા કાબેલ બને. વળી કેટલીક જગ્યાએ તો એવો નિયમ પણ છે કે સનદી નોંધરીના (સિવિલ સર્વિસ) નિયમો પ્રમાણે, તે તે પરગણાનું સ્થાનિક અમલદારમંડળ પુસ્તકાલયના નોંધરોની નીમણૂક, જીએદારપંચની સલાહ લઈને અથવા તો કોઈ સ્થળે તો એવી સલાહ વિના પણ, કરતું હોય છે. જે પરગણાનાં પુસ્તકાલયો આવી કોઈ નિયમાવધીને વશ હોતાં નથી, તેમણે પોતે પોતીકીજ કોઈક યોજના, સનદી

નોકરીને મળતી આને નેત્રી, ધડી હોય છે અને તેને આધારે નોકરો પગદ કરે છે

પુસ્તકાલયના સર્વસામાન્ય નોકરમંડળની ફરજો માધ્યમ્ય મીને કયા પ્રકારની હોય છે? પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે એ આ પાંચ પ્રકારની હોય છે (૧) વહીવટને લગતી (૨) વાચકોને મનાદ આપવાની એટલે કે શિક્ષણનિપત્ત, (૩) શિસ્તને લગતી, (૪) કાગડુની ફરજો, અને (૫) જે ફરજો પુસ્તકના પ્રચાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે-કે જે ઉદત્તી ફરજોમાં, પુસ્તકની ખરીદી તથા તેના વર્ગીકરણ વગેરેનો સમાવેશ પણ થાય જ છે આ દરેક ફરજપ્રકાર વિશે હવે થોડુંથોડું કહીશું

પુસ્તકાલયનું જે વહીવટી કામકાજ છે તે માધ્યમ્ય કદના પુસ્તકાલયોમાં તે મર્યાદા પોતે જ ઠગે હોય છે પણ મોટા પુસ્તકાલયોમાં દરેક ખાતાનો ઉપરી તે કરે છે વાચકોને મનાદ આપવાનું કામ, મર્યાદાને જેને મદનીશો વાચકપ્રજાની જોડે પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવતા હોય છે, તે મૌએજ કરવાનું હોય છે આમાં ચોપડીઓ આપનારલેનાર, તથા બાલવિભાગના અને અધ્યયનવિભાગના કાર્યકરોનો સમાવેશ થાય છે કાર્યોનો જે ત્રીજો પ્રકાર છે-એટલે કે પુસ્તકાલયમાં શિસ્ત જાળવવાનું કાર્ય-તે પણ સામાન્ય રીતે દરેક મદદનીશની ફરજમાં ગણાય છે, પણ વિશેષ બાગે એ કાર્ય વાચનખંડ અને બાલખંડના કાર્યકરો તથા તે માટેના ખામ ચોપડીઓનો સંભાળવાનું હોય છે કાગડુનો જે કામો કરવાનાં હોય છે, તે આટલા. આકાશ-ઓના દફતર રાખવા, હિસાબકિતાબ સંભાળવો, લહેજા થયેલા પુસ્તકોની ઉવરાણી કરવી પુસ્તકાલયને મળતી બક્ષીસો સ્વીકારવી, રેસનરી, ગાયગ્ગીલુ, વગેરેની વરદી આપવી તથા તે વસ્તુઓ આવે ત્યારે જેતે ખાતામાં પહોંચતી કરવી, સામાન્ય પત્રવહેવાર કરવો

પરંતુ આ મધ્યમ કામો કરતા જે સૌથી વધારે વખત રોકે તેવું કામ છે તે તો પુસ્તકોની ખરીદીનું તથા તેને અજરાઈઓ માટે તૈયાર કરીને વહેંચી આપવાનું પુસ્તકોના નામો પસંદ કરવા, તેની વગ્ગી આપવી, ભત્તીઆને વગ્ગીપત્રક સાથે મેળવી જોવા, તેને નામાવહીમાં દાખલ કરવાને લગતો સઘળો વિધિ કરવો, પુસ્તકોને ચિટ્ટીઓ, ખિસ્મા વગેરે ચોટાડનાં, પુસ્તકપત્તા તૈયાર કરવા, વાચકપત્તા વાચકોને આપવા, પુસ્તકો વાચકોને આપવાનું તથા તે તેમની પાસેથી લેવાનું કામ કરવું, દડ તથા નુકસાની ઠાની પાસેથી કેટલું કેટલું લેવાનું જે તે કરાવવું તથા વસુલ કરવું,

ખાંધણી માટેનાં પુસ્તકોની સંધર્ષણ વ્યવસ્થા કરવી; અને છેલ્લું તે, જે પુસ્તકો પ્રચારમાંથી પાછાં ખેંચી રદ કરવાનાં હોય તે સર્વની તેવી ક્રિયા-વિધિ કરવી — આટલાં સંખ્યાબંધ અને બહુવિધ કામો આ ખાતાના કામ માટેની જવાબદારી ઉઠાવનાર નોંધરમંડળના માણસોને લાગે દરેક પુસ્તકાલયમાં આવતાં હોય છે.

૨

અમેરિકાનાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના નોંધરોએ કામ કરવાના કલાક તથા તેમને મળતી તહેવારોની તથા ખીજી જીદીજીદી રજાઓની માહિતી આપણે આ વિકાગમાં એકત્ર કરવાની છે.

એ પુસ્તકાલયોમાં સામાન્ય રીતે દરેક નોંધરે કરવાના કામના કલાક રોજના છથી આઠ હોય છે. એમાંનાં ધણાંખરાં પુસ્તકાલય એ સંખ્યા કરતાં પણ દિવસના વધુ કલાક ખુલ્લાં રહેતાં અને કામ કરતાં હોય છે. આ રીતે જે વધારાના કલાક કામ કરવાનું હોય છે તેને માટે કાં તો સાંજના વખતને અંગે ખાસ જીદા નોંધરો રાખવામાં આવે અથવા તો ચાલુ નોંધર મંડળ-માંના જ થોડા કે બધાને, જરૂર પ્રમાણે, સાંજનું કામ વહેંચી આપવામાં આવે છે. આ છેલ્લા પ્રકારની ગોઠવણથી સંસ્થાને લગભગ દરેક નોંધર સંસ્થાનું દરેક મુખ્ય જાતનું કામ શીખી અને માથે ઉઠાવી શકે છે. આ પરિણામ તેને માટે ઘટ્ટ છે કેમકે કાર્યની વિવિધતા નેનામાં કાર્યને માટે વિશેષ રસ ઉત્પન્ન કરે છે. અને સંસ્થાને પોતાને તેમાં એ લાભ છે કે આપક રોગચાળા જેવા કાંઈ અણધાર્યા કટોરડીના પ્રસંગે તેનું પણ ખાતું નિખળાત કાર્યકર વિનાનું લુલ્લુપાંગળું બની જતું નથી.

રાજ્યના કાયદા પ્રમાણેના બધા તહેવારોએ સામાન્ય રીતે બધા નોંધરો-ને છુટ્ટી મળતી હોય છે. જ્યાં તહેવારોને દિવસે પણ પુસ્તકાલય ખુલ્લું રાખવાનો રિવાજ હોય છે, ત્યાં કાં તો નોંધરોની જીદીજીદી ટુકડીને વારા-ફરતી જીદાજીદા તહેવારોએ રજા મળતી હોય છે; અથવા તો એવી પદ્ધતિ હોય છે કે રજા આખા નોંધરમંડળ માટે છે એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારી, પછી જેજે નોંધરો તહેવારને દિવસે તે દિવસ માટેના ખાસ વધારાના દરમાયાથી કામ કરવા તૈયાર હોય તેમને તે દિવસે એ રીતે રોકવા.

ખિમારીને અંગે પણ નોંધર વરસના અમુક દિવસ હકસરની રજા ચઢતે પગારે લઇ શકે છે. પુસ્તકાલયના જે નોંધરો સારી રીતે જૂના અને ખાસ ઉપયોગના હોય તેમના દાખલામાં આવી રજાની મુદત લાંબી પણ કરી

શકાય છે અને તે સદતા પગારે જ. આ પ્રકારની રજાઓ વિશે ધ્યાનમાં ગણવાનું હોય છે તે એટલું જ કે, એ દિવસમધ્યાનો પૂરો લાભ વરમ દરમિયાન લઘુ સેવાના હેતુથી કાંઈ નોકર નજીવી મિત્રાગીને કાગળે પણ ઘેર બેઠી ગેર નહિ તેની મલાજ બને તેટલી ગણવી.

સદતે પગારે જે લાગી રજાઓ-વેકેશન-અપાય છે તે દર વર્ષે બે અડવાડિયાથી માંડીને એક મહિના સુધીની હોય છે આ મુદત વેપાર-ધંધાની પેઢીના નોકરોની તેવી રજાની મુદત કમ્તા બેશક લાગી છે પણ પુસ્તકાલયના કાર્યકરો તો સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના ધંધાની સગખામણી વરસ દરમિયાન ત્રણત્રણ મહિનાની રજાઓ બોગવનાગ શાળાશિક્ષકો ભેડે કરતા હોય છે અને એ દૃષ્ટિએ પુસ્તકાલયમેવકોની મુત દુકી છે એ સ્વીકારવું ધટે.

દરેક પુસ્તકાલયમર્યામા વસીઓછી છૂટથી મિનપગાગી રજા આપવાનો ચાલ પણ હોય છે પણ આવી રજા એકામાથે સામટા નોકરોને કાંઈ પણ સંભોગમા અપાવી જોઈએ નહિ જો અપાય, તો પુસ્તકાલયનું કામ મગગતાથી અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલામા ક્ષતિ આવી જાય એ દેખીતું છે.

૩

આ પુસ્તકના વાચનાર એટલી દક્ષીકતથી વાંચે દર્શ-અથવા તો દર્શ વાંચે થવા જોઈએ, - કે ધણાખરા અમેરિકન પુસ્તકાલયોમાં મદદનીશ કાર્યકરો તરીકે-અને કાંઈ વાર ઉચા હોદ્દા પર પણ-ઓઓની નીમણૂક થતી હોય છે તેઓ આ કાર્ય ધણી ચપગતાથી અને કુશળતાથી કરતી હોય છે આમ છતાં, કહેવું જોઈએ કે પગારની બામતમાં અમેરિકન શિક્ષકોના પ્રમાણમા આ પુસ્તકાલયસેવિકાઓને ઓછું મળતું હોય છે પુરુષ કાર્ય-કરોની દશા પણ આ બામતમા લગભગ એવી જ છે બને ધંધાઓ વચ્ચે સગખામણી કરતાં એવું માન્ય પડ્યું છે કે નાના સહેરમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના મથપાલ કરતાં બેવડી રકમ ત્યાના મુખ્ય શાળાશિક્ષકને મળતી હોય છે અને મોટા સહેરની શાળાના વડા શિક્ષકને એ સહેરના શાળાપુસ્તકાલયના ઉપરી કરતાં બેવડા પગાર મળતો હોય છે આ સ્થિતિમા કાંઈ પણ ઓ કે પુરુષ પુસ્તકાલયના ધંધામાં આર્થિક લાભની દૃષ્ટિએ જોડાય તો તે નિગમ જ થાય મહેનતાણુ જરૂરપૂરતું અને પુસ્તકાલયના સ્થિતિસંભોગ અનુસાર, પણ મુખ્ય ખર્ચ તો સેવા અને સાહિત્યસંભો

આ દષ્ટિ જેની હોય તે વ્યક્તિ જ કોઈ પણ દેશમાં પુસ્તકાલયસેવક તરીકે સારું કામ કરી શકે છે. વળી બીજું એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે અંધ-પાલને હેડમાસ્તર કરતાં પગાર ઓછો મળે છે છતાં સમાજમાં તેનો દરજ્જો અને તેની પ્રતિષ્ઠા, એ તો હેડમાસ્તરથી જરાય નીચાં હોતાં નથી. પરિણામે અંધપાલને મળતી લોકસેવાની તક સિદ્ધકોના જેટલી જ બદકે તેમનાથી વધુ મોટી અને વધુ સંગીન પણ હોય છે.

પેન્શનની પ્રથા અમેરિકન પુસ્તકાલયપદ્ધતિમાં સર્વસામાન્ય નથી. માત્ર કોઈકે જ પુસ્તકાલય પોતાના આજીવન સેવક એવા અંધપાલને ઠીક રકમના પેન્શન પર નિવૃત્ત કરી શકે છે. બીજા ધંધાઓ જેટલી તેમાં આ પ્રથા વ્યાપક થઈ નથી.

પુસ્તકાલયના નોંકરોનો જૂથવાર વીમો ઓછા દરે ઉતારવાની પ્રથા અમેરિકામાં છે. પુસ્તકાલય પોતે સંરચા તરીકે આમાં કશી મદદ આપતું નથી. તે ધણી વાર તો, આ યોજનાનો લાભ લેવા માટે જૂથ જે ઓછામાં ઓછી સંખ્યાનું હોવું જોઈએ, તેવડું તે થઈ શકતું પણ નથી, કેમ કે નોંકરમંડળ જીવાનોનું બનેલું હોય, તે ઉપરે પ્રીમિયમની રકમ ફાજલ પાડવી તેમને માટે સહેલી નથી. આવી યોજનાઓનું આકર્ષણ ધણે ભાગે વધના વધવા સાથે જ થતું હોય છે.

પગારનો વધારો ત્રણમાંની એક રીતે કરવામાં આવતો હોય છે: (૧) ચઢતર પાયરીના ધોરણે-સીનિયોરિટી પ્રમાણે; (૨) એકંદર કાર્યનિપુણતાને આધારે; અને (૩) કોઈ જાતની કસોટીને આધારે. આ છેલ્લી રીતને માટે કાં તો પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના અમુક વિષયોની પરીક્ષા લેવાનો રિવાજ હોય છે અથવા તો, વ્યક્તિગત ગુણો, કાર્યકૃશળતા, પ્રગતિ સાથે મીઠો સંબંધ રાખવાની શક્તિ: વગેરે લક્ષણોની નોંધવાળું પત્રક નોંકરવાર—સેન્ટ્રલ જીવનના પુસ્તકાલયની માફક—હોય છે, જેના પરથી પગાર વધારવાનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે.

૪

નોંકરમંડળની કેટલીક વધુ વિશેષતાઓ અને તેને અપાતી સગવડોનો પરિચય કરી લઈને હવે વિષય આટોપીએ.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં બધાં સારાં પુસ્તકાલયોમાં નોંકરોના ઉપયોગ માટે પુસ્તકાલયના મકાનનો અમુક ભાગ અલાયદો રાખવામાં આવે છે. એક કે વધુ ઓરડાઓના બનેલા એ ભાગમાં નોંકરો પોતાની હોટો, લાકડીઓ,

જોવરકોટ વગેરે ઉતારે છે, હાથ મો ધુએ કે માયુ જોળે છે, મિજનામાં કે સોફા પર—ખાસ કરી તમિલ નગરી આવી હોય ત્યારે—આગમ લે છે, અને આ તથા નાસ્તો પણ જનાવે ને ખાયપીએ છે જે પુસ્તકાલયના નોકરોમાં સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો પણ હોય છે તેમાં એ દરેક જાતના માણસો માટે ઉપની જાતના ઉપયોગ સારૂ અલગ જાગો ગખાયા હોય છે

વળી ત્યાંના ધણીખર્ગ પુસ્તકાલયોમાં અથપાય અમુક નિર્ણીત સમયે કે પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે મદદના કે અમુક કાર્યકરોની મલા પણ કોઈ બાગતની ચર્ચા કે સૂચનાઓ માટે બોલાવના હોય છે એજ પ્રમાણે, કાર્યકરો પોતે પણ અદ્યદ્યના સ્નેહમ મેલનો યોજીને તેમાં મામાજિક કે માહિત્ય-વિષયક કાર્યક્રમ ગળે છે. વળી ખાતાના ઉપરીઓ અને શાખાપુસ્તકાલયોના અથપાનો પણ વાગવાગ સ્થાનિક પુસ્તકાલયના પ્રશ્નોની વાટાઘાટ કરવા અને કોઈવાર પુસ્તક-ખરીદીને લગતા નિર્ણયો કરવા પણ બેગા થતા હોય છે

આ સિવાય, સ્ટાફ એસોસિએશન આફ ધ ન્યુ યૉર્ક પબ્લિક લાયબ્રેરી જેવી નોકરમંડળની રીતસરની બધાગણવાળી મર્યાઓ પણ છે આ પ્રકારની સંસ્થાનું કાર્ય સહકારી ધારણે સ્ટાફ ચલાવવાનું તો કોઈ વાગ પગાગના વધારા માટેની ચળવળ ચલાવવા જેવું કાર્ય ઉપાડવાનું હોય છે ન્યુ યૉર્ક, વૉશિંગ્ટન અને બોસ્ટનના પુસ્તકાલયોને અગે નોકરોના હક રક્ષનારા મજૂરમંડળની દમના મડગો પણ છે આવા મડગો પુસ્તકાલયસંસ્ક્રમા મહુ માનીતા થતા નથી, કેમ કે તેઓ મજૂરની કોટિના ગણાવા કરતા વકીત, ડોક્ટર કે શિક્ષક જેવા ધધાદારીઓ ગણાવાનું વધારે પસંદ કરે છે

મોટા અમેરિકન પુસ્તકાલયમાં અને ખાસ કરીને તેા જેની ધણી શાખાઓ હોય તેમાં, અથપાય અને મદદનીશો એકબીજાની પ્રવૃત્તિથી માહિતગાર રહે ને કામકાજને અગે નોટિસો વગેરે પણ ફેલાવવાની હોય, તેથી તેવે સ્થળે હસ્તલિખિત પત્રિકા અથવા તેા એક પ્રકારનું વર્તમાન પત્ર પ્રગટ કરવામાં આવતું હોય છે તેમાં પુસ્તકાલયને લગતા સ્થાનિક જનાવો અને ખમરો મૂકવામાં આવે છે

૫

પ્રસ્તુત પ્રકરણના વિષય સમધી વડોદરાઅલ્પમા શ્રી પદ્ધતિ છે અને શાશા મુખ્ય નિયમો છે તેનું દિગ્દર્શન આપણે આ છેલ્લા વિભાગમાં કરીશુ પાટનગરના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયમાં નીચેની કક્ષાના અધિકારીઓ અને

નોકરો છે: કચુરેટર ઑફ લાઇબ્રેરીઝ; એસિસ્ટન્ટ કચુરેટર; ફરતાં પુસ્તકાલયોના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ; એક મુખ્ય અંચપાલ; ધીરધારખાતાના અંચપાલ; અંગ્રેજી, ગુજરાતી વગેરે બુદ્ધિબુદ્ધી નામાવાલીઓ રાખનાર એકેક ફેટલોગર; મહિલા તથા બાલપુસ્તકાલયોનાં એકેક અંચપાલિની; મુખ્ય કારકુન, કારકુનો વગેરે.

દરેક પ્રાંતપુસ્તકાલયે એક અંચપાલ, કવચિત તેનો મદદનીશ તથા પટાવાળો રાખવાનો હોય છે. આ અંચપાલ સામાન્ય રીતે મેટ્રિક સુધીના જ્ઞાનવાળો હોવો જોઈએ. અને તેને પુસ્તકાલયશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેની સીધી દેખરેખ નીચે પુસ્તકાલય ચાલતું હોવાથી, તે બધી રીતે બરાબર ચાલે તે માટેની જવાબદારી તેને શિરે રહે છે.

કરખાપુસ્તકાલયે એક પગારદાર અંચપાલ રાખવાનો હોય છે અને એક પટાવાળો. અંચપાલે સામાન્ય રીતે શિક્ષણાનુભવશાળાના પહેલા વર્ષ લગીના અથવા તે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ. પુસ્તકાલયની યોગ્ય વ્યવસ્થા માટેની બધી જવાબદારી તેની છે. બધી જગ્યાએ અંચપાલે માત્ર ચાલુ રોજકામ ('ડેટીન') સંભાળતા હોય છે અને તેમની વધુ મોટી ફરજો સ્થાનિક વ્યવસ્થાપકસમિતિ બજાવે છે.

ગ્રામપુસ્તકાલયમાં ગામના શાળાશિક્ષકે જ મંત્રી તેમજ અંચપાલની સંયુક્ત ફરજ અદા કરવાની હોય છે. તેની નીમણૂક પોતાના હોદ્દાની રૂએ જ થયેલી ગણાય છે. તેમાંનાં જેને પુસ્તકાલયો પોતાનાં સ્વતંત્ર મકાન ધરાવનારાં હોય છે, તેમાં ઘણે ભાગે સ્વતંત્ર પગારદાર અંચપાલ હોય છે. અને મંત્રી તરીકે ગામનો કોઈ સુશિક્ષિત સજ્જન વ્યવસ્થાપકસમિતિ તરફથી નિમાય છે.

મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયખાતાના કામકાજના કક્ષાક નીચે પ્રમાણે છે: વાચનાલય વરસના ત્રણસો ને પાંસેઠે દહાડા સવારના આઠથી સાંજના આઠ લગી ખુલ્લું રહે છે. ખાતાના બુદ્ધિબુદ્ધ વિભાગનાં કાર્યાલયોમાં ૧૧૧૧થી પાનો કચેરીના કામકાજનો વખત હોય છે. ધીરનાર વિભાગનું કામ સવારસાંજ મળીને, ઋતુ પ્રમાણે, ૪ કે ૪૧ કલાક ચાલુ હોય છે. શુધવારે સવારે એ વિભાગ બંધ હોય છે. અને બાલ તથા મહિલાપુસ્તકાલયોનો સમય સાધારણ રીતે ૧૨થી ૬નો રાખવામાં આવે છે. રવિવારે તથા રાત્રીના તહેવારોને દિવસે વાચનાલય સિવાયનું ખાતાનું બધું કામકાજ બંધ રહે છે.

પ્રકરણ ૧૮મું

પુસ્તકાલયને અંગેની સખાવતો

અમેરિકામાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને અંગે જોટલી સખાવત દાનવીર બક્ષિઓએ કરી છે, તેટલી ક્ષમ્ય પ્રગ્નદિતના ખીજ દાસ કાર્યને અંગે કરી નહિ હોય આ સખાવતો ૧૯૧૪થી ૧૯૨૯ સુધીના દોઢ દમકા દરમિયાન જોટલી મોટી રકમોની હતી તથા જોટલી સંખ્યાબંધ હતી, કે કેટલાકને તો એમ પણ લાગેલું કે પુસ્તકાલયો વાપરવાની પ્રગ્નની શક્તિના પ્રમાણમાં આ દાનો વડે દરતીમાં આવતાં પુસ્તકાલયો ધણાં વધી પડે છે અને આખી પ્રવૃત્તિ કૃત્રિમ બની જાય છે. પણ દફતરના તો એ હતી અને છે કે પુસ્તકાલયો અપનાવવાની પ્રગ્નની તૈયારી જોષ્ટને પછી જ આ દાનો દેવામાં આવેલાં. પુસ્તકાલયોને પોતાના જીવનમાં સ્થાન આપવાની પ્રગ્નની તૈયારી તો ઉલટી જોટલી સરસ અને સંપૂર્ણ હતી કે કેટલેક સ્થળે તો પ્રગ્નજનોએ દાન લખને મકાન બાંધવાની તથા પુસ્તકાલય નભાવવાની તક મળી તે પણ જવા દીધી અને સ્વાશ્રયથી જ આખી સંસ્થા ઉભી કરવાનું ને ચલાવવાનું પસંદ કર્યું. વળી ટીકાકારોએ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને અંગે જે મોટી સખાવતો કાર્તેગી જેવાએ કરી છે તે સઘળાંમાં પણ પ્રગ્નના સ્વાશ્રયને મહત્ત્વનું સ્થાન છે. આવો સ્વાશ્રય અને આવી જવાગદારી ઉઠાવવાની તત્પરતા પ્રગ્નમાં હોય, ત્યાં એમ કેમ કહી શકાય કે પ્રગ્ન

પુસ્તકાલયોને માટે કુદરતી કમે જ તૈયાર થઈ શકેલી નહોતી? વાસ્તવિક રીતે તો, ઉશ્કડું એમ કહી શકાય કે અમેરિકામાં લોકકેળવણીની વ્યાપકતાને પરિણામે વાચનપ્રેમ પણ એટલો વ્યાપક બન્યો છે કે સખાવત કરનાર દાનવીર ત્યાં ન પાક્યો હોત તો પણ લોકો આ પ્રવૃત્તિને આટલી જ વિશાળ કરી શક્યા હોત. ફરક એ કે પણ પડત તો એટલો જ કે કાર્નેગી સરખાની ઉદારતાએ જે સુપરિણામ વહેલું આપ્યું તે થોડું થોડું આવત. પણ થોડું એ એ આવત તો ખરું જ, એમ માનવામાં કે શંકાનું કારણ રહેતું નથી.

૨

આ વિભાગમાં આપણે કાર્નેગીની આ સખાવતની યોજનાનો હું કેા પરિચય કરીશું; અને પ્રસંગોપાત્ત, તેમને પોતાને માટે પણ શરૂઆતમાં થોડું કહીશું.

એન્ડ્રુ કાર્નેગી મૂળે સ્કોટલેન્ડના વતની હતા અને દસ વરસની ઉંમરે, ૧૮૪૫ની સાલમાં, અમેરિકા આવીને તેમણે તારખાતામાં જોપીઆની નોકરી લીધેલી. તેમને શાળા કે પાઠશાળાની કેળવણી મળી નહોતી. જે કે જ્ઞાન સંપાદન કરેલું, તે જાતમહેનતથી. એ વખતે અમેરિકામાં પણ હજી સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો થયાં નહોતાં, પણ એન્ડર્સન નામે વિદ્યાપ્રચારનો ઉત્સાહી એક ગૃહસ્થ મજૂરોનાં બાળકને એકેક પુસ્તક મફત વાંચવા આપતો. આ વાતની નાના એન્ડ્રુને જાણ થતાં તેણે એ સખી દિલના ગૃહસ્થને વિનંતિ કરી કે કારખાનાના જીવાન મજૂરોને કે તેમનાં બાળકોને તમે પુસ્તકો આપો છો તેમ અમને બીજા પ્રકારનાં બાલમજૂરોને પણ કાં ન આપો? એન્ડર્સને વિનંતિ સ્વીકારવાથી આપણા કિશોરવયના વાચનપ્રેમીને પોતાનું જ્ઞાન વધારવાની સરસ તક મળી અને તેણે તેનો લાભ પૂરેપૂરે ઉઠાવ્યો. પોતાના જીવન પર આ બનાવે કરેલી અસરનો ખ્યાલ આપવા તેના પોતાના શબ્દો વાપરીશું. તે કહે છે:

“આ રીતે મારા અધકારમય જીવનમાં પ્રકાશનાં કિરણ દાખલ થવાનો માર્ગ મોકળો થયો. હું પુરસદ મળે ત્યારે દિવસે અને રાત્રે પણ વાંચતો. હું અને મારા સાથીઓ નકારી સોળત તથા દુષ્ટ કુટુંબોથી મુક્ત રહી શક્યા તેનું માન પણ ધણે અંશે એ લલા કર્નલ એન્ડર્સનની સખાવતને ધટે છે.”

આ ઉપરાંત, કાર્નેગીના પિતા—જેઓ ધધે તો વજુકર હતા, તેઓ —પણ મોટા પુસ્તકપ્રેમી હતા અને મિત્રોની મદદથી તેમણે જે નાનું ખાનગી

પુસ્તકાલય રચાવેલું, તેનો લાભ પણ એ જીવાને પુષ્કળ લીધેલો. જિમ્ની વયે આપા સારા સંસ્કાર જેને પડ્યા હોય તે મોટી વયે બીજાને પણ તેવો લાભ સંદેશાપ્તથી મળે તેવી યોજના કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય? તેવી યોજના આ મશહુર દાતાએ, પોતે પાશ્વર ઉમરે પોલાદના ઉલોગમાં ન્યારે પુષ્કળ ધન કમાયા ત્યારે, કરીને પોતાના જાતભાઈઓ પર એક મહાન ઉપકાર કર્યો.

એન્ડ્રુ કાર્નેગી નામના સુમર્થ અમેરિકન કોટવધિપતિએ પુસ્તકાલયોને ખાદશાહી રકમોની સખાવતો કરી છે એટલી જ ઉપલક્ષ્ય માદિતી જેમને દુશે તેઓ કદાચ એમ માનતા દુશે કે એ દાનવીરે પુસ્તકાલયનો આદિથી અંત સુધીનો બધો ખર્ચ—મકાન, પુસ્તકસંગ્રહ, કાગળી નિભાવફંડ, એ બધો જ ખર્ચ—આપવાનું માથે લીધું દુશે. પણ દુકીકત તેમ નથી. આ યોજનાને અંગે જે પૈસા આપવામાં આવે છે, તે માત્ર મકાનને માટે. તે સિવાયની બધી જવાબદારી તેને સ્થળની સ્થાનિક શહેરસુધરાઈની હોય છે. યોજનાના સંચાલકો સુધરાઈ સાથે આ વિષયમાં જે કારનામું કરે છે તેમાં એવી ગોઠવણ હોય છે કે તે સ્થળના મકાન માટે જેટલી રકમ યોજનાને અંગે સખાવત તરીકે મળી હોય તેનો દશ ટકા જેટલો ભાગ પુસ્તકાલયને અંગેનજ ખર્ચ માટે દર વર્ષે વાપરવા સુધરાઈના વ્યવસ્થાપકો બધાય છે. પાછળથી ૧૦ ટકા રકમ એાટી લાગવાથી તે વધારીને પંદર ટકા કરવામાં આવેલી. સામાન્ય નિયમ તો એ પ્રમાણે જ છે, પણ વ્યવહારમાં કોઈ વાર એવું બને છે કે સુધરાઈએ પંદરથી વધુ ટકા દર વર્ષે પુસ્તકો, નોકરો, વગેરે પર ખર્ચવા પડે. આ રીતે, ન્યુ યૉર્ક સાર્વજનિક પુસ્તકાલય જેવી જગીરી સંસ્થાએ વાર્ષિક ખર્ચ કાર્નેગી-સખાવતના પંદર નહિ પણ ચાળીસેક ટકા જેટલો કરવો પડે છે. પરંતુ આ જવાબદારી તે ખુશીથી ઉઠાવે છે.

યોજનાને અંગે સ્થપાયેલા દરેક પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા સ્થાનિક પ્રજાજનો જ કરતા હોય છે. યોજનાની એક બીજી વિશેષતા એ છે કે કાર્નેગીનું નામ સંસ્થા સાથે જોડવાની શરત પણ કરવામાં આવતી નથી. મકાન પર એાદાતી તખ્તીમાં તેનું નામ ફેટલીક વાર હોય છે તે તો સુધરાઈવાળાએ પોતાની મેળે આભારવૃત્તિથી પ્રેરાઈને જ મૂકેલું હોય છે.

એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે કાર્નેગી-યોજનાને અંગે અંગ્રેજી ભાષાની પ્રજાઓમાં જે પુસ્તકાલયો જુલાઈ ૧૯૧૯ સુધીમાં સ્થપાયાં હતાં

તે આશરે ત્રણ દહાસર હતાં અને તેમાં આશરે સાડા છ કરોડ ડોલર એટલે લગભગ વીસ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો. 'કાર્નેગીની આ સિવાયની સંખ્યાવતો પણ હતી. જે એકઢીજ ૨૦ કરોડ ડોલરની હતી

૧૯૧૧ની સાલમાં ૧૨૧ કરોડ ડોલરનું 'કાર્નેગી કોર્પોરેશનનું' ટ્રસ્ટ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને કેનેડામાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવા માટે સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૧૮માં તેનું કાયમરૂંડ ૧૩ કરોડ ડોલરનું હતું.

૩

અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની સંસ્થા એ વસ્તુજ એવી છે કે તેને રાજ્યમદદ અથવા તો પ્રાંતમદદ સારા પ્રમાણમાં મળતી હોય તો પણ ખાનગી, વ્યક્તિગત મદદની જરૂર તેને રહ્યાજ કરે. તેના કેટલાક ખર્ચ એવા છે જેવાને માટે જાહેર ફંડમાંથી પૈસા વાપરવા એ યોગ્ય નથી એક દૃષ્ટાંત લઈએ ન્યુ યૉર્કનું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એક જખ્ખર સંસ્થા છે. તેને શહેરની સુધારાઈના દરવર્ષે ખચાસ હજાર ડોલર મળે છે. આમ છતાં તે આશ્રયદાનોની માગણીના છાપેલા વિનંતિપત્રો કેટલાંય વર્ષ લગી મોકલતું ને તે રીતે મળેલી રકમોનો ઉપયોગ શાખાપુસ્તકાલયોને શજીગારવામાં કે ફૂલ-રોપનાં ફંડાં વસાવવામાં તે કરતું. દેખીતું છે કે આવા કાર્યમાં પ્રાંતકીય નાણાં ખનનાં સુધી ન વપરાય તો સારું. બીજી બાજુ, શજીગાર અને શોલા એ પુસ્તકાલયનાં એવાં આકર્ષણો છે કે કલાપ્રિય અને સ્વચ્છતાપ્રિય પ્રાંતને માટે તો એ વસ્તુઓ પુસ્તકાલયનાં આકર્ષણોમાં હિમેરો કરનેરી, કદાચ વાચકસંખ્યાને વધારનાગી પણ, ગણાય. આ સંજોગમાં, વ્યક્તિગત દાનોની માગણી પુસ્તકાલય કરે અને તે પ્રતોષવામાં આવે તેમાં કે ખોટું નથી. અને આ પરથી આપણે એક પણ કહી શકીએ કે મમે તેવાં સમૃદ્ધ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયને પણ દાનની ના પાડવી પોતાય તેમ નથી.

નાણાં સિવાયની એટલે કે વસ્તુઓની બોટો પણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સ્વીકારી શકે છે આવી બોટો પુસ્તકોની હોય, ચિત્રો કે શિલ્પકામની હોય કે પછી જમીન અને રાયરચીલાની પણ હોય. આવી બોટો ખીનશરતી હોય તો વધુ સારી, કેમકે પુસ્તકોનો આપનાર તે પુસ્તકસંગ્રહને મકાનના અમુક ભાગમાં જ ને અમુક રીતે જ ગોઠવવાનો આગ્રહ ધરે અથવા તો વર્ગીકૃત નામાવલીમાં તેને અમુકજ ધોરણે દાખલ કરાવવા માગે તો તેથી શરત પુસ્તકાલયને હરેક દાખલામાં પ્રવડે તેથી ખાતરી નથી.

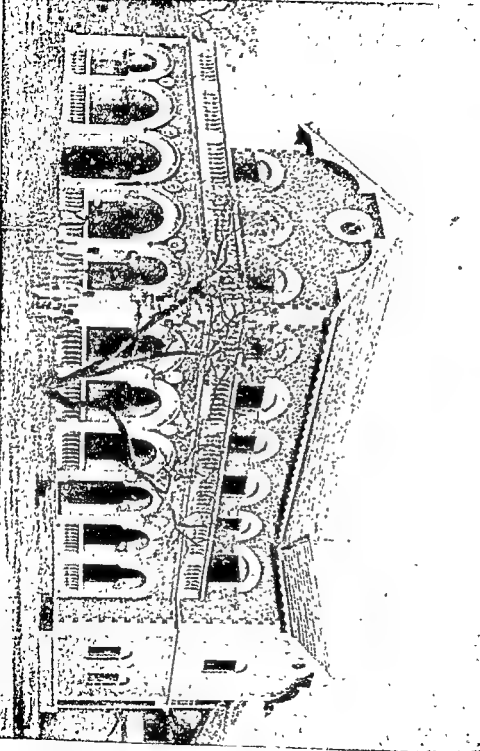

આવી સર્વ બેટોનું જીવું દ્વિતર ધણીખરા પુસ્તકાલય રાખતાં હોય છે અને ખાસ છાપેલાં પત્રક પર તેનો સ્વીકાર કરીને તે પત્રક દાતાને મોકલે છે.

ઉપર જેને કહ્યું તે ઉછીનાં કે ન્યાસ ('ડીપોઝિટ') તરીકે પુસ્તકાલયમાં અમુક વખત માટે આવતાં પુસ્તકો ચિત્રો વગેરેને પણ લાગુ પડે છે. આ પ્રયા કેટલાંક પુસ્તકાલયો પમંદ કરતાં નથી પણ નુકસાની માટેની જવાબદારીથી રહિત હોય ત્યારે એવાં પ્રદર્શન કરવામાં કે' જોડું નથી; ઉલટું, આ રીતે વિરલ પ્રયો કે કલાકૃતિઓનો અસામાન્ય લાભ પુસ્તકાલયના માહકોને મળી શકે છે.

૪

પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં તો વિદ્યાઓના વિકાસને માટે દાન દેવાનો મદિમા ધણો મોટો મનાતો અને આપણાં નાલંદા જેવાં વિદ્યાપીઠો એ સુપ્રધાને જ આભારી હતાં તથા એ પ્રધાને પ્રતાપે જ ઉત્તમ પુસ્તકાલયો વસાવી શકેલાં એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પણ મધ્યકાલમાં એ મદિમા ઝંખવાયો હતો એમ કહીએ તો તેમાં હકીકતનું જ કથન રહેલું છે. મધ્યકાલીન ભારતની સંસ્કૃતિ પર કેટલીક એવી અસરો થયેલી જેને લીધે વિદ્યાપોષણ પ્રત્યેથી પ્રજાનું વલણ બદલાઇને નાતવરા, મંદિરો, અનુસેરો, ધર્મશાળાઓ, વગેરેની બાબતોએ વધારે થવા લાગ્યું. મંદિરો કે ધર્મશાળાને માટે વિવેક-પૂર્વક સંખાવતો થાય તેનો ખાસ વાંધો નથી એમ એક દષ્ટિએ કદાચ કહી શકાય, પણ, આપણે ત્યાં લગભગ દમણાં સુધી થતું તેમ, શાનખીલવણીને ભોગે આજના જમાનામાં તેવી સંખાવતો બહુ પ્રમાણમાં થવાની જરૂર નથી એ તો સૌ કોઈ જીદિમાનોને મળે ઉતરે તેવી વાત છે. શાળાઓ, કોલેજો, છાત્રાલયો અને પુસ્તકાલયો એ આધુનિક મંદિરો જ ખરાં ને પહેલાં દાનપાત્ર મદિરો હવે તો મનાયાં જોઇએ. ખ્રિસ્તિય અમલ સાથે પ્રજાનું જે પુનરુત્થાન આધુનિકતાની દિશામાં થવા લાગ્યું તેણે આવી માન્યતા ધીરેધીરે શરૂ કરી અને પ્રજામાનસમાં તે જામતી જાય છે તે વાતની નોંધ પણ અહીં વિનાસકાંડાય લેવી જોઇએ જ. તે માન્યતા અને તેણે પોષેલી સદૃષ્ટિને પરિણામે જ આપણે ત્યાં ગયાં પોણોસોએંશી વર્ષમાં જેમ કેળવણીની સંસ્થાઓ તેમ સુરતની એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરી, નડિયાદની ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરી, નવસારીની રાણા લાઇબ્રેરી કે અમદાવાદની આપારાવ લાઇબ્રેરી જેવાં જૂનાં પુસ્તકાલયો હસ્તીમાં આવી ચડ્યાં. એ પુસ્તકાલયોની સ્થાપના

પછીના સમયનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે વડોદરાજીએ પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિ વેગથી ઉપાડી અને તેનું મહત્ત્વ પ્રગ્નને સમજાવ્યું, ત્યારથી શ્રીમંત પ્રગ્નજીનોએ પોતાની હિદ્દર સંખ્યાવતોનાં વહેણ આ દિશામાં વાળવાનાં શુભ પગલાં એક પછી એક ભરવા માંડ્યાં છે. પુસ્તકાલયના મકાનો તથા ખીખ ખર્ચ માટે વડોદરાજીના ધનિકોએ માત્ર હિન્નતાથી નહિ, પણ આનંદથી પણ હજારો રૂપિયા આપવા જેટલી અર્વાચીન દૃષ્ટિ અને સેવાવૃત્તિ દાખવી છે એમ કહેવું અનુચિત નથી. તેવા રૂ. ૫,૦૦૦ કે તેથી વધુ રકમના દાન પુસ્તકાલયોને કરનાર મનજનોનાં નામો—જે તેને સહેરના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયને જોડાયેલાં છે, તે—જરૂરી વિગતો સાથે, આ પ્રકરણ પૂરું કરતા સંજારવાં એ આપણું કર્તવ્ય છે :

ગામ	દાતાનું નામ	રકમ
૧. પેટલાદ	શેઠ ચંદુલાલ કેશવલાલ	રૂ. ૧૦,૦૦૦
૨. ખીલીમોરા	„ જહાંગીરજી બ. પિટિટ	„ ૬,૨૫૦
૩. અમરેલી ^૧	બાપ્ત તાપીબાપ્ત રણુભોડલાલ	„ ૮,૦૦૦
૪. પાટણ ^૨	બાપ્ત મૂળીબાપ્ત અંબાગમ કોઠારી	„ ૭,૦૦૦
૫. વડનગર	શેઠ ભોગીલાલ ચક્રબાપ્ત	„ ૭,૦૦૦
૬. ભાદરજી	પટેલ મગનભાઈ વાલજીભાઈ	„ ૭,૦૦૦
૭. વીસનગર	શેઠ વલ્લભરામ હેમચંદ	„ ૫,૦૦૦
૮. કોટર	„ હગનલાલ વમનચંદ ગણિવારા	„ ૫,૦૦૦
૯. મિહપુર	„ લક્ષ્મીચંદ મુંદરજી	„ ૫,૦૦૦
૧૦. ગણદેવી	„ કાવસજી ધ. મજદર	„ ૬,૦૦૦
૧૧. જેટ શંખોદ્ધાર	„ ધેલાભાઈ ઠાકરશી	„ ૪૫૦ ફર
	વર્ષે બાજ આપે, એટલી રકમનું દરદ છે.	
૧૨. મહેસાણા	„ હગનલાલ પી. પરીખ	રૂ. ૫,૦૦૦

• ❧

* —————

૧. આ બંને સ્થળની સંખ્યાવત મહિલાપુસ્તકાલય માટે થઈ છે.

પ્રકરણ ૧૯મું

પુસ્તકાલય પ્રકાશક તરીકે

યુ. સ્ટે.નાં કેટલાંક પુસ્તકાલયો પ્રકાશનનું કાર્ય પણ સારા પ્રમાણમાં કરતાં હોય છે. તેમનામાંનાં કેટલાંકને પોતાનું જાપખાનું પણ છે, જેમાં તેઓ પોતાનાં પ્રકાશનો જાપવા ઉપરાંત પરચુરણ કામ મેજરીને, પણ આવક કરતાં હોય છે. વળી, ત્યાંના અંધપાર્શ્વોએ સંગ્રહિત થઈને પોતાનું જે મદામંડળ અમેરિકન લાઇબ્રેરી એસોસિએશન નામનું સ્થાપ્યું છે તેની તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો ત્યાંની તેમજ જગતની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને ધણું ઉપયોગી હોય છે.

‘પુસ્તકાલયનું સૌથી અચ્છિત પ્રકાશન એ તેની પ્રવૃત્તિઓ, ધારાધારણ તથા પુસ્તકાલયની દુનિયાના બનાવોની નોંધ લેનારું સામયિક—જે ધણે ભાગે એક માસિકપત્ર જ હોય છે તે—છે. ઉપલાં અંગે ઉપરાંત તેમાં પુસ્તકાલયે અવારનવાર ખરીદેલાં નવાં પુસ્તકોની તથા કોઈ ખાસ વિષયનાં પુસ્તકોની યાદી તથા સ્થાનિક સમાચાર પણ જાપવામાં આવે છે. ઉપરાંત, તેના કાર્યનો એક વધુ કીમતી અને સ્થાયી ભાગ પણ છે. એ ભાગ તે, પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહવામાં આવેલી જૂના વખતની કે થોડાં વર્ષ પરની હાયપ્રતોનું ક્રમિક પ્રકાશન. હાયપ્રત જેમ કોઈ જૂના અપ્રસિદ્ધ કાવ્યની, નાટકની કે શાસ્ત્રીય ગ્રંથની હોય તેમ એકાદબે જામાના પર થઈ જાયેલાં કોઈ પ્રસિદ્ધ

પુરુષ કે સ્ત્રીને લોકોપયોગી પત્રગ્યવહાર, રોજનિશીઓ કે એવી સામગ્રીની પશુ હોય. સાહિત્યના કે સમાજના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી આવી સામગ્રીને શ્રમપૂર્વક મેળવી, તેનું યોગ્ય રીતે સંપાદન કરી, પ્રકાશમાં આણનાર પુસ્તકાલય એક મોટી સેવા કરે છે તેની કોઈપણ ના કહી શકાશે નહિ.

માસિક પછી બીજા નંબરનું પ્રકાશન તે અંધવાદી ઉર્ફે વર્ગીકૃત નામાવલી. એવી યાદી પહેલેથી સંગ્રહાયેલાં પુસ્તકોની એક વાર, થઈ ગઈ હોય તો પછી તેની પૂરવણી તરીકે નાની પત્રિકાઓ જ કાઢવાની રહે છે. વિશિષ્ટ વિષયોનાં પુસ્તકાલયમાંનાં પુસ્તકોની તેવી યાદી પણ જરૂર હોય ત્યાં બહાર પાડવામાં આવે છે.

પ્રકાશનોનો ત્રીજો મહત્વનો પ્રકાર તે પુસ્તકાલયનો સંસ્થા તરીકેનો વાર્ષિક અહેવાલ. આ કોઈ વાર માત્ર પુસ્તકપ્રચારના તથા દિસાખના આંકડાનાં કોષ્ટકરૂપે હોય છે તો કોઈ વાર, તે ઉપરાંત, વર્ષનાત્મક અને છબીઓ સહિતનો પણ હોય છે. જે વર્ષનાત્મક હોય તો લેખકની શૈલી આકર્ષક હોવી ઘટે, કેમકે એવા અહેવાલોને લીધે પુસ્તકાલય વધુ લોકપ્રિય થાય છે.

જે તે પુસ્તકાલય વિશે વિગતવાર માહિતી આપતું પુસ્તક એ પુસ્તકાલયપ્રકાશનનો એથો પ્રકાર છે. આ પુસ્તકમાં તેનો ટુંકો ઇતિહાસ આપવામાં આવે છે તેમજ તેની વ્યવસ્થા, વહીવટ, નિયમો, નોકરમંડળ વગેરે આ વિષયમાં રસ લેનારાઓને ઉપયોગી હકીકતો આપવામાં આવી હોય છે. આવાં ત્રણ અંગ્રેજી પુસ્તકો સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી ડીપાર્ટમેન્ટને અંગે વડોદરા તરફથી પ્રગટ થયાં છે. તેવું જ એક ગુજરાતી પુસ્તક પણ છે.

અધ્યયનખંડ વિશેના પ્રકરણમાં તેના એક ખાસ ઉપયોગ વિશે ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. એ ઉપયોગ તે, એ વિભાગમાંની અનેક પ્રકારની જે સામગ્રી, તેનું વિવિધવાર કે પેટાવિવિધવાર, તારણ કરીને કે સારાંસ કાઢીને, રાન-પ્રચારના અર્થોનું પ્રકાશન. ખરી રીતે આ કામ દરેક પુસ્તકાલયના અંધ-પાલે પોતે કરવું ઘટે કેમકે એ સામગ્રીથી તે પોતે પરિચિત હોય છે તેટલું બીજું કોણ હોય? પણ અમેરિકન અંધપાલોમાંના પણ યોગજ એ કર્તવ્ય બજાવતા હોય છે. વધુ અંશે તો ઉત્સાહી પત્રકારો કે વિદ્વાન અધ્યાપકો એવા અથો તૈયાર કરી પ્રગટ કરાવતા હોય છે. પણ એક બીજા પ્રકારનું સાહિત્ય-પુસ્તકાલયના શાસ્ત્રને લગતું-એ એવી વસ્તુ છે કે અંધપાલોએ જ

તે રચવાનું હોય છે. પશ્ચિમના સઘળા અગ્રણી ગ્રંથપાલોએ આ દિશામાં સંગીન અને કીમતી સેવા કરીને પુસ્તકાલયના વાદ્યમયને યુરોપઅમેરિકામાં ગહોળા પ્રમાણમાં ખીલવ્યું છે અને દ્રશ્ય પ્રતિવર્તી ખીલવતા જ રહે છે. વળી તેમનામાંના કેટલાકે તો એ શાસ્ત્ર ગહારના વિષયો પર પશુ કે ને કે લખવામાં પુસ્તકાલયનો સદુપયોગ કર્યો છે. જસ્ટિન વિન્સરફ્ટન 'નેરેટિવ ઓફ ક્રિટિકલ ટ્રિસ્ટરી' તથા લાર્નેડફ્ટ 'ટ્રિસ્ટરી ફોર રેડી રેફરન્સ' એ આ કથનના સારાં દર્શાવે છે.

*

*

*

વડોદરાના પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળે કરેલાં પુસ્તકાલયશાસ્ત્રનાં પ્રકાશનોની યાદી અહીં આપવી ઉચિત છે. તે નાનામોટા મળીને દસ મથો નીચે પ્રમાણે છે:

૧. વડોદરાશાસ્ત્રની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ
૨. વટહુકમો અને સકર્ષુલરોનું એકીકરણ, ભા. ૧
૩. પુસ્તકાલયસર્વસંગ્રહ
૪. ૮૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલી
૫. ગુજરાતી પુસ્તકાલયો માટે વર્ગીકરણપદ્ધતિ: આવૃત્તિ ૨
૬. વાર્તાનાં પુસ્તકોનો પરિચય ભા. ૧
૭. " " " " ૨
૮. વટહુકમો અને સકર્ષુલરોનું એકીકરણ, ભા. ૨
૯. બાલસાહિત્યસર્વસંગ્રહ.
૧૦. અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો

પ્રકરણ ૨૦મું

પુસ્તકોની બાંધણી

‘મેન્યુઅલ ઓફ લાઇબ્રેરી ઇકોનોમી’માંના આ વિષય પરના પ્રકરણનો આ અંગ્રા કરતાં, વિર્લિમન્ટન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ફી લાઇબ્રેરીવાળા મિ. આર્થર બેઇલી, કેટલાક જાણુવા જેવા આંકડા આપીને, પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમાં પુસ્તકોની બાંધણી જે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે, તેની પર ધ્યાન ખેંચે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં વીસ મોટાં પુસ્તકાલયોના આંકડા મેળવવાથી એવું માન્ય પડ્યું છે કે દરેક પુસ્તકાલય તેના કુલ વાર્ષિક ખર્ચનો જે ભાગ બાંધણી પર ખર્ચે છે તેનું ટકાપ્રમાણ ૩.૬ થી માંડીને ૮.૮ સુધી આવે છે. ડોલરના ધોરણે ગણતાં જે રકમ આવે તે બે હજારથી પચ્ચીસ હજાર ડોલર સુધીની દર વર્ષે હોય છે. આપણા સ્થાનિક આંકડા જોતાં જણાય છે કે વડોદરાના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયખાતાના બાંધણીખાતાનો કુલ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧,૨૦૦ થી પણ વધારે સામાન્ય રીતે આવતો હોય છે.

આ સર્વે મોટી સંખ્યાના આંકડા શું સૂચવે છે? તે એવું સૂચવે છે કે પુસ્તકાલયે બાંધણીને અંગે આવો મોટો ખર્ચ—સામાન્ય માણસને તો કદાચ સમજવો પણ મુશ્કેલ તેવો ખર્ચ—કરવો પડતો હોવાથી, સંસ્થાની પ્રવૃત્તિના આ વિભાગને નજીવો ગણવો જોઈએ નહિ, પણ તેની પર યથાપાલે વિવેકપૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક હંમેશાં સરત રાખવી જોઈએ જ્યોતકાળમાં એવું બનતું કે અથવા બાંધણીના વિષયને લગભગ તુચ્છ ગણતો ને તેથી

તેને હાથે એ કાર્યમાં ઠીકઠીક નાણું વેરાતાં હોવા છતાં, પુસ્તકાલયને તે પ્રમાણમાં બદલો મળતો નહિ. એ જૂનો મંથપાલ ક્યું પુસ્તક કેટલું ધસાવાનું છે તેનો કશો વિચાર જોમ કરતો નહિ, તેમજ બાંધણી કરવામાં વપરાતી સામગ્રીના ગુણદોષની ગતાગમ પણ તેને ઝાઝી હતી નહિ. પરિણામે, ઉપર કલા પ્રમાણે વધુ પૈસે ઓછું કામ મેળવવાની કળા તેણે હસ્તગત કરેલી જણાવી; તે જોટલે અંશે પુસ્તકાલયના પૈસા ખર્ચવા માટે તેટલે જ અંશે પુસ્તકનું આયુષ્ય દુકાવવા માટે જાગ્રતજાગ્રતે જવાબદાર બની જતો.

હવે એ સ્થિતિ રહી નથી અને કાંઈ સ્થળે રહેતી હોય તો તે છબ્બ પણ નથી. હવે તો પુસ્તકાલયનું શાસ્ત્ર ધડવા અને વિકસવા સાથે, પુસ્તકાલયની બાંધણી વિશે પણ જ્ઞાનપૂર્વક અને ઝીણવટથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેવા કેટલાક વિચાર આ પ્રકરણમાં રજૂ કરીયું.

૨

સામાન્ય સમજ એવી હોય છે કે અમુક પુસ્તકની જે કિંમત પુસ્તકાલયે તેના વેચનારને આપી, તે જ તેની પરનો ખર્ચ છે; પણ આ સમજ ખરાબ નથી. પુસ્તક ખરીદાઈને પુસ્તકાલયમાં આવ્યું ત્યારથી શરૂ કરીને, તેની પર જે જે ખર્ચ તેની મૂળ કિંમત ઉપરાંત થયો હોય—એટલે કે તેને નવું હોય ત્યારે જ ફરીથી બંધાવવાનો અને પાછળથી એક કે વધુ વાર બંધાવવા કે સમરાવવાનો ખર્ચ—તે સઘળો ખર્ચ,—પુસ્તકને તદ્દન નિરુપયોગી ગણી રદ કરીને અલંકાર કે કપાટ પરથી કાઢી નાખવામાં આવે ત્યાં સુધીનો તેનો ખર્ચ,—એ તેની કિંમતમાં ગણાય છે. વળી, આ કુલ ખર્ચના આંકડાનું પ્રમાણ, પુસ્તક કેટલી વાર બહાર ફેરવા-વંચાવા-ગયું તે આંકડાના પ્રમાણ સાથે મેળવીને, દરેક પુસ્તકના ફેરાદીક તેનો ખર્ચ પણ આંકવામાં આવે છે. પુસ્તકદીક આવો જ આંક નીકળે, તે નાનો હોય કે મોટો, તે પ્રમાણે પુસ્તકની ઉપયોગિતા આર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં ગણાતી હોય છે. પુસ્તક સંસ્થાને મોંઘું પડ્યું કે સોંઘું, તેનો નિર્ણય પણ આ પદ્ધતિ વડે જ કરાય છે.

દાખલો આપવાથી આ મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ થશે. દાખલો આ વિષયના એક ગુજરાતી લેખકના^૧ પુસ્તકમાંથી જ ટાંકીશું :

*—————

“કોઈ પુસ્તક ચાર રૂપિયાની કિંમતનું છે. બધું મળીને તે સાત વરસ ચાલે છે. અને તેમાં ત્રણ વાર બંધાવવું પડે તેના ત્રણ રૂપિયા મળી કુલે સાત રૂપિયા ખર્ચ આવે. એટલે દર વર્ષે સરેરાશ તે પુસ્તકના ખર્ચ ખાતે એક રૂપિયો આવે. પણ જો પહેલેથી જ એ પુસ્તક લાઇબ્રેરીને લાયકના મજબૂત પુઠાનું આવતું હોય અને એક રૂપિયો વધારે થતો હોય અને તેને બદલે ફક્ત એક જ વાર બંધાવવું પડતું હોય તો ચોખ્ખા એક રૂપિયાનો નફો થાય. પરંતુ ફરીફરી બંધાવતી વખતે બંધાવ્યા પછી તે પુસ્તક કેટલું ચાલશે તે તપાસવું જોઈએ.”

આ ઉતારામાં જે પહેલેથી જ આવનાર લાઇબ્રેરીને લાયક મજબૂત પુઠાનો ઉલ્લેખ છે, તે પ્રકારનું પુસ્તક ઘણી વાર પ્રકાશકો વાપરતા નથી એ સ્થિતિમાં, પુસ્તક નવું આવે તેવું જ તેને બાંધણી માટે મોકલવાનું હોય છે તથા તે પાકું મજબૂત બંધાવવામાં આવેથી જ પ્રચારને યોગ્ય થાય છે. આવો ખર્ચ અલગત બંધાવનાર નગનાં પુઠાના પુસ્તકો પર નહિ, પણ જે છૂટકા અને લાંબા વખત વપરાવાનાં હોય તેની પર જ કરવો પોસાય. બીજું એ જોવાનું હોય છે કે આવી રીતે બંધાવતા પુસ્તકનો અંદરનો હાગ-એટલે કે તેમાં વપરાયેલા હાગ-જો બહુ સારો કે સાધારણસારો ન હોય તો પણ પુસ્તક પર માત્ર પુઠાબાંધણીનો ખર્ચ કરવો એ સલાહવારું નથી. હાગની પસંદગી તો પુસ્તકની ખરીદી વખતે જ, એ વિષયના પ્રકરણમાં કયા પ્રમાણે, થવી જોઈએ. હાગ જો ટકાઉ હોય નો, પુસ્તક નવું આવે ત્યારે તેમ જ પછી પણ તેને જરૂર પ્રમાણે એક બે કે ત્રણ વાર બંધાવવું ખુશીથી પરવડે. આ રીતે, આખર પરિણામ એ આવે છે કે પુસ્તક નવારે પુસ્તકાલયમાંથી કાઢી નાંખવાનો વખત આવે ત્યારે પુઠા અને હાગને એકસરખો જ ધસારો પહોંચ્યો હોય. આ પરિણામ દરેક પુસ્તકની બાબતમાં આવે તે જોવાની ફરજ હમેશાં અંચપાલ પર રહે છે.

૩

પુસ્તકોની બાંધણી વિશે અંચપાલને કયા પ્રકારની માહિતી હોવી જોઈએ? અને, સારી બાંધણી તેણે પારખવાનાં લક્ષણો શાં શાં છે? આ બે પ્રશ્નો હવે વિચારીએ.

બાંધણીની સામગ્રી—જેવી કે ચામકું, કપડું, હાગનાં બાંધણાં પુઠાં, સરેરાશ કે લાઠી વગેરે—તથા બાંધણીની જુદીજુદી જાતોનું સામાન્ય જ્ઞાન દરેક અંચપાલને હોવું જોઈએ. આ જ્ઞાન તેને હોય તો કયા પુસ્તકને

કેવી બાધણી કમવતી તેની તથા જીવજીવિત બાધણીદારોના ભાવતાલ સરખાવવાની સમજ તેને પડે છે વળી, બાધણીના પાસેથી કેવા કામની આશા રાખવી તેનો તથા બધાવણુ પુસ્તક મતોપકારક છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવામા પણ એ જ્ઞાન તેને મદદગાર નીવડે છે વળી ગ્રંથપાલે પોતાની પાસેના સગ્રહ ૫૦ હ મેશા નજર કરતી રાખીને, જે બાધણીને લાયક હોય તથા જે રદ કરવાના હોય તે પુસ્તકો જીવ પડાવવા જોઈએ પુસ્તકો એ રીતે બધાવવા માટે મોકલાય ત્યાર પહેલા તેણે તેની અદગના બધા પાના તથા ચિત્રો ગરાગર છે કે કેમ તે પણ તપાસી લેવું જોઈએ વળી, અમુક પુસ્તક ફરીથી બધાવવા કગતા તે નવું ખરીદવામા જો અર્થ ઓછો આવે તેમ હોય તો બધાવવાની જરૂર નથી એ પણ તેને તુર્ત સમજવું જોઈએ સામયિકો બધાવા જમ ત્યારે ખરાબર ધ્યાનથી જોઈ લેવું કે તેના બધા પૂરેપૂરા અ કો વાર્ષિક કે છમાસિક અનુક્રમણી સાથેના મોજૂદ છે કે નહિ, ન હોય તો યધુ સંપૂર્ણ કરીને જ બધાવવું બહારના પુદા પર વાપરવાનું ચામકુ કે કપડું પસંદ કરતા ટકાઉપણા ૫૦ મૌથી વધુ ધ્યાન આપવું, પુસ્તકનો દેખાવ સારો રહે, શોભા સચવાય એ પણ જરૂરનું છે, પણ ટકાઉપણાને બોગે શોભીતો દેખાવ કરવાની વૃત્તિ અનિષ્ટ છે

આ પ્રકરણના આરભમા બાધણીના જે શાસ્ત્રીનો મત ટાકવો જો તેઓ સારી બાધણીના મુખ્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે ગણાવે છે. છૂટથી વપરાવાના પુસ્તક માટે ચામકુ આવશ્યક છે, વાર્તાઓ જેવા પુસ્તકો જેને ઘણો ઘસારો વંદવાનો છે, તેના બને છેડાના કામબોને તથા દરેક છેડાના એકેક ફરમાને કે વિભાગને પણ કપડાનું પડ ચઢાવવું, પુસ્તકને ગમે તે ઢંઢાણે બાલવામા આવે તોપણ તે સીધુસપાટ ખુલવું જોઈએ પુસ્તકને બાધીને સપાટ મૂકવામા આવે ત્યારે પુદાનો ઉપનો છેડો પણ મપાટ રહેવો જોઈએ, અને બધ કરીને ઉભું મૂકવામા આવે ત્યારે તેના વિભાગો પુસ્તકની પીઠ પર જરાજરા પણ ડુગી નીકળવા ન જોઈએ, ગુદર કે બાહી એવી રીતે લગાડેલા ન હોય કે પુસ્તક બાલવામા આવે ત્યારે કટકટ કરીને અવાજ કરે હાસિયા પહોળા અને સીધા કાપેલા હોવા જોઈએ, અને પીઠપરના અક્ષરો ૨૫૦૮ શુદ્ધ અને સીધા ગોઠવેલા હોવા જોઈએ

૪

હવે પુસ્તકબાધણીને લગતી એક નાની બાબત—પુસ્તકોનું સમારકામ—તે વિશે જ થોડું કહેવાનું રહે છે

સારી સ્થિતિમાં ન હોય તેવાં ફેટલાંક પુસ્તકને આખાં ફરીથી બધાવવાને બદલે, ફક્ત ઓછાંવધુ સમારી લેવાથી ચાલી શકે છે. આ સમારવાનું કામ પુસ્તક અમુક જગ્યાએથી જરા ફાટયું હોય, કે તેને કચરો વળગ્યો હોય, કે પછી ચિત્રો છટાં પડી આવ્યાં હોય, તેને લગતું હોય છે.

આવું સમારકામ પુસ્તકને મકાન બહાર લઈ ગયા વિના થઈ શકે તો ઉત્તમ, કેમકે થોડા કામ માટે લાવલપ્ત બરવામાં ઝાઝો વખત એ રીતે જતો નથી. જે પુસ્તકાલયને પોતાનું જ બાંધણીખાતું હોય છે તેને તો આ વાતમાં ઘણી સરળતા રહે છે. બાંધણીખાતું એ ધણી વાર તો પુસ્તકાલયનું આવશ્યક અંગ ગણાય છે, કેમકે તેના વિના જે જાતનું ઉત્તમ અને સંતોષકારક કામ, બધી રીતે મનમાન્યું કામ, જોઈએ તે મળી શકતું નથી.

ક્યાં પુસ્તકોને આમ સમારવાની લેવાં યોગ્ય છે એ સવાલના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે જે પુસ્તકોને એક વાર ફરીથી બાંધવામાં આવ્યાં હોય છે, પણ ભવિષ્યમાં તેવી રીતે બધાવવાં પડે નેટલો તેનો પ્રચાર હોતો નથી; જેનો ઉપયોગ લગભગ ખલાસ થઈ ગયો હોય છે એટલે કે થોડા સમય પછી જેને પ્રચારમાંથી ખેંચી જ લેવાનાં હોય છે; જે પુસ્તકો પુસ્તકાલયની અભરાઈ પર હોવાં તો જોઈએજ, પણ જેનો છૂટથી ઉપયોગ થતો નથી—આવાં સર્વ ફેટલાં કે બીજી રીતે બગડેલાં પુસ્તકોને થોડુંઘણું સમારકામ કરવાથી અર્થ સરે છે અને ખર્ચ ઓછો આવે છે.

૫

વડોદરાનાં બધાં પુસ્તકાલયખાતાને તેનું પોતાનું સ્વતંત્ર બાંધણીખાતું છે. તેમાં એક અનુભવી બાંધણીકામ કરનાર, તેનો એક મદદનીશ અને એક છોકરો: એમ ત્રણ જણા કામ કરે છે. તેઓ બાંધવાનું તેમજ સમારવાનું કામ પણ કરે છે. બાંધણી મુખ્યત્વે દેશી ભાષાનાં પુસ્તકોની કરવાની હોય છે, કેમકે એ ધણાંખરાં હલકા સસ્તા કાગળ પર અને સામાન્ય બાંધણીનાં હોવાથી, તેને ખરીદ કર્યા પછી થોડે જ વખતે ફરી બધાવવાની જરૂર પડે છે. અંગ્રેજી નવલકથાઓ તો, બાંધણીનું કામ કરતી એક જણીતી ઈંગ્લેન્ડની કંપની પાસેજ બધાવીને મંગાવવામાં આવે છે. આ બાંધણી સાધારણ ચાલુ બાંધણી કરતાં ઊગણી વધારે ટકાઉ હોવાને લીધે, આપદે ઘણી નફાકારક માત્રામાં પડી છે.

પ્રકરણ ૨૧મું

શાખાઓ અને મથકો

પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની તવારીખના શરૂઆતના ભાગમાંજ એવી જરૂર લાગવા માંડી હતી કે મોટા શહેરના મુખ્ય પુસ્તકાલયના કાર્યની પૂર્તિ શહેરના જુદાજુદા ભાગોમાં વેરાવલાં તેને લગતાં નાનાં સ્થાનકો વડે કરવી. સામાન્ય રીતે એવાં સ્થાનકો આ ત્રણમાંના એક નમૂનાનાં હોય છે : શાખા-પુસ્તકાલય; વહેંચણી અથવા તો અનામતનું સ્થાનક (‘ડિસ્ટ્રિક્ટ્યુટિંગ ઓફ ડીપોઝિટ સ્ટેશન’); અને, સોંપણીનું સ્થાનક (‘ડીલિવરી સ્ટેશન’). આ ત્રણે જાતનાં સ્થાનકોના સ્વરૂપનો ટુંકો પરિચય, આગળ આપ્યા પહેલાં, કરી લઈએ.

શાખાપુસ્તકાલય એ જાતેજ એક નાનું સ્વયંપર્યાપ્ત પુસ્તકાલય છે. તેને પોતાનું અલગ મકાન કાં તો બાડેનું હોય છે, અથવા, ઘણી વાર તો, સુંદર સગવડભર્યા પોતીકાજ મકાનમાં તે ગોઠવાયું હોય છે. તેનો કાપમી પુસ્તક-સંગ્રહ પણ જુદો હોય છે. તેને સાધારણ રીતે પોતાની અંચલાદી અને કોઈ વાર તેવીજ જુદી યાદી તેને અંગે નોંધાયલા ગ્રાહકોની હોય છે.

વહેંચણીનું મથક તેનાથી કેટલેક અંશે જુદું પડે છે. આ મથકનો જે પુસ્તકસંગ્રહ હોય છે, તે કાપમી હોતો નથી. ત્યાં મુખ્ય મથકમાંથી પુસ્તકો મોકલાય છે અને તેનો ઉપયોગ થઈ રહે ત્યારે તે પાછાં લઈ જઈને તેની

જગ્યાએ નવાં લાવવામાં આવે છે. એ સંગ્રહ આવી રીતે ફરતા પુસ્તકાલયનો હોય તેવો બને છે.

ત્રીજું તે સોંપણીમથક. આ મથકે ગ્રાહકો પોતાને જોઈતાં પુસ્તકોની વરદી નોંધાવી બાંધે છે, જે ત્યાર પછી મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયમાંથી કાઢીને તેમને સોંપાય છે.

વાચક જોઈ શકશે કે સ્થાનકોના આ ત્રણ પ્રકારનો સમન્વય કરી શકાય તેમ પણ છે: જેમકે, મધ્યસ્થ સંગ્રહનું કે શાખાઓના સંગ્રહના સોંપણીમથક તરીકે, કેઈ એક શાખાપુસ્તકાલયનો ઉપયોગ થઈ શકે; (આને 'ઇન્ટરલ્લાય લોન' એટલે કે શાખાશાખા વચ્ચેની ધીરધાર પણ કહેવામાં આવે છે.) એ જ રીતે, વહેંચણી કે સોંપણીના મથકમાં શાખાનાં અમુક અંગો રાખી શકાય: જેવાં કે, નાનો કાયમી સંગ્રહ કે જે ઘણે ભાગે અધ્યયની મંથોને હોય તે; અથવા તો, સર્વસાધારણ વાચનખંડ.

૨

કેટલાંક અમેરિકન શહેરોમાં મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય ન હોવા છતાં શાખા-પુસ્તકાલયની પદ્ધતિનાં જ પુસ્તકાલયો હોય છે, જે મધ્યસ્થને મદદરૂપે નહિ પણ સ્વતંત્રપણે કામ કરનારાં છે. થડ વિનાની આવી શાખાઓ ધૂકસિન અને ન્યુ યૉર્ક પરગણાંમાં છે. કેટલાક દાખલાઓમાં એવું પણ બને છે કે શાખાઓ જે પ્રદેશની સેવા ઉઠાવતી હોય છે તે એટલો આશીર્વાદ ('રુલ') હોય છે અથવા તો સુધરાઈના કેન્દ્રથી એટલો બધો દૂર હોય છે કે તે કેાઈ મધ્યસ્થ સંસ્થાના ઉપાંગ જેવી રહેતી નથી પણ સ્વતંત્ર સ્થાનિક પુસ્તકાલયનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને તેવાં ફરજો બજાવે છે. દેખીતું છે કે આવી પુસ્તકાલયપદ્ધતિમાં, કેન્દ્રીકરણ વધુ થયું હોય કે ઓછું, તેના પ્રમાણમાં વહીવટની પદ્ધતિઓમાં કે ને કે ફરક પડે. આવા સંજોગોમાં ધણાખરા વહીવટકર્તાઓ આટલાપૂરતાં તો એકમત તો થશે જ કે દરેકને સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ; મતભેદ પડશે કદાચ, તે કોને કેટલી અને કયા પ્રકારની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ તે વિશે જ. આવે વખતે દરેક સ્થળની સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અને કાર્યકરોની શક્તિ તથા તૈયારીનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ.

પરંતુ શાખાપુસ્તકાલયોને અંગે ઉપર કહ્યા તેવા અપવાદો તો થોડા હોય છે. સામાન્ય રીતે તેની પદ્ધતિ એકરૂપ હોય છે. તેનું કંઈ વિગતે વિવેચન હવે કરીએ.

શાખાપુસ્તકાલયોની સામાન્ય પદ્ધતિ એવી હોય છે કે કેટલીક આગતો-
માં તે કેન્દ્રની પર આધાર રાખીને કામ કરે અને બીજી કેટલીકમાં
સ્વતંત્રપણે. કેન્દ્ર પર આધાર રાખવાનો હોય છે તે મુખ્યત્વે આ વિષયોમાં:
પુસ્તકખરીદી; નોંકરમંડળની તાલીમ; વર્ગીકૃત નામાવલી તૈયાર કરવાનું
કામ; પુસ્તકોની આપ-લે કરવાની પદ્ધતિના, પુસ્તકનંબરોના, તથા માદકો
માટે કરાવણા નિયમોના સંબંધમાં એકરૂપતા સચવાય તેવી પ્રયા માટેનો
આગ્રહ. અને જે સ્વતંત્રતા અપાય છે તે મુખ્યત્વે નીચેની બાબતોને અંગે:
પુસ્તકપસંદગી; શાખાપુસ્તકાલયમાંની ચિસ્ત; મદદનીશોની પસંદગી; સ્થાનિક
કાર્યનીતિનાં જુદાંજુદાં અંગો. શાખાપુસ્તકાલયોના જે અંચપાલ હોય છે તે
શાખાના પ્રદેશની કાર્યનીતિના સંબંધમાં મુખ્ય અંચપાલનો સલાહકાર પણ
છે. પરંતુ એવા કેટલાક મુદ્દા પણ હજી રહે છે જેમાં કેટલાક અંચપાલોને
કેન્દ્રીકરણ અને એકરૂપતા ગમે છે, તો બીજા કેટલાકને, સ્વતંત્રતા તથા
સ્થાનિક સંજોગાનુસાર વિવેકશક્તિનો સ્વતંત્રપણે ઉપયોગ. તે મુદ્દાઓ
આટલા છે: આગમ-નોંધણી (‘એક્સેશનિંગ’); અંચપાલોનાં પત્તાની નકલો
કરવાનું યાત્રિક કાર્ય; વાચકોની નોંધવહી; અને વાચકપતાં વાચકોને માટે
તૈયાર કરીને તે એમને આપવાનું કામ.

૩

શાખાપુસ્તકાલયની પદ્ધતિના કામકાજ અને એક જ સ્વતંત્ર પુસ્તકાલયના
કામકાજ વચ્ચે જે તફાવત પડે છે તે આપણે હવે વિચારીશું. તેના વિચાર
તથા જુદાંજુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી થઈ શકે: વ્યક્તિ તરીકે મદદનીશનું, મધ્યસ્થ
સંસ્થાના વહીવટકર્તાનું અને વાચકવર્ગનું દૃષ્ટિબિંદુ. આ દરેક વિશે થોડું-
થોડું કહીશું.

મદદનીશના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં તો એમ કહેવું જોઈએ કે કામકાજના
ઉપક્રામે પ્રકારોમાં ખાસ તફાવત છે નહિ; અથવા એમ કહી શકાય કે
નીચલી પાયરીમાં જે જુગ તફાવતો છે તે મદદનીશ ઉંચે ચઢે તેમતેમ
વધે છે. નીચી પાયરીના મદદનીશ માટે તો, તેણે જે કામ કરવાનું છે તેના
નિયમો સીધા (‘ધીબીજીએટ’) ઉપરીએ ધડેલા છે કે જોછેવધુ અંતરે
રહેલા મધ્યસ્થ સંસ્થાના ઉપરીએ ધડેલા છે-આ બંને સરખું જ છે. પરંતુ
મુખ્ય અંચપાલની દૃષ્ટિએ પરિસ્થિતિ જુદી છે. પોતાના જુમ્હેદારપંચની
દેખરેખ નીચે પોતે પોતાના પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા પોતાને ઉત્તમ લાગતી

રીતે—અને તે માટેના ઘટતા નિયમો પોતેજ ધડીને—કામ કરે તેમાં, અને બીજા સંખ્યાગ્રંથ શાખાપુસ્તકાલયો માટે પણ જે નિયમો ધડાયા હોય તેના અંધનમાં રહીને પોતે કામ કરે તેમાં: આ જે સ્થિતિઓમાં તેના મનથી દેખીતી રીતેજ મોટો ભેદ છે.

મધ્યસ્થ વહીવટકર્તાની દૃષ્ટિથી જોતાં, એકજ પુસ્તકાલયનો વહીવટ કરવો અને શાખાપુસ્તકાલયના જૂથનો પણ ભેગાભેગો વહીવટ કરવો: એ જે દશા વચ્ચેનો ફરક ઉપર કહેલા તફાવત કરતાં પણ મોટો છે. દાખલા તરીકે તેની સર્વસામાન્ય ગ્રંથયાદી અને અભરાષ્ટ્રના કમની યાદી એ જો મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય ઉપરાંત શાખાપુસ્તકાલયોને પણ ઉપયોગમાં આવે તેવી કરવાની હોય—એટલે કે તેને માથે એકજ મુખ્ય પુસ્તકાલયની જવાબદારી નહિ પણ શાખાઓની પણ હોય—તો સદરહુ યાદીઓમાં નોંધાયેલાં પુસ્તકો-માંનાં કયાંકયાં મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયમાં છે અને કયાં શાખાઓમાં, તે વિશેનું કૈંક સૂચન તેણે તે યાદીઓમાં સામેલ રાખવું પડશે. વળી, તેના હિસાબ-કિતાબ એવી રીતે રાખવો જોઈએ કે એકેક શાખાનો ખર્ચ જુદોજુદો જાણવાની સવળતા પણ તેમાં હોવી જોઈએ. આ જાળત પુસ્તકખરીદી જેવા વિષયમાં તો ઘણીજ અટપટી બને છે. કેમકે તેને અંગેની જેને નાની મોટી નોંધો જુદાંજુદાં દફતરમાં રાખવાની, તે નોંધોમાં પણ જેને શાખાને જેને પુસ્તકે આપવાનું હોય તે વિશેની વિગતો ભરવી પડે તથા પુસ્તક પહોંચાડવાની વિધિમાં પણ—તે મળ્યાની લેખી પાવતી, તેને પાવતી-ઓની જુદીજ દાખલ, તે રીતે પહોંચાડાવું પુસ્તક જો ખોવાય તો તે માટેની જવાબદારી મધ્યસ્થ સંસ્થાની, શાખાની કે પુસ્તક લઈ જનાર માણસની, તેના નિર્ણય માટેની તપાસ ને તપાસમાં નડતી અનેક મુશ્કેલીઓ નડે, તે અંગેનું: આવું ઘણું વધારાનું કામ પહોંચે છે.

પણ મધ્યસ્થ અને શાખાપુસ્તકાલયની વચ્ચેનો સૌથી મોટો ફરક તો પુસ્તકસંગ્રહનાં કદ અને પ્રકારને અંગે પડતો હોય છે. ફરકનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે મધ્યસ્થ સંગ્રહ વારંવાર વધતોજ હોય છે તથા તે સંબંધી કરવાની યોજના વર્ષો અગાઉથી થઈ શકે છે; પણ શાખા-સંગ્રહમાં તો, મળી શકે તેટલી બધી જગ્યા ભરાઈ ગયા પછી સંગ્રહને વધારવાનું લગભગ અશક્ય હોય, તે એકરૂપ જેવોજ રહે છે.

ઉદ્ધત દૃષ્ટિર્નિદુ તે પ્રજા અથવા તો વાચકવર્ગનું. વાચકને તો સારા

શાખાપુસ્તકાલયમાં મધ્યસ્થતા બધા લાભો ઉપરાંત, મધ્યસ્થમાં ન મળે તેવા ફેટલાક લાભ પણ મળે છે. આખીયં શાખા પદ્ધતિના સંપ્રદો ને વાપરી શકે છે. તેને નવું પુસ્તક જોષ્ટું હોય, તો પ્રમાણમાં નાના સમાજ-વર્ગની સેવા ઉકાવનાર મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયના કરતાં વિશાળ વર્ગને સેવનાર શાખાપદ્ધતિવાળું પુસ્તકાલય તે પુસ્તક વધુ સહેલાઈથી વસાવવા તૈયાર થાય છે. શાખાપદ્ધતિમાં અનામત મથકો અને ફરતાં પુસ્તકાલયોની સવડ પણ વધારે બહોળા પ્રમાણમાં મળે છે. ડુંકામાં, શાખાપદ્ધતિ એ એવી વસ્તુ છે કે તેના વાપરનારને તેમાં મોટા એકજ પુસ્તકાલયનાં સાધનો તથા લાભોની સાથેસાથે નાના પુસ્તકાલયમાંની સુગમતા, શાંતિ, સગવડો અને અનોખા-રિકતા ('ઇન્ફોર્મેસિટી') તે પામે છે.

૪

શાખાપુસ્તકાલયોની પદ્ધતિને લગતા ફેટલાક ખાસ પ્રશ્નો હવે જોઈએ.

એ પ્રશ્નોમાંના સૌથી પહેલો લેવા જેવો આ છે : શહેરમાંની શાખાઓની ગોઠવણી—વસ્તીના પ્રમાણમાં શાખાઓની સંખ્યા, તેમનું મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયથી તથા એકબીજાથી અંતર ફેટણું, વગેરે—સંબંધી કાંઈ નિયમ હોય કે નહિ? ઉત્તર એમ કહીને આપી શકાય કે ગોઠવણીનો આધાર કાંઈ એકાદ્યે નહિ, પણ ઘણી સવગડોનો વિચાર કરવા પર રહે છે. ઘણા દાખલામાં એવું બને છે કે શાખાપુસ્તકાલયનું સ્થળ અગાઉથી આપમેળે જ જાણે નહીં થઈ ચુક્યું હોય છે : એટલે કે, પદ્ધતિ અમલમાં આપ્યા પહેલાં જ શહેરના અમુક ભાગમાં નાનું સ્વતંત્ર પુસ્તકાલય હોય તેને શાખાના રૂપમાં ફેરવવાનું હોય, તો સ્થળ બદલવાની અનુકૂળતા રહેતી નથી. સંખ્યા સંબંધી સામાન્ય રીત એ છે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં શાખાઓ ખોલવી. પણ આ રીતને એક અટળ નિયમ તરીકે સ્વીકારવાની જરૂર નહિ, કેમ કે ધીમ વસ્તીવાળા શહેરમાં એ રીતને વળગી રહેવાથી શાખાઓ એકબીજાની બહુ નજીક આવી જવાનો ભય રહે છે. ભયને નિવારવાનો એક ઉપાય એ છે કે વસ્તીના પ્રમાણને આધારે ઠરાવેલા ધોરણ પ્રમાણે નવી ને વધુ શાખાઓ ખોલ્યે જવા કરતાં, પ્રારંભમાં ખોલાવેલી શાખાને જ બને તેટલી સગવડ પ્રમાણે સુધાર્યાવધાર્યા કરવી.

જેમ વસ્તીના તેમ પ્રદેશના ભૌગોલિક ધોરણે પણ શાખાઓ વહેંચી નંખાય છે—જેમકે, દર અર્ધેમિલે કે એક માઈલે પુસ્તકાલય હોવું જોઈએ,

એવો નિયમ સ્વીકારવો. પણ વસ્તી ન્યાં છૂટીજવાઈ હોય ત્યાં આ નિયમનું અવિચારે ચએલું પાલન તો થોડા આહકો માટે શ્રમસમય અને દ્રવ્યનો વધુપડતો બચ જ કરાવે. તેથી, વસ્તી ન્યાં છૂટીજવાઈ હોય ત્યાં તો, સ્થળની જરૂરત વિચારીને અનામતનું મથક ખોલવું એ જ વધારે સલાહભરેલું છે.

શાખાનું સ્થાનક નક્કી કરવામાં જે એક વધુ આખત ભાગ ભજવે છે, તે તેનો હતો. આ આખતમાં સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે વેપારધંધાવાળા લતા કરતાં રહેઠાણવાળા લતામાંનું શાખાપુસ્તકાલય વધારે છૂટથી વપરાતું હોય છે.

શાખાનું સ્થાપન નક્કી કરતી વખતે જે એક વધુ સંભોગ ધ્યાનમાં રાખવાનો હોય છે તે એ કે, સ્થાનક માટે પસંદ કરાયલા લતાના રહીશોનું પુસ્તકાલયો પ્રત્યેનું અથવા તો વાચન પ્રત્યેનું વલણ કયા પ્રકારનું છે એ જાણવું. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની મિશ્ર વસ્તીમાં આ વિષયને લગતો અનુભવ એવો થયો છે કે તેમાં ભત્રીય ઉદ્દે પ્રગટાય તત્તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે: જેમ કે, જર્મનો વાચન માટે જેટલી દરકાર રાખે છે તેટલી આખરિશો નથી રાખતા; સ્પેનિયાર્ડો, ફ્રેંચો વગેરે જે લેટિન પ્રજાઓ કહેવાય છે, તેના માણસો સાધારણ-સારા ને ઉત્સાહી વાચકો હોવા છતાં તેમની પામે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોનો ઉપયોગ પ્રયત્નપૂર્વક પણ કરાવવામાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના કાર્યકરોને મુશ્કેલી પડે છે; ન્યારે ટચુટન પ્રજાનાં માણસો પુસ્તકાલયને શોધતાં આવે છે. વાચકવર્ગનો પુસ્તકાલય માટેનો પ્રેમ કે અણુગમો ધણીવાર તેમના ધર્મશુરુઓની પુસ્તકાલય તરફની વૃત્તિથી પણ નક્કી થાય છે. જો કોઈ પ્રદેશમાં એવું બનતું હોય કે એ શુરુને મોટો સાક્ષર માનીને પ્રજાજનો વાચનની આખતમાં તેની સલાહથી દોરાતા હોય અને શુરુને સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સામે હરકોઈ કારણે પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો હોય, તો એવા પ્રદેશમાંની શાખાની ધણીખરી ઉપયોગિતા મારી જાય છે.

૫

શાખાપુસ્તકાલયના વહીવટને લગતા એકએ વધુ મુદ્દોનો હિસેબ પણ અહીં થવો જરૂરી છે. તેમાંનો પહેલો આ સવાલમાં સમાયલો છે: એક જ વ્યક્તિને એક કરતાં વધુ શાખાનો ઉપયોગ કરવા દેવો એ ઇચ્છતા જેવું છે? આનો જવાબ ત્રણમાંથી એક રીતે આપી શકાય: (૧) આ આખતમાં કરો અંકુશ રાખવો નહિ; (૨) દરેક શાખાઆહકને એકેકી જ શાખા વાપરવા દેવી; અને, (૩) આહક જેટલાં પુસ્તકો એક જ શાખામાંથી લેતો હોય

તેટલા જ બંધી શાખામાંથી મળીને લેવાનું સ્વીકારે, તો તેને બંધી શાખાઓ વાપરવા દેશે.

બીજો મુદ્દો જે કે, તે જોને ‘યુનિયન ઓફ ગ્રેન્ડ’ કહેવામાં આવે છે, તે એકત્રિત ગ્રંથપાઠીને લગતો છે. દરેક શાખાને તેની પોતાની પત્તા પરની યાદી અને અભગાઇકમની યાદી તેની જોઇએ. પહેલી ગ્રાહકો માટે અને બીજી કાર્યકરોને માટે મધ્યસ્થ કાર્યાલયમાં એ બે પ્રકારની એકત્રિત યાદીઓ દ્વારા જોઇએ એટલે કે, આ યાદીઓમાં નોંધાવતું હોય જોઇએ કે કયું પુસ્તક કઈ શાખામાં છે. વળી અભગાઇકમ પ્રમાણેની એકત્રિત યાદીમાં તો દરેક પુસ્તકની પ્રત્યક્ષતા નિર્દેશ પણ હોવ જોઈએ. આ વિગતો દરેક શાખા માટે હાથેના મધ્યક નહીં અથવા તો સહોપાક્ષ વડે દર્શાવાય એ એક અથવા અક્ષર એકત્રિત યાદીના કાર્યાલય પત્તા પર લખતો અને અભગાઇકમના પત્તાવાળી એકત્રિત યાદી પર પણ મૂકાયે.

આગમયાદી ત્રણમાંથી એક રીતે ગણવી એ યાદી શાખાવાર જુદી જુદી દરેક શાખામાં રહે, મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયમાં પણ શાખાવાર જુદા જુદા ઓપકામાં રહે અથવા તો, મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયમાં જ, પણ એક જ ભાગી એકત્રિત યાદીને રૂપે રહે ત્રણમાંથી કઈ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો એક વધુ પ્રશ્ન પછી જ મળે. અમુક શાખાપદ્ધતિના પુસ્તકો લોખા કેન્દ્રીકૃષ્ણ હોય, તો બીજા અને ત્રીજા રીતનો સ્વીકાર થાય જો સ્વંત્રતા વધુ હોય, તો પહેલીનો.

૬

અમુક એક શાખામાં નોંધાયેલા ગ્રાહકને જો એ જ શાખાપદ્ધતિના બીજા પુસ્તકાલયોમાંથી પુસ્તકો લેવાની છૂટ ન હોય—એટલે કે તે જો સમસ્ત પદ્ધતિના પુસ્તકસંગ્રહનો લાભ તેના નિયમોની હદમાં રહીને પણ કરી શકતો ન હોય—તો એ પદ્ધતિના મોટા લાભોમાંનો એક મહત્વનો લાભ તે ખુબી છે. આનો અર્થ એ થયો કે પદ્ધતિને અંગે આતરશાખા ધીરધારની કાષ્ઠ યોજના—‘ઇન્ટરવેલ લોન્સ પ્લેન’—હોવી જોઇએ. આ યોજનાનો અમલ જારાગર ચાલે શકે માટે આ ત્રણ વાના આવશ્યક છે. એકત્રિત ગ્રંથપાઠી, યોજનાને અંગે જ રાખેલો મદદનીશ જે આ યાદીને આધારે જોઇતું પુસ્તક કયા પુસ્તકાલયમાં છે—મધ્યસ્થમાં કે એકાદી શાખામાં—તે નક્કી કરે તથા જ્યાં તે હોય ત્યાં ટેલેફોનથી પુસ્તક માટે વરદી નોંધાવી

દે, પુસ્તક લઈ આવનાર અને તે કામ માટે રોજરોજ પદ્ધતિના દરેક પુસ્તકાલયમાં જોકે આટો જનાગ નોકર, જે પુસ્તક સલાળથી રીતસર નોંધાવીને જોઈતે રચણે આપી મૂકે આ રીતે પુસ્તક આલકને પ્રમાણુમાં ઝોંઝી મટેનતે તથા શક્ય તેટલું વહેતું મળે છે.

કેટલાક આલકો શાખાપુસ્તકાલયોની કુગની અનિવાર્ય મર્યાદાઓ સમજ્યા વિના તેને મોટા મધ્યમ પુસ્તકાલય સાથે મગખારી શાખાની નિરુદ્ધ ટીકાઓ કરે છે આ જરામત નથી, કેમકે દરેક શાખાપુસ્તકાલયને નાની કે મોટી મર્યાદા હોવાની જ તેમની કેટલીક મુખ્ય આ પ્રમાણે છે તેનો પુસ્તકમંદ્રદ હમેશા મુકામને નાનો જ હોવાનો, કેમ કે તેમાં અમર્યાદિત મંદ્રદ અસ્થાને છે, તેનો અધ્યયનસમ્રદ પશુ વિદ્યાર્થી કે વિદ્વાન કરતા વહેવાર માણસો અને વધાવારીઓને વધુ ઉપયોગમાં આવે તેને હોય સરકારી પ્રકાશનો તેમાં હોય તો પશુ જુજ સખ્યામાં, પરદેશી સાહિત્યના ગ્રંથો ત્યાં તો જ હશે જો પડોશમાં પરદેશીઓની ઝાઝી વસ્તી હશે, ત્યાં વૈદ્ય, કાંદો અને ઉચ્ચતર ગણિત જેવા કેનળ પારિભાષિક ગ્રંથો સળધી લગભગ કશું નહિ હોય, અને, તેમાં મોટા અને કામતી કલાગ્રંથો પશુ શોધનારને નહિ જડે ?

૨૬

✽

૧ શાખાપુસ્તકાલયની પદ્ધતિ હજી વડોદરાસામ્યમાં અહીં આવેખેલા સ્વરૂપે પ્રચલિત થઈ નથી તજ વડોદરાને અંગે લાખા વખતથી એવી યોગના છે ખરી કે રાવપુરા અને સયાજીગજમાં મંથવતી પુસ્તકાલયની એકે શાખા ખોલવી આપણે આશા રાખીશું કે તેનો હવે સત્વ અમલ થશે પ્રજા તેને વધાવશે જ એમાં તો કશી શકા નથી

પ્રકરણ ૨૨મું

આમપ્રદેશનાં અમેરિકન પુસ્તકાલયો

ગામડાંના પ્રદેશ માટે રાજ્યે નીચેના પુસ્તકાલયપંચ કરતાં પુસ્તકાલયો તો ચલાવતું જ હોય છે, પણ એ પુસ્તકાલયો કરતાં ગામડાંની પ્રજાના વધારે નિકટના સમાગમમાં આવવા માટે આમપ્રદેશનાં પુસ્તકાલયો ('કાઉન્ટી લાઇબ્રેરીઝ') જરૂરનાં છે. આ પ્રકારને 'કાઉન્ટી'નાં પુસ્તકાલય એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે યોજનાનો પહેલો અમલ જે પ્રદેશમાં થયો તેને વહીવટના હેતુઓ માટે 'કાઉન્ટી' તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. એ રીતે જે રાજ્યવહીવટની એકમ હતી તે આ બાબતમાં કેટલાંક પરગણ્યાની અંદર પુસ્તકાલયવહીવટ માટે પણ એકમ બની અને પાછળથી આખા દેશના આમ-પ્રદેશોમાં આ પદ્ધતિ ફેલાઈ.

આમપ્રદેશના પુસ્તકાલયની કલ્પના અને તેના સ્વરૂપ વિશે મિ. જોસેફ બ્લીલર 'લાઇબ્રેરી જર્નલ'ના ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ના અંકમાં જે વર્ણન કરે છે તે આ વસ્તુનો સારો ખ્યાલ આપે તેવું છે. તેઓ કહે છે :

“ 'કાઉન્ટી'ના પુસ્તકાલય માટે, એટલા પ્રદેશની આખી વસ્તી પર કર નંબાતો હોય. વહીવટને લગતું મુખ્ય મથક એ આમપ્રદેશ અથવા જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં અથવા તો તેના સૌથી મોટા પુસ્તકાલયમાં રાખવું. જુદી-જુદી સાખાઓ કે મથકો પર પુસ્તકો જરૂર પ્રમાણે નાનીમોટી સંખ્યામાં

મોકલવા. પુસ્તકોની ફેરબદલી એક મથકથી બીજે મથકે એવી રીતે કરવી કે વસ્તીના વધુમાં વધુ મોટા ભાગને વાચનનો લાભ મળે. મથક રાખતું તે, સાધારણ રીતે, જાડાના કે પોતીકા મકાનમાં નહિ પણ આટલાંમાંથી કોઈ એક સગવડવાળે સ્થળે : ગામનો વરતુલંગર ('સ્ટોર્સ'), શાળામકાન, શહેરનો જાહેર હોલ અથવા કોઈનું ખાનગી ઘર. દરેક જિલ્લાનાં પુસ્તકાલયોનો વહીવટ તાલીમ પામેલો અથપાલ કરે. મથકો સ્વયંસેવકોને સોંપાય, પણ મોટું મથક હોય ત્યાંના કાર્યકરને નાની સરખી રકમ મહેનતાણા તરીકે આપવાની હોય."

૧૮૧૬થી ૧૮૫૨ સુધીમાં, આમપ્રદેશનાં પુસ્તકાલયો સંબંધી કાયદા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં જુદાંજુદાં પરગણાં માટે થએલા, પરંતુ એ દિશામાં જે ફેક સંગીન પ્રગતિ થવા માંડી તે તો એ સદીના આખરભાગમાં આ પ્રગતિનો આરંભ, ૧૮૯૮માં પોતાની અંચગાડી (છુક-વેગન) વડે પ્રખ્યાત થએલા વોર્શિંગ્ટન કોલિન્ડીના જિલ્લાપુસ્તકાલયથી થયો હતો. એ વર્ષના એપ્રિલમાં તે સ્થળની આ મહત્વની પ્રવૃત્તિને પ્રજ્વલે ટેકો મળ્યો તેમ જ કાયદા વડે રાખ્યો પણ મળ્યો. ૧૯૦૧ સુધીમાં તેનાં ૨૩ અનામત મથકો સ્થપાયાં હતાં અને ૧૯૦૫માં તેની અંચગાડીએ એ પ્રદેશમાં ફેરતી થઈ. એ જૂના જમાનાની ઘોડાગાડીને બદલે હવે મોટરની અંચગાડી વપરાય છે. આ સાધન દ્વારા હાલ ૩,૫૦૦ આમવાચકોની સેવા તે પુસ્તકાલય કરે છે.

વોર્શિંગ્ટન પછી વિસ્કોન્સિન વગેરે પરગણાંએ આ બાબતને અગ્રે કાયદા પસાર કર્યા ખરા, પણ, આ પ્રવૃત્તિ લાંબી દેશનું સૌથી વધુ ધ્યાન તો ત્યારે જ દોરાયું જ્યારે કેલિફોર્નિયામાં તેની અસાધારણ ફેલ ત્યાંના રાજ્ય-પુસ્તકાલયના અંચપાલ મિ ગિલિસના પ્રયાસોથી થઈ અને તે પ્રજ્વળી જાણમાં આવી. ૧૯૧૧માં કેલિફોર્નિયાએ આ સંબંધી કાયદો પસાર કરતાં, પ્રવૃત્તિને વિશેષ જોર મળ્યું. કાયદાનો અમલ સારી રીતે થએલો હોવાથી, ૧૯૨૮માં રિયલિટી એ હતી કે તે પરગણાના ૫૮ જિલ્લામાંથી માત્ર ૧૨માં જિલ્લાપુસ્તકાલય નહોતાં. જે ૪૬ જિલ્લામાં પુસ્તકાલયો ચાલુ થઈ ગયાં હતાં, તેના મુખ્ય આંકડા અહીં નોંધવા જેવા છે : કુલ વાર્ષિક આવક, ૧૨,૫૦,૦૦૦ ડોલર; કુલ પુસ્તકસંખ્યા, ૨૫,૦૦,૦૦૦; કુલ શાખાઓ તે મથકો, ૪,૦૦૦.

ઉપર કાયદા ઉતારામાં મિ. બીલરે આખી વસ્તી પર કર નાખવાની સૂચના કરી છે, પણ, હવે તો ઘણાંખરાં પરગણાંમાં એવો રિવાજ છે કે

તેના જે શહેરમાં મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય હોય, તેને જિલ્લાપુસ્તકાલયને અંગેના કચેરામાંથી મુક્ત કરવું પાછળથી જે શહેરના પુસ્તકાલયો જિલ્લા પુસ્તકાલયની યોજનામાં લાગના ચલાતા હોય તો તેમ કરી શકે છે

હદાય એમ પણ બને કે જિલ્લાના લોકો યોજનાને અંગે નવું પુસ્તકાલય સ્થાપવા ઇચ્છતા ન હોય અને પોતાના ચાલુ પુસ્તકાલયને જ યોજનાનો લાભ આપના ઇચ્છતા હોય તેવે વખતે તેમને તેમ કરવાની છૂટ મળે

૨

ફરતા પુસ્તકાલયોની પદ્ધતિને મુકામવે જિલ્લા પુસ્તકાલયના લાભો શા શા છે તેના તથા બીજી કેટલીક બાબતોનો હવે વિચાર કરીએ

પરગણાની રાજ્યધાનીમાંથી મોકલાતી ફરતા પુસ્તકાલયોની પેટીઓથી જે લાભો નથી મળતા પણ જિલ્લાપુસ્તકાલયોથી મળે છે, તે આટલા છે વાચક સાથે પુસ્તકાલય વધારે અગત સંબંધ બાવી શકે છે, પુસ્તકોની લાવ લખાણની સવળતા વધે છે, પુસ્તકો વાપરનાર સ્થાનિક કે ભગનાગનો વધુ મીધો અકુશ પુસ્તકાલય પર રહી શકે છે, અને અધ્યયન કાર્યાલય સાથે કામ હોય ત્યારે તે તો ટેલીફોનથી થવું જ હોય છે

વળી, જિલ્લા કે ગ્રામપ્રદેશને બુદ્ધિભરે સ્થળે નાનું સ્વતંત્ર સ્થાનિક પુસ્તકાલય હોય તેનો ઉપયોગ કરનારને જે અનુકૂળતાઓ નથી મળતી તે પણ કેટલીક જિલ્લાપુસ્તકાલયની પદ્ધતિમાં મોબુદ છે જેમ કે, મકાનનો અને તેના નિભાવનો ખર્ચ વેકવો પડતો નથી, મકાનખર્ચ નહિ તેથી પુસ્તકખરીદી, નોકરી વગેરે માટે ખર્ચવામાં પૈસાની છૂટ રહે છે પુસ્તક સંગ્રહ વાર વાર ફરતો રહે છે, સિદ્ધાંતદષ્ટિએ તો, દરેક શહેરી સુધી પુસ્તકો પહોંચેજ છે, અને જિલ્લાના દરેકદરેક વાચકને પણ ગમે તેવું કીમતી પુસ્તક પણ વહેલું કે મોડું વાચવા માટે મળી શકે છે

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ૧૯૨૦ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે, જે દેશના પ્રમુખ જનોમાના પાંચ કરોડથી વધારે માણસો ગ્રામપ્રદેશમાં વસનારા છે આ લોકોને ધણા લાભ વખત સુધી મફત વાચન મળતું નહિ, કેમકે અમેરિકન પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનું કાર્ય ધણે ભાગે મોટા કે નાના શહેરોને અંગે જ થતું પરિણામે શહેરોની જે સ્થિતિ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની બાબતમાં શાખાપુસ્તકાલયો દાખલ થયા પહેલા હતી, તે દળય ગામડાની સ્થિતિ છે એમ મિ મોન્ટવિઝે ૧૯૨૬માં નોંધ્યું છે

ધર્ણાખરાં પરગણાંમાં, જિલ્લાનાં પુસ્તકાલયનાં કાર્યાલયો જિલ્લાના વહીવટદારો અથવા તો અદાલતોને હસ્તક આવતાં હોય છે. ખીજાં કેટલાકમાં, પુસ્તકાલયોના જ વહીવટ માટે અલગ પંચ નીમાયાં હોય છે. કેટલેક સ્થળે એવો રિવાજ છે કે રાજ્યનાં પુસ્તકાલયપંચના પરીક્ષકાનું પ્રમાણપત્ર ધરાવનાર જ જિલ્લાપુસ્તકાલયનો અંચાલ થઈ શકે. એ પુસ્તકાલયો માટે જે કર ઉઘરાવવાનો તેનો દર વગેરે નક્કી થાય છે, તે કાયદાને અનુસરીને પુસ્તકાલયપંચે દરાવ્યો હોય તે પ્રમાણે.

આમપ્રદેશના કેટલાક ભાગોમાં, ઉપર કહી તેવી અંચગાડી મોટરવાળી હોય છે. સ્થાયી પુસ્તકાલયની અવેજીમાં તે કામ કરતી હોવાથી તેને અક્ષરશઃ ફગતું પુસ્તકાલય કહી શકાય. આ ગાડી જેમાંથી એક પ્રકારની હોય છે: કાં તો તે પુસ્તકોને એક ઠેકાણેથી ખીજે ઠેકાણે લઈ જવાના તથા પ્રદર્શનના હેતુ માટે મુખ્યત્વે વપરાય છે, અને ગામના લોકો તેમાંનાં પુસ્તકોને બહાર ઉઠા રહીને જ જોઈ પસંદ કરી તથા લેવાં હોય તો લઈ શકે છે; અથવા તો, ગાડી એટલી મોટી હોય કે માલિકો અંદર દાખલ થઈને પુસ્તકો તપાસી શકે તથા તેમાં જ નાના મેજે બેઠેલા અંચાલ પાસે પુસ્તક નોંધાવાને લઈ જઈ શકે.

એકંદરે એમ કહી શકાય કે આમપ્રદેશનાં આ પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિ એ આ જમાનામાં ગામડાંની સ્થિતિ સુધારવા બરાબર પગલાંમાંનું સૌથી અગત્યનું તથા સૌથી મહત્ત્વ પામલું છે. તેના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે ખુદ અમેરિકામાં પણ દુશ્વર ધણો અવકાશ છે.

પ્રકરણ ૨૩મું

આંકડા અને અહેવાલો

“તમારું પુસ્તકાલય વેપારી પેદીની માફક ચલાવે. રાજરાજના તેના બધી જાતના હિસાબની ગણતરી રાખે. હિસાબ આટલી બાબતોનો રાખવો : પુસ્તકોનો વર્ગવાર પ્રચાર; નવા નોંધાયેલા ગ્રાહકોની યાદી; હરકાષ્ટ કારણે, બધા થયેલા ગ્રાહકોની યાદી; ખરીદીથી કે બક્ષીસ તરીકે અથવા તો બંધાઈને આવેલાં પુસ્તકો; જે પુસ્તકો ખોવાયાં હોય, જેનો નાશ કરવામાં આવ્યો હોય, કે જે પ્રચારમાંથી જેમી લેવામાં હોય તેની યાદી; પુસ્તકાલયમાંનાં પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા; દરેક વિષયનાં પુસ્તકોની સંખ્યા; અને વાચનખંડ તથા અભ્યયન ખંડનો ઉપયોગ કરનારાની સંખ્યા. આવી રીતે રખાયેલી દૈનિક નોંધમાંના આંકડાને આધારે અંદાજવાનું જાણી શકે છે કે ગ્રાહકોની માગણીઓ કેવી છે તથા તેને કેમ સંતોષવી. આવી ગણતરી દેશનાં બધાં પુસ્તકાલયોમાં એક જ ધોરણે કરાતી હોય અને તેથી જો એકરૂપ હોય તો વધુ સારું; કેમ કે, તેથી કોઈ પણ જાણ, કોઈ પણ વિગતની જાણતમાં સરખામણી કરવી હોય તો તે હુલ્લે કરી શકાય છે.”^૧

પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમાં આંકડાનું જે મહત્ત્વ છે તે આ ઉતારામાં સારી રીતે દેખાઈ આવે છે. મિ. બોસ્ટવિક પણ આ વિષયનું પોતાનું પ્રકરણ

૪.

૧. ‘લાઈબ્રેરી વર્ક’માંનો મિ. એચ. એફ. માર્ક્સનો લેખ નામે ‘સ્ટેન્ડર્ડ-ઈલિંગ ઓફ લાઈબ્રેરી રીપોર્ટ્સ’ (પૃ. ૧૦૩).

આરભાતા વસ્તુને આ દષ્ટિએ જ જોતા કહે છે કે વેપારી જેમ પોતાના ધધાને લગતા આકડા એવા હેતુથી ભેગા કરે અને વિચારે છે કે ધધાની આજની સ્થિતિ જગત સમજની અને તેની આવની કાવની સ્થિતિ હરેક રીતે સુધારવી, તેમ જ પુસ્તકાલયના કારકરોની પણ કુળ છે કે વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્યની નજરે પોતાની સરથાને લગતા આકડા નિયમિતપણે ચિવટથી ભેગા કરવા તથા તેના વાગવાગ અજામ કરતા રહેવું આ મેમાથી પહેલા પ્રકારની—વર્તમાન પરની—નજરે તો ધણાખગ પુસ્તકાલય એટલી કે વધુ સપૂર્ણતાવાળા આકડા ભેગા કરતા જ હોય છે, કેમ કે દર વર્ષે પોતાના ઉપરીઓ—વ્યવસ્થાપકમંત્રિતિ યા તો સુધરાઈના મત્તાવાળાઓ—પાસે તે રજુ કરવાની તેમની કુળ છે પણ એવી જ કરજ ભવિષ્ય સુધારવાની એટલે કે પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિને અનેક જરૂરી દિશામાં વિકસાવવાની જાગૃતતા નથી હોતી તેથી તેને લગતા આકડા એટલી જ કાગણી નથી રખાતા એવું માલુમ પડ્યું છે

૨

પુસ્તકાલયો પોતાના ઉપરીઓની તથા પ્રજાની વિચારણા અને ઉપયોગ માટે જે જે પ્રકારના આકડા ભેગા કરે છે તે ત્રણ છે (૧) નાણાવિપયક એટલે કે પૈસાની આવકજન્યકના આકડા (૨) પુસ્તકાલય વિશેના ખર્ચખરોચ એટલે કે પુસ્તકાલયને લગતા આકડા, અને (૩) મિલ્કતને લગતા આકડા, જેમાં મકાન તથા તેમાંના ગચગચીના વગેરેની જરૂરી વિગતોનો મમાવેશ થાય છે આ દરેક પ્રકાર વિશે હવે થોડાથોડો વિસ્તાર કરવો ધટે છે

નાણાવિપયક આકડા એટલે તો પૈસાની લેવડદેવડને લગતી નોંધો આ નોંધ કોઈ પણ વેપારધધાની પેઢીમાં જે રીતે રખાય છે તે જ રીતે પુસ્તકાલયમાં પણ રખાય છે તેથી કોઈ પણ કામેલ હિસાબીસ પુસ્તકાલયના આ ખાતાના આકડા તો ભેગા તથા રજુ કરી શકે તેમ છે આ હિસાબ કંઈ પદ્ધતિથી ગણવા તેનો આધાર તો, પુસ્તકાલયને સહેરસુધરાઈની સાથે કરા પ્રકારનો સબધ છે તેની પર તથા સુધરાઈના ધાગધોગણ આ વિષયમાં કેવા છે તેની પર રહેશે સુધરાઈએ પુસ્તકાલયને જે નાણા આપનાના હોય છે તે આખા વર્ષની ઉચક ગકમ તરીકે જો અપાતા હોય તો પુસ્તકાલયનો હિસાબ અચૂક એક રીતે રહે પણ પુસ્તકાલયના જરૂરીઆ જેમજેમ સુધરાઈને રજુ થાય તેમતેમ જ નાણા પગા કરવામાં આવતા હોય તો હિસાબ જુદો અને બીજી રીતે ગહે, એ દેખીતું છે

પુસ્તકોને લગતા આકડામાં જે સૌથી અગત્યના છે, તે પુસ્તકોની સલામતી અને મગ્સજીને લગતા, અને જેની અગત્ય ઉપસા કરતા એકાદ અથવા ઉતરતી છે, તે આકડા પુસ્તકોનો ઉપયોગ કેટલો અને કેવો થશે તેને લગતા હોય છે. પુસ્તકોની મલામતીના આકડા-એટલે કે તે ખોવાયા કે ચોરાયા નથી પણ દુર પુસ્તકાલયના કમળમાં છે તે વિશેના આકડા-આમસા એક પ્રકરણમાં પુસ્તકોની મેળવણી કરવાની જે રીત મૂકવાઈ છે, તે રીતે ચોગ્ય કરાય છે.

તેનાથી બીજો નમરે જરૂરી એવા આંખડા તે પુસ્તકોની સ્થિતિ વિશેના છે. પુસ્તકાલયોના જે અહેવાલોમાં મોટા આકડા અપાય છે કે અમુક પુસ્તકાલયમાં આટલા દુબલ કે સાબ પુસ્તકો છે તે અહેવાલોથી વાંચનાર પ્રજાને જાણ થતી જોઈએ કે એવી રીતે દર્શાવવાલા પુસ્તકોમાંના કેટલા નવા છે અને કેટલા ધમાધૂનીમાં જ ગએલા છે. આમ જના, પુસ્તકાલયોનો કોષ્ટક જ અહેવાલ આ જામત વિશે પૂરતા આકડા આપનો હોય છે. અહેવાલમાં, અનમત, દરેક પુસ્તકની સ્થિતિની વિગત તો ન જ અપાય, પણ તેમાં અથપાસે ઓછામાં ઓછું એટલું તો નોંધવું જોઈએ કે કેટલા પુસ્તક કાટીપટ્ટી દશામાં ને તેથી સમારકામ માગનાર છે, વળી વર્ષ દરમિયાન કેટલા મલા રાયા ને આવતા વર્ષમાં બીજા કેટલા સમાગવવાની જોડવણ છે, તે પણ તેજો જણાવવું જોઈએ.

પુસ્તકોના ઉપયોગ મળધી જે આકડા હોય છે તેનું મૂલ્ય ઉપસા બને પ્રકારે કરતા કોઈ રીતે ઓછું આક્રી શકાય તેમ નથી. આ મથાળા નીચે, દરેક પુસ્તક કેટલી વાર પુસ્તકાલયમાં વચાધુ અને કેટલી વાર થેગ, તેના આકડાની મહિનાવાર તથા વિષયવાર નોંધ હોય છે. આ ગણતરીમાં એકમ તરીકે વાચક તથા પુસ્તકને ભેગા લેવાના હોય છે. અમુક પુસ્તકોના વાચક બદલાયો એટલે નવા વાચકને અગે પુસ્તકના ઉપયોગની નવી નોંધ થાય છે. આથી ઉલટું, અજરાઈ પરના પુસ્તકોની જે ગણતરી થાય છે તેમાં માન પુસ્તકને એકમ તરીકે લેવામાં આવે છે, વાચક ત્યાં લેખવાતો જ નથી વળી આ મથાળા હેઠળનો ત્રીજો આકડાપ્રકાર એવો છે જેમાં પુસ્તકની ગણના જ ન કરવાની, પણ વર્ષ દરમિયાન વાચકો કેટલા હતા તે જ નકકી કરીને અહેવાલમાં નોંધવાનું હોય છે.

પુસ્તકોના વિષયવાર ઉપયોગની જે હકીકતો અહેવાલમાં આપવાની હોય છે, તેમાં જે વર્ગીકરણનો ઉપયોગ થાય છે તેમાં અજરાઈ પરના કમને

અતુસરવામાં આવતું નથી, કેમકે અહેવાલ વાંચનારી પ્રજાને તે ક્રમ ખાસ ઉપયોગી નથી. તેની નજરે તો, વિજ્ઞાનની બધી શાખાઓને એકસામટી ગણીને, સાહિત્ય જેવા વિષયોના પેઠાવિષય દર્શાવીને, વાર્તાઓનો સ્વતંત્ર વર્ગ રાખીને, તથા ખાસસાહિત્યને પણ તેથી જ રીતે સૂચવીને, જે આંકડા અપાય તે મુકાબલે વધારે રસમય નીવડે છે. કેટલીક વાર એવું થે બને છે કે સંગીતના સ્વરલેખન જેવા કે પરભાષાઓ જેવા વિષયને માટે અહેવાલમાં ખાસ જુદા વર્ગ અને જુદા આંકડા રજુ કરવા પડે.

પુસ્તકાલયની એકંદર પ્રવૃત્તિને અંગેના આંકડાઓમાં આપણે જે ત્રીજો પ્રકાર ગણ્યો છે, તે નાનામોટા રાચરચીલાને લગતો છે. આમાં મહાનમાંનાં ખુરસીટબલ, ઘોડા, પાથરણાં, ચિત્રો વગેરે મોટી ચીજોનો તેમજ સ્ટેશનરીની નાની ચીજોનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વના સંબંધમાં પૂરતી કાળજી બહુ થોડાં પુસ્તકાલયમાં રખાય છે, પણ તે શહેરસુધરાઈની અને તેથી પ્રજાની માલિકીની ચીજો હોવાથી, દરેક ગ્રંથપાલની ફરજ છે કે પોતાના કાર્પના આ અંગ પર પણ તેણે પૂરતું અને સતત ધ્યાન આપવું.

૩

ઉપર આપણે જોયું કે દેશનાં સર્વ પુસ્તકાલયોના આંકડા એકત્ર કરવા સંબંધી એકસરખું ધોરણ ન હોવાને કારણે બધી અગવડ ઊભી થાય છે અને અસ્પષ્ટતા પણ અહેવાલોમાં આવે છે. જુદાંજુદાં પુસ્તકાલયોના આંકડા સરખાવવાનો જે કાર્પએ પ્રયાસ કર્યો છે તેનો આ બાબતમાં એવો જ અનુભવ છે. આ ત્રુટી નિવારવાનો કાર્પ સહેલો ઉપાય નથી. અમેરિકામાં જે ઉપાયો અજમાવવામાં આવે છે, તે બે પ્રકારના છે: (૧) જે પરગણાંમાં રાજ્યે નીમેલું પુસ્તકાલયપત્ર હોય છે, ત્યાં તો એ પત્રે, જે પોતાના હાથ હેડળનાં પુસ્તકાલયો આંકડાની એકધારી પદ્ધતિ સ્વીકારે નહિ, તો તેમને નાણાંજ પૂરાં ન પાડવાં એવો નિયમ છે; (૨) જ્યાં તેવાં પત્ર નથી ત્યાં દેશની લાઇબ્રેરી એસોસિએશને કાયદાને બદલે નૈતિક અસરનો—આમહુમરી બલામણુ વગેરેનો—આશરો લીધો છે. એ સંસ્થાએ, પુસ્તકાલયપત્ર વિનાના દરેક પરગણાંમાંના પુસ્તકાલયના આંકડાઓ નોંધવા અને રજુ કરવાની એક સાદી યોજના ૧૯૦૬માં તૈયાર કરેલી. તે વખતે તો તેનો બહુ પ્રચાર થઇ શક્યો નહિ. પણ ૧૯૧૪થી તેનો ઉપયોગ વધારે નિયમિતપણે તથા છૂટથી થાય છે.

અમેરિકન લાઈબ્રેરી એસોસિએશને આ વિષયને લગતુ એક ખીજું મગ્મ સેવાકાર્ય પણ ૧૯૧૯માં માથે ઉઠાવેલુ. દેશના દરેક પુસ્તકાલયના માધનો કાર્યપદ્ધતિ અને પત્રિજામોની એક મર્વત્રાદી તપામણીનું એ કાર્ય હતુ આ વિષય માટે તેણે નીમેલી મમિતિઓને પણ સરૂઆતમા નજીરી અને પાછળથી (૧૯૨૪મા) પણ અપૂર્વતીજ ફોન્ડ મળેલી ૫૦૦૦થી વધુ પુસ્તકો ધરાવનારા એવા નર્ધા મળી ૩,૦૩૪ પુસ્તકાલયોને તેણે આ વિશેની પ્રશ્નાવલી મોકલેલી આમાના માત્ર ૧,૫૦૪ તરફથીજ એસોસિએશનને જવામો મળ્યા જે અર્ધ ઉત્તર મળ્યાએ વિગતવાર જવામો ન મોકલ્યા, તેમનુ કહેવુ એવુ હતુ કે એવી વિગતો શોધી, ભેગી કરી મોકલવાનો મગ્ય અમાગી પામે ફાજલ નથી વધારે સાચી વાત એ હતી કે એવી તપામણીને તેઓ નહામી ગણે છે આ તેમનુ દર્ષિર્નિદુ અલગત વાજખી નથી કેમકે પૂરેપૂર્ણ સર્વત્રાદી આકડા તાગળ્યા પછી સમગ્ર પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો વિકાસ જોટનો મગીન અને ઝડપી થાય, તેટલો તેના વિના કયાંથી થાય?

૪

પુસ્તકાલયનો વાર્ષિક અહેવાલ મામાન્ય રીતે કેવો હોવો જોઈએ તથા તેમા શુ શુ હોવુ જોઈએ તેની વિગતો આ વિભાગમા આપીશુ

પુસ્તકાલય જે સહેજસુધગાઇની સીધી દેખરેખ હેઠળ ચાલતું હોય તો, અહેવાલ પુસ્તકાલયનું જીએદારપત્ર સુધગાઇના મજાવાળા જોગ તે લખતું હોય તેના રૂપમા તૈયાર કરવામા આવે છે તેમા મુખ્ય વસ્તુ એ હોય છે કે સુધરાઇએ પુસ્તકાલયને આપેલા નાણા ફરી રીતે ખર્ચાયા છે, તેમજ, તેના બદલામા શુ કામ પુસ્તકાલયે વર્ષ દરમિયાન કરી બતાવ્યુ છે ઉપગત, વર્ષમા પુસ્તકાલયે જે પ્રવૃત્તિ કરી હોય તેનો ખ્યાલ આકડાના કોષ્ટકોના રૂપમા અને વર્ણનના રૂપમા, તથા કેટલીક વાર ચિત્રો કે આલેખ ('ચાર્ટ') સહિત આપવામા આવે છે

કેટલીક વાર જીએદારપત્ર સુધરાઇને સીધેમીધુ જવામફાર હોતુ નથી પણ એ બને વચ્ચે અમુક પ્રકારના કરારનામાપૂરતોજ સબધ હોય છે પચે પુસ્તકાલય અમુક વર્ષ લગી અમુક રીતે અને સરતોએ ચલાવી આપવાનુ માથે લીધુ હોય છે જ્યા આવી સ્થિતિ હોય ત્યા તો મથપાલે માત્ર પચજોગો અહેવાલ તૈયાર કરવાનો હોય છે-સુધરાઇ માટે નહિ પણ જ્યા પચ અને સુધગાઇનો સીધો સબધ હોય ત્યા પણ મથપાલે ગુલુ કરેલો અહેવાલ એજ સમસ્ત પુસ્તકાલયના અહેવાલનો મુખ્ય ભાગ બને છે

અને પંચ તો માત્ર તેની પર-દુકા-શેરો મારીને સુધરાઈ લણી એ મોકલે છે. અંચપાલે લખેલા અહેવાલમાં પુસ્તકાલયનાં જીર્ણોદ્ધારો ખાતાના તથા શાંખા-પુસ્તકાલયોના અહેવાલ પણ આખા કે સારરૂપે સમાવી લેવામાં આવે છે.

અહેવાલના સામાન્ય સ્વરૂપના આટલા વિવેચન પછી, તેનાં ફેટલાંક વિશેષ અગોનો ખ્યાલ આપવાનો રહે છે. એ ખ્યાલ નીચેના ઉતારા પરથી સારી રીતે આવી શકશે:

“પુસ્તકાલયના અહેવાલમાં તેની બ્યવસ્થાપકસમિતિના સભ્યોની યાદી તથા તેના હોદ્દાઓનાં નામ હોવાં જોઈએ. તેમાં પ્રમુખે જે પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યું હોય તેની અંદર વર્ષના કાંઈ ખાસ બનાવો હોય તો તેનો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ અથવા તો તેમાં પુસ્તકાલય અને તેના કાર્ય વિશે સર્વસામાન્ય વિચારો હોય. પછી જે અંચપાલનો લખેલો વર્ણનાત્મક અહેવાલ આવે તે એવી રીતે લખાવો જોઈએ કે પાછલા ભાગમાં જે આંકડાનાં લાંબાં કાષ્ટકે હોય તે વાચવાની બહુ જરૂર વાચકને રહે નહિ. અંચપાલે પોતાના અહેવાલમાં જણાવવું જોઈએ કે પુસ્તકાલયમાં કેટલાં પુસ્તકો છે; તેમજ, દરેક વિષયનાં કેટલાં છે. તેજ પ્રમાણે, રોજ પુસ્તકાલયમાં કુલ તથા વિષયવાર કેટલાં પુસ્તક વંચાવા માટે વર્ષ દરમિયાન બહાર ગયાં હતાં, અને આખા વર્ષની સરેરાશ લેતાં, પુસ્તકોનો દૈનિક પ્રચાર કેટલો ગણાય, તેના આંકડા પણ તેણે આપવા જોઈએ. વળી, વાચકોમાંના કેટલા ચહેર-સુધરાઈની દૃષ્ટિમાં ત્રસનારા, કેટલા તેની બહારના, તથા કેટલા કિશોર વયના (‘જયુવેનાઇસ’) છે અને વાચનાલપમાં ને વાચનખંડમાં રોજના કેટલા વાંચનાર આવતા: તે બધું પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. અહેવાલનાં ખાકીનાં પાનાંમાં જે સામયિકો મગાવાતાં હોય તેની અને આશ્રપદોનો તેમજ દાતાઓની યાદી અને ઉવટ આવકજવકનું પત્રક આપવું.”

પુસ્તકાલયોના અહેવાલ મુખ્યત્વે નીચેના ત્રણમાંથી એક પ્રકારના જોવામાં આવે છે:

૧. કાયદાની અથવા તો રિવાજની જરૂરતોપૂરતીજ વિગતો જેમાં મુકાઈ હોય તે માયાહિતાર અહેવાલ, કે જે કાંઈને પણ રસમય લાગે તેવો બનાવવાનો પ્રયાસ થતો નથી.

*—

૨. જનતા બાણી કશું ખાસ ધ્યાન દીધા વિના, એવી રીતે લખાયેલાં અહેવાલ જે ઘણે જાગે ખીલ અંધપાલોતેજ ઉપયોગી થાય.

૩. સામાન્ય વાચકને રસ પડે તેવા અહેવાલ.

અગાઉ પહેલા પ્રકારના અહેવાલો ઘણા હતા અને તેથી ખુદ અંધપાલો પશુ તેની પર ઉપલક્ષ્ય નજર નાંખીને જ તેને કાષ્ઠમાં ગોઠવી દેતા. હવે ત્રીજા પ્રકારના વાચકલક્ષી અહેવાલો તૈયાર કરવા બાણી વલણ વધારે છે કેમ કે જનતામાં તે રીતે પ્રચારકામ કરવું તેને પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનું અહરતનું અંગ સમજવામાં આવે છે.

અહેવાલોમાં છપાય છે તે તેમજ નથી છપાતા પશુ પુસ્તકાલયમાં રહે તે આંકડા જે અંધપાલો વારંવાર જોતા અને સરખાવતા રહે તે કેટલીક અગત્યની બાબતો—જેવી કે પુસ્તકોના ક્યા ક્યા વિષયમાં વધઘટ કરવાની જરૂર છે : પુસ્તકકોઈ કેટલો ખર્ચ આવે છે; વાચકો પૂરતો લાભ પુસ્તકાલયને લે છે કે નહિ, વગેરે—વિશે નેમના મન પર ઘણો પ્રકાશ પડે અને તેનાથી દોરાઈને તેઓ પ્રવૃત્તિને અનેક રીતે સુધારી શકે.

૫

અર્વાચીન પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને અંગે જે પ્રકારના આંકડા અને અહેવાલો જરૂરી મનાયા છે, તે વડોદરારાજ્યનાં પુસ્તકાલયોમાં તૈયાર કરવામાં તથા પ્રચારવામાં આવે છે.

મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયના વાર્ષિક અહેવાલમાં વર્ષઆખરની જાણવાર પુસ્તકસંખ્યા, આદકસંખ્યા તથા પુસ્તકોના દૈનિક પ્રચારની સંખ્યા આપવામાં આવેલી હોય છે. તેમાં પુસ્તકાલયખાતાના ખીજા સર્વ વિભાગોની પ્રવૃત્તિનો હુંકા વૃત્તાંત તથા ખર્ચ અને અંદાજપત્રક પણ સામેલ રાખવામાં આવે છે.

દરેક ગ્રામ અને કરજાપુસ્તકાલયે પોતાના કાર્યનો પૂરતો સર્વ વિગતો સહિતનો ત્રિમાસિક તથા વાર્ષિક અહેવાલ મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયખાતાને નિયમસર મોકલવાનો હોય છે. તેમાં મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયના અહેવાલનાં સર્વ અંગો હોય છે તથા ગુજરાતના કોઈ પણ પુસ્તકાલયે તેના પરથી ઘણું સમજવાનું હોય છે. એજ રીતે, જેઓ ફરતાં પુસ્તકાલય માટે જવાબદાર હોય તેઓએ પોતાની પ્રવૃત્તિનો માસિક અહેવાલ ખાતાને મોકલવાનો હોય છે.

પ્રકરણ ૨૪મું

પુસ્તકાલયનાં મકાનો

ન્યારે કોઈ પણ પુસ્તકાલયનું મકાન બાંધવાનું હોય છે ત્યારે, તેને અંગે જેણે વાટાઘાટ કરવાની, તે પક્ષે બે હોય છે : એક તો પુસ્તકાલયના સત્તાવાળાઓ અને બીજો સ્થપતિ. તેમાં પુસ્તકાલય તરફથી કામ કરનાર તેના બુદ્ધિમાનરૂપની મકાનસમિતિ હોય છે. આ સમિતિ મકાન સંબંધી અમુક સર્વસામાન્ય ધોરણ બાંધે અને સિદ્ધાંતો સૂચવે છે. પછી, તેને આધારે અંચપાલ અને સ્થપતિ મળીને બધી વિગતો વિચારે અને નક્કી કરે છે. આમાં અલગત એટલું તો માની લેવામાં આવ્યું જ હોય છે કે અંચપાલ આ વિષયથી પણ એકંદરે માહિતગાર હોય છે અને તેની આંટીધુંટીઓ કેટલેક અંશે સમજતો હોય છે. પણ જો તેની એ બાબતની લાવકાત અધુરી હોય, તો પછી એક જ માર્ગ એ રહ્યો કે પુસ્તકાલયની મકાનસમિતિમાં બાંધકામના સમજનાર એક અથવા વધુ સભ્યો હોય જેઓ જરૂર પ્રમાણે અંચપાલને માર્ગદર્શન કરાવે તથા સ્થપતિ સાથે પણ સીધો પરભાર્યો વહેવાર રાખે. પરંતુ આ ગોઠવણમાં પાછું એવું થવું ન જોઈએ કે અંચપાલને તદ્દન જ બાબત પર રાખવામાં આવે. જો તેમ થાય તો મુશ્કેલી એ ઉભી થશે કે કેવળ પુસ્તકાલયની સગવડોની દૃષ્ટિએ જ જ્ઞાન મકાન બાંધવામાં હોવું જોઈએ, તે સમિતિસભ્યોમાં ન હોવાને કારણે પુસ્તકાલયના કાર્યમાં આગળ જતાં

ધણી અડચણો આનવાની. તેથી, સમિતિ અંથપાલ અને સ્થપતિ એ ત્રણેના મુયોગથી જ ઇષ્ટ કર્વિસિદ્ધિ થઇ શકે એ દેખીતું છે.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે કામ શરૂ કર્યા પહેલાં દરેક પક્ષે-અંથપાલે અને સ્થપતિએ-તે વિશે અમુકઅમુક ખ્યાલ પોતાની નજરે બાંધ્યા હોય છે. નવા મકાનમાં પોતાને શાનીશાની જરૂર લાગે છે તે વિશે-દરેક વિભાગ માટે કેટલા બનકુટ જગ્યા તથા વિભાગોની રચના કયા પ્રકારે કરવાની છે, તે પ્રશ્નો પર-અંથપાલે જેમ કેંક વિચાર કર્યો હશે; તેમ જ સ્થપતિના મનમાં પણ, જુએદારપણે કદ આકાર ખર્ચ વગેરેની જે મર્યાદાઓ બાંધી હોય તેવી હદમાં રહીને, મકાનની એક માનસિક મૂર્તિ રચાઈ હશે. પછી આ બંને જણ જ્યારે એકબેકની વધુ નિકટ આવે, પોતપોતાના ખ્યાલો સરખાવે અને વિચારોની આપણે કરે, ત્યારે કેટલીક બાંધછોડ કરવાની હોય છે-દરેક પક્ષે કેંક જાતું કરવું અને નવું કેંક સ્વીકારવું પડે છે. આને પરિણામે તૈયાર થએલી યોજના મંતોષ નો બંને પક્ષને આપની હોય તેવી જ થાય છે, પણ દરેકની વ્યક્તિગત મૂળ યોજનાથી તેનું સ્વરૂપ જુદું જ થાય છે.

બધી પ્રાથમિક તૈયારી થઇ ગયા પછી સ્થપતિ નક્કશો દોરવાનું શરૂ કરે છે. આ કામમાં પણ અંથપાલે દરેક તબક્કે રસ લેવો જોઈએ તથા પોતે જે કેંક સમજે નહિ કે જોઈએ સમજે તે સ્થપતિને પૂછવું જોઈએ. નક્કશો આગળ વધે તેમતેમ અંથપાલને તથા કોઇ વાર ખુદ સ્થપતિને પણ કેંક ને કેંક તપું-કોઇ નવી શક્યતા, કોઈ અણધારી અડચણ-સૂઝે છે અને તે સર્વનો યોગ્ય તે ઉપયોગ બંને જણે કરવાનો હોય છે.

નક્કશો તૈયાર થયા પછી કામ કંદ્રાક્ટરના હાથમાં જાય છે. આને માટે મામાન્ય રિવાજ પ્રમાણે અગાઉથી ભાવતાલ અને શરતો માગવામાં આવે છે અને જે કંદ્રાક્ટર પંચને બધી રીતે સંતોષકારક લાગે તેને કામ સોંપાય છે. કોઇ વાર મકાન બહુ મોટું હોય તો તેના જુદાજુદા ભાગો-પાયો, મુખ્ય મકાનનો બહારનો ભાગ, તેનો અંદરનો ભાગ વગેરે-જુદાજુદા કંદ્રાક્ટરોને સોંપવામાં આવે છે.

કંદ્રાક્ટરે કામ ચાલુ કર્યા પછી પણ, અલગત, સ્થપતિએ તેમજ અંથપાલે કે પુસ્તકાલયના બીજા કોઇ પ્રતિનિધિએ, મકાન પર પાકી દેખરેખ રાખવાની હોય છે; કારણ, એ વખતે પણ કોઇ નાના ફેરફાર, કોઇ જરૂરી ઉમેરો કે

સુધારો કરી શકાય તેમ હોય છે અને તે કરીને મકાનને દરેક રીતે અને તેટલું સંપૂર્ણ બનાવવું તે દરેક પક્ષની દેખીતી ફરજ છે.

૨

પુસ્તકાલયના મકાનનું સ્થળ એવું હોવું જોઈએ કે તેમાં ચારે બાજુથી પ્રકાશ આવે અને જો ચારે બાજુએ છત્રી જમીન હોય તો વધારે સારું. કેટલીક વાર એમ માનવામાં આવે છે કે મકાન બીજાં સરકારી અથવા સાર્વજનિક ઉપયોગનાં મકાનોની પાસે હોય કે વેપારરોજગારવાળા સત્તામાં હોય એ ઇષ્ટ છે. પણ અનુભવ શીખવે છે કે એ માન્યતા બરાબર નથી. પુસ્તકાલય તો એવી મધ્યસ્થ જગ્યાએ હોવું જોઈએ જે શહેરના રહેઠાણવાળા સત્તાઓથી બહુ દૂર ન પડે. આ કારણે શાળાની સામે કે પડોશમાં (જો શાળા ગામ બહાર ન હોય તો) પુસ્તકાલયનું મકાન હોય તે સ્થિતિને આદર્શરૂપ કહી શકાય.

પુસ્તકાલયનું મકાન બહારના દેખાવેજ એટલું આકર્ષક હોવું જોઈએ કે તેને જોતાંજ લોકોને તેમાં આવીને વાંચવાનું મન થાય. તેની પ્રભાવશક્તિ અને ગૌરવ એવાં અસામાન્ય હોવા જોઈએ કે તેને પ્રબળકાય મહેલ તરીકે પણ ખુશીથી ઓળખી તથા તે રીતે વાપરી શકાય.

દરેક મોટું પુસ્તકાલય સાધારણ રીતે બે મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચાયલું હોય છે: પુસ્તકસંગ્રહનો વિભાગ અને વાચનખંડોવાળો વિભાગ. આમાંનો પહેલામાં પુસ્તકો ભરાય અને બીજામાં વપરાય છે. પહેલાં આ દરેક વિભાગ એક બીજાથી તદ્દન અલગ રાખવામાં આવતો, પણ હવે તો વાચનખંડોમાં પણ અધ્યયનનાં ઓછાંવધુ પુસ્તકો રખાય છે અને નાનાં પુસ્તકાલયોમાં તો વિભાગોનો ભેદ લગભગ નાબૂદ પણ થયો હોય છે.

કેટલેક સ્થળે ગ્રીય વસ્તીવાળા સત્તાઓમાં, જ્યાં ઘણું અનુકૂળ હોય ત્યાં, મકાનને મથાળે ખુલ્લા ભાગમાં પણ વાચનખંડ રાખવામાં આવ્યો હોય છે. ત્યાં નાનો બગીચો પણ હોય છે, પુસ્તકો માટે ‘ડેક-હાઉસ’ કહેવાય છે તે છાપરી પણ બાંધેલી હોય છે અને હવાઅજવાળું પણ પુષ્કળ હોય છે, તેથી આવા વાચનખંડ ઘણા લોકપ્રિય થાય છે.

પુસ્તકાલયના મકાનમાં બારીઓ અને તેટલી વધારે રાખવી જોઈએ. વળી તે બહુ ઉચ્ચી હોવી જોઈએ નહિ. બીંતની અધવચમાં બારી રાખવાનાં એકથી વધુ કારણો છે. પહેલું તો એ કે પૂરતું અજવાળું એ રીતે જ આવી

સંકેતીય, વાગ્દેશ પુસ્તક જનનાતેતા કે વાચના આગળ નજર નાખે ત્યારે
 યામગાતા ઝાડાન અંતરે કૃતિ અમના મનને નાગની મને કે અંતરે ગોક
 ધાગ વાગામાથી મામ વડીક મંત્ર કૃત્ર થવાથી પૂરકો જોડાસાયવાની
 ગેમની નૃતિ પશુ પાઝાયા નુનીત મને કે, અને નીચુ એ કે ગદાગીઓ
 નીચી ૥ ઓમાથી પુસ્તકો નુનીત મેથી પશુ - ગેમના એ નીચી પશુ -
 ધગી નાં તેઓ પુ નખાતરમા આવવા લનચાના દોડ ૭ ગેમ માનુષ પડકુ
 છે આ મન મનના નીચે સાંભળા મનુ જિયી ગમરી એ મનાદગરેનુ નથી

પુસ્તકાલય જેવી મરચાના મકાનને જોડેનુ મને નેનુ વડુ ગ્લુચ
 આગથી આપનુ જાંઘએ ગેતા હિરાડી નાન કે ગેનુ ગ્લુચ પૂના પ્રનાય
 મા મને એમતા મારે ને ૥ ચક્ષુનગમા નેમજ મના મુડી અગની વનુઓમા
 પશુ સાકડા જેવા મરેનથી મગગી હોં તેના જનર્થ ન વધવા કે ઓઠો
 જ વધવા એ જરૂનુ છે આ હેનુ માધવા માટે ચક્ષુનગમા ધાતુ ઈટ
 પથગ, કાંકીટ અને પ્લાન્ટો ઉપયોગ કરે નથા પુસ્તકાના ઘોડા તોખડના
 રાખવા ફર્નિચર જેવુ કેનુક રાયચીનુ તે વાકડાનુજ દોવાનુ, પશુ
 તેને માટે તે બીજી કાંઈ ઉપાય નથી

૩

પુસ્તકાલયનુ ફર્નિચર અને બીજી ગચગચીનુ મુખ્યત્વે એ પ્રકારનુ હોય
 છે સ્થાવર અને જગમ આમાના પદેના પ્રકારને તે મકાન ૥ અગર
 જ કરી શકાય, તેમા પુસ્તકો આપને કરવાની મેજ, અમગાઇઓ અથવા
 બીજે કે જમીને જડેતા ઘોડા, મારીમાની બેડકો અથવા તે બાકડા, કાચ
 વાળા પડદા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે બીજી પ્રકાર એટલે ટેબલખુસીઓ
 ફેગની શકાય તેમા બાકડા ચોપડીઓ હેગવગાફેગવા ૥ ખાના વગેરે વગેરે

પુસ્તકો આપન કરવાના મેજને યોગ્ય રીતેજ પુસ્તકાલયનુ મધ્યકિદ
 માનવામા આવે છે ત્યા પુસ્તકાલયની સૌથી વધુ મહત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા આને
 છે કેમકે અમવાય અને તેના સદકારીઓ જનતા માથે નિકટના મમાગમમા
 આવે છે એ ત્યાજ આ કારણે તે મેજનુ સ્થાન આખા મકાનમા જે
 સ્થાને હોય તેની પરથીજ ખરી ગીતે તે આખા મકાનના સ્વરૂપ અને
 ઉપયોગિતાને કયાસ કાઢવામા આવે છે

એ મેજ જરૂર પ્રમાણે નાનુ કે મોટુ રાખવામા આવે છે મામાન
 પુસ્તકાલયમા ઉચુ અને બાલપુસ્તકાલયમા તે નીચુ હોય છે તેની લાગ

પહોળાઈ તથા મેગવ ફેટવો રાખવો તેનો આશર દમેશાં જ મકાનના તેની આસપાસના બાગો-સંપ્રદર્શનું પ્રવેશદ્વાર, આરીઓ, થાંભલા વગેરે—કેવાં અને ક્યાં રાખવામાં આવ્યાં છે, તેની પર રહે છે.

પુસ્તકસંપ્રદર્શનના ઘોડા કે અભરાખઓ ધાતુનાં હોય તો વધુ સારૂ. વળી તે સહેલાઈથી છુટાં પડે અને જરૂર પડે ફેરવી શકાય તેવાં હોવાં જોઈએ.

જૂના જમાનામાં વાચનખંડમાં વાચકો માટે ઘણાં છાંયાં ટેગસો રખાતાં તે હવે નીકળી ગયાં છે. હવે લગભગ ૭ વાચકો એક સાથે જેની પર કામ કરી શકે તેવાં છાંયાં કે ગોળ ટેગસ રાખવામાં આવે છે. મોટાંઓ માટે તે ત્રીસથી બીસ ઈંચની અને બાકી માટે પચીસથી અઠવીસ ઈંચની ઉંચાઈનાં હોય છે. એ દરેક દાખલામાં, ટેગસ જોડે અધમેમની આવે તેવી ઉંચી કે નીચી ખુરસીઓ હોય છે. પણ મોટી ખુરસીઓના પાયા કપાવીને તેને બાળકયોગ્ય બનાવવી નહિ. બાળકો માટે નાની જુદી જ ખુરસીઓ કઠાવવી. વળી, ટેગસો એટલાં અધાં નીચાં હોવાં ન જોઈએ કે તેની નીચે વાંચતી વખત પગ રાખવામાં કે ફેરવવામાં કોઈ જાતની અગવડ પડે. અધ્યયનના મોટા અથો રાખવા સારૂ દળતાં ટેગસ પણ પુસ્તકાલયમાં હોવાં જોઈએ. એવાં જ નાનાં ટેગસ બાળકો માટે પણ ચિત્રપોથી રાખવા માટે તૈયાર કરાવવાં.

આ પ્રકરણમાં આપણે જે પ્રકારનાં મકાનોનો ચિતાર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તે તો સાંપ્રત સમયમાં અમેરિકામાં જે પ્રકાર પ્રવર્તે છે તેને લગતો છે. પરંતુ ત્યાં જે એવાં મકાનોમાં ઘણા સુધારાવધારાની જરૂર હજી છે એમ મિ. ખોસ્ટવિકે આ વિષય સમેટતાં ખ્યાન ખેંચ્યું છે. તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેને 'પુસ્તકાલયનું' 'સમાજકરણ' અથવા તો 'માનવીકરણ' કહેવામાં આવ્યું છે તે જેમજેમ વધતું જશે—એટલે કે જનસમાજને પુસ્તકાલય પુસ્તકો ઉપરાંત ખીજી રીતે પણ, માનવી તરીકે પણ, આકર્ષે તેનું તે થતું જશે—તેમતેમ તેમાં હજી ઘણાં નવાં અંગો ઉમેરવાનો અવકાશ છે : જેવાં કે, સ્થાનિક સંસ્થાઓના ઉપયોગ સારૂ વિવિધ હેતુ માટે ખપના તેવા નાનામોટા વધારાના ખંડો; નાની સરખી રંગભૂમિ, જેમાં નાટ્યપ્રયોગો થઈ શકે અને સિનેમા પણ દેખાડી શકાય; લેકાએ હેટકોટ વગેરે ઉતારવાનો ખાસ જુદો ખંડ; અને પુસ્તકાલયના કામકાજમાં ખલેલ ન પાડે તેવી રીતે તેમણે લેવાનાં નાસ્તાપાણી માટેની પણ જરૂરજોગી સવળતા. આ સર્વ અંગો ઉમેરાતાં, પુસ્તકાલય સમાજના પ્રત્યેક વર્ગને ગ્રિય થાય તેવી કલ્પનનું જ

૩૫ ધારણ કરશે અને પરિણામે તેનો એકંદર ઉપયોગ—તેનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ પણ—આખરે વધશે જ તેમાં સંદેહ નથી.

૪

. આ વિભાગમાં વડોદરાગાંધીની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ અને મકાનો વિશે લખ

પાટનગરના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયને તો શ્રીમંત મરકારે જ જૂના સરવાડામાં બે સામસામાં મકાનો કાઢી આપેલાં છે. અત્યારે પણ એ મકાન પુસ્તકાલયના દરેક વિભાગ માટે એકંદર સગવડ પૂરતી છે, પરંતુ તેમાંના એક ભાગને હેલ્થમાં હેલ્થી અમેરિકન ઢંગથી—મગજના લોપ ઘોડા અને કાચની જમીન વગેરેથી—વિશેષ સોષદાર અને આગ ન સલામતીવાળું બનાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. એ પૂરી થતાં, જેમકે બાબતોમાં તેમ મકાનની બાજતમાં પણ ગાંધીની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ સમસ્ત રાજ્ય કે શુજરાતને નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનને અનુકરણ અને આદર્શરૂપ દર્શાવે પૂરું પાડશે એમ નિઃશંક કહી શકાય.

સ્વ. મિ. બોર્ડનની યોજનાનુસાર દરેક કસ્ટોર પુસ્તકાલયને પોતીકું ૨ મકાન મળી ચુક્યું જ છે એ ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું. ગ્રામપુસ્તકાલય ૬૮ને પણ મકાનો છે અને બીજાં, રૂ. ૨૦૦૦૭ બોલામાં બોલા બીજા ૧ તે પૈકી રૂ. ૧૦૦૦૭ કામમ ફંડ ખાતે રાખી, બાકીના રૂ. ૧૦૦૦ (એટલીએટલી જ રકમો સરકાર તથા ખંચાપત પાસેથી મેળવી, પોતપોતા મકાન બાંધી શકે છે.

કસ્ટોર પુસ્તકાલય અને ગ્રામપુસ્તકાલયનાં આ મકાન ગામના ૧ ભાગમાં સરકારે કે ગામ લોકોએ આપેલી અથવા તો ખરીદેલી પણ રીતે અનુકૂળ જમીન પર બાંધવામાં આવે છે. તે સર્વ માટે કાંઈ સરખો નમૂનો ફરજિયાત કરવામાં આવ્યો નથી, પણ સ્થાનિક સંસ્થાઓ જરૂરતોને અનુસરીને, બનતી બધી અનુકૂળતાઓ મળે તેવી રીતે મ તૈયાર કરવામાં આવે છે. ગાળવાળા મકાનમાં લોકોપયોગી સજાગૃહ હોય

આ પુસ્તકમાં આપેલી મકાનોની છબીઓ ખરેખરી વાંચનાર જોઈ ૨ કે સાંભળનાં પુસ્તકાલયોનાં મકાન રોનકદાર અને આકર્ષક હોય, તે સ્થળની શોભારૂપ બન્યાં હોય છે.

પ્રકરણ ૨૫મું .

પુસ્તકાલય અને પ્રચારકામ

“પુસ્તકાલયને અંગેના પ્રચારકામનું તત્ત્વ આ સદેશો લેખાને પહેંચાડવામાં રહેલું છે. પુસ્તકાલય તમારું છે; તેનાથી પગિયિત થાઓ; તેનાથી પ્રતિદિન વધારે પગિયિત થતા રહો; તેમાં જે જ્ઞાનસમૃદ્ધિ ભરેલી છે, તેનો તમને જે પ્રમાણમાં પગિયિત થશે તે પ્રમાણમાં તમને તેનું મૂલ્ય વધારે મમળશે અને તમે તેનો ઉપયોગ પણ વધુ ને વધુ કરી શકશો.”—પી. ઈ. રાઇટ

“દરેક વાચકને માટે સાર્વજનિક પુસ્તકાલય જેજે મામત્રી પૂરી પાડી શકે તેમ છે, તેને જાણીતી કરવા માટે પદ્ધતિસંગતું પ્રચારકામ કરવું જોઈએ આ બાબતમાં તમે તમારા ગામના સૌથી હૃદયમદ છૂટક માલના વેપારીની પ્રચારપદ્ધતિ પરથી ધડા લઈ શકો એવી જાહેરાતનું તમારું લખાણ સાદુ, ગંભીર અને સામાને વશ કરે તેવું હોવું જોઈએ. તેમાં તમારે વાચકને તેની જરૂરતો વિશે તો યાદ આપતા રહેવું તથા તે પૂરી પાડવા સાર્વજનિક પુસ્તકાલય કેટલે અંશે મમર્થ છે તે સૂચવવું. સારી જાહેરાત કદી એ જાણ હાંકનારી હોતી નથી. ચોખ્ખું રૂપે જે જાહેરાત કરાય, તેમાં અવિનય જેવું કશું હોવાનું કારણ નથી. અર્વાચીન પ્રગતિવાંધું પ્રચારપદ્ધતિમાં એવું કશું નથી જેને પુસ્તકાલયને અંગે વાપરવામાં આપણને કશો વાધો નડે કે કોઈ પ્રકારનો સંદેહ ઉત્પન્ન થાય.”—જી. ઇ. સ્કોગી

“તમાગ પુસ્તકાલયમા એવું ઘણું દોરે જેની જાણ તમાગ ચાલકોને નહિ હોય તેઓ પુસ્તકાલયમા આવ ત્યારે એ વસ્તુઓથી તમારે તેમને વાકેફ કરવા ધો તેમની માથે આ વિષયનું વાનગીત કરવા તમારે પૂરતો વખત ફાગન પાડતો જોઈએ, દરેક પ્રાદેશની ધૂન કે ગોળ કે તેના ગ્રિય વિષયનો અભ્યાસ તમારે કરવો જોઈએ અને તેમની ચિંતાઓ તથા કામ-ધંધાથી પણ માહિતગાર રહેવું જોઈએ આ પ્રમાણે કરીને તેની મહત્ત્વ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમા રમ લેતા તમે થશે ત્યારે જ તેના વાચન માટે ખરેખર વહેંચાઈ ને ઉપયોગી મૂલ્યનાઓ તમે કરી શકશો જેને તેઓ સત્કારને પણ ખગા આ બધું ગોઠવ રીતે કરનામા અવગત વખત લાગે મોટા પુસ્તકાલયમા તે સહેવાઈથી થાય તેવું પણ નથી, પરંતુ જ્યાં પ્રાદેશની વ્યક્તિગત પિછાન શક્ય છે ત્યાં-નાના પુસ્તકાલયોમા-આ પદ્ધતિ મૂળપણે અજમાવવામાં આવી છે તેથી નેવે રથજે તો તનો જરૂર ઉપયોગ થવો ધો” — ડૉ. કાર્વર

આ ત્રણે ઉત્તરો એટલા સ્પષ્ટપ્રકાશ છે કે તેની પર વિવેચનની જરૂર નથી તેથી આપણે મીઠાજ પ્રસ્તુત વિષયના હિતર સ્વરૂપોની ચર્ચા હાથ ધરીશું

૨

પુસ્તકાલયને અંગે કરનાના પ્રચા-કામના પ્રકાર બે છે મર્વસામાન્ય અને નિશિષ્ટ દરેક પ્રકારને આપણે ક્રમવાર લઈશું

મર્વસામાન્ય પ્રચારકામમા મુખ્યત્વે આટલા મુદ્દાઓ પર ખાસ ભાર મૂકવાનો હાથ છે પુસ્તકો અને વાચનનું મહત્ત્વ અભિપ્રાયો, માહિતી, પ્રેરણા અને કેળવણીના બીજા જેજે સાધનો છોપેલા રૂપમા મળી શકે છે, તેનાથી પુસ્તકો કેટલા ચર્ચિતા છે, એ જ જામનોમા તે દર્શાવવું પુસ્તકાલય એ પ્રગ્નને ઢેસે ચોંધાતી અને પ્રગ્નને હાથે ચલાવતી સાર્વજનિક સંસ્થા છે, એ હકીકત પર વારવાર લોકાક્ષ બેસતા રહેવું, અધ્યયનવિભાગ કે પ્રોફેસરશ્રી જેના પુસ્તકાલયના અંગે જે માગાન્ય રીતે પૂરતા જાણીતા હોતા નથી, તેની પર પણ લોકોનું ધ્યાન અવારનવાર બેસવું, પુસ્તકાલય સરેર કે ગામની વસતીના માયાદી કેટલા પુસ્તકોનો પ્રચાર વર્ષ દરમિયાન કરે છે, તથા માયાદી કે કેટલા પુસ્તકો ધરાવે છે, તેના આકા પચ પ્રસંગોપાત્ત જરૂરમા મૂકના રહેવું

આવું સર્વસામાન્ય પ્રચારકામ નામ નથી. તેના અર્થમાં આ પુસ્તકાલયની મોટી નબ્લીય સરચાત્તા પ્રવેશમાં આવી ગયે છે તે વિના એ વિરાગ પાયા પર વ્યવસ્થિત અંતરે દ્રશ્ય ન થાય. આ કારણે જ પશ્ચિમમાં રાજ્યની કે પ્રજાની મોટી પુસ્તકાલય સરચાત્તામાં નવાં માનવપત્રો, માસિકમાંના લેખો, રસિયો માર્કેટના જાનવીન, બાલક સ્વાસ્થ્ય કે જંગમ પ્રદર્શનો તથા પત્રિકાની મહત્વપૂર્ણ જોડામતો સાવચંદ્રતાથી આ પ્રકારનું સર્વસામાન્ય પ્રચારકામ કરતો જાય છે. નવપત્રની લાઇબ્રેરી એસોસિએશન તો દર નવેબરમાં પુસ્તકમહાદ્દ જીવવાને પુસ્તકાલયનો મહિમા પ્રગટને સમજાવે છે. આપણે ત્યાં પણ વડોદરારાજ્યમાં વાર્ષિક પુસ્તકાલય-પર્વણીનો નવીન તહેવાર વસંતપંચમીને દિવસે ઘટતી રીતે જીવવાની શરૂઆત થવા માંડી છે તે સ્તુત્ય પ્રયોગ ગુજરાતગ્રામી તથા ગારતુગ્રામી થવાની ઘણી જરૂર છે.

૩

વિશિષ્ટ પ્રચારકામ દરેક પુસ્તકાલયે પોતાની તરફથી કરવાનું હોય છે. મોટાં પુસ્તકાલયોમાં આ કામ માટે ખાસ જુએ કામેદ્દ મદદનીય હોય છે અને તે પોતાની ફરજ આર્થિકીન પ્રચારવિધાના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને આધાર નેત્રેવા કે, સાતત્ય અને વિવિધતા, નવીનતા સ્પષ્ટતા અને અંગત પ્રિયમિ-ને આધારે-ગમનનો હોય છે. તેને હાથે જે નિરનિગળાં સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે તે વિશે હવે થોડુંક કહીશું.

પ્રચારકનું મુખ્ય અને કદાચ સૌથી સજ્જ માધન સ્થાનિક વર્તમાનપત્ર છે. તેમાં તેણે અકવાડિયાને અમુકઅમુક દિવસે તાજેતરમાં ઉમેરાવડાં નવાં પુસ્તકોની યાદી, વાચકસંખ્યા, પ્રચારમાં મુકાયેલાં પુસ્તકોની મંજૂર, પુસ્તકોની ગોઠવણીમાં અવારનવાર કરાતા ફેરફારો, પુસ્તકાલય ખાસવાવાસવાના બદલાતા કલાકો, મજેલી બધીસોની-જેટપુસ્તકોની-યાદી, પ્રદર્શનો, પરિવહો વગેરે બાજવોની માહિતી દુકા અને મુલાકાત રૂપમાં છાપવા માટે મોકલવી જોઈએ. પત્રના તત્ત્રીજાના સાથે તેનો અંગત સંબંધ પણ ગાઢ અને મીઠો હોયો જોઈએ, જેથી કરીને સ્થાનિક પુસ્તકાલયને લગતા જવા સમાચારને પત્ર તરફથી હમેશાં ઘટતું મદદર મળવામાં કામ જાનવી અડચણ નડે નહિ.

બીજું સાધન ને પત્રિકા. તેમાં પણ નવાં પુસ્તકોની યાદી, ખાસ વિષયોની યાદી, પુસ્તકો આપણે કરવાની પદ્ધતિમાં કામ વાર ફેરફાર કરાતા

હોય તો તે, અને અધ્યયનવિભાગના કાર્યકરો જે પ્રકારની સેવા આદરકોની ગમતી શકે તેમ હોય છે તેની વિગતોનો સમાવેશ થઈ શકે છે આ પત્રિકા છપાવવા નો ખર્ચ જે પોમાન નહિ તો પુસ્તકાલયો તેને માટે માઈક્રોફોટોગ્રાફ મશિન ગણવું જોઈએ તથા તેની અને તેટલી વધુ પ્રતો કાઢીને પુસ્તકાલયના આદરકોમા તેમજ ખીખજોમા તે ફેનાવવી જોઈએ, જેની કરીને આદરકોને તેના કાર્યમા અળગપણે રમ રહે તથા અગ્રાહ્ય આદરક જનવા લગયા.

પુસ્તકાલયનું પોતાનું સામયિકપન એ નીચું અગત્યનું પ્રયાગસાધન છે 'લાઇબ્રેરી એક્મટેન્શન વર્ક' એડ પબ્લિસિંગી'ના કર્તા મિ લાયોનલ મેક્ કોન્વિનના મત પ્રમાણે આના સામયિકમા મામાન્યત નીચેના વિષયોને સ્થાન હોવું ધટે

તેણે પુસ્તકાલયમા એક અસ્થા તરીકે પ્રજ્ઞને રમ લેતી કરવી જોઈએ, પુસ્તકાલયની જેજે નાનીમોની પ્રવૃત્તિઓ હોય તથા તે જેજે સગવડો આપવું હોય તેનાથી પ્રજ્ઞને માદિતગત ગણવી જોઈએ પ્રજ્ઞને જેજે વિષયોમા રમ પડતો હોય તથા જેજે માગતોનો તેો ચોખ હોય તેના સગવડો પુસ્તકોની ગાણિતી ખામ કરીને અચ્છિત કરવી જોઈએ, આદરકો જે વિષયોના પુસ્તકો વાચતા હોય તેની સાથે સળખ ધરાવતા નવા વિષયો તેમની નજર પામે વારવાર આચુરા જોઈએ તદ્દન નવા વિષયો પણ સૂચવવા જોઈએ, અને ધીરેથી પણ રિથરતાથી પ્રજ્ઞને ફળવણી અને સરકાર માટેનો પ્રેમ દરેક રીતે પોષવો જોઈએ”

આટલા સિવાય પણ પુસ્તકપ્રચારના કેટલાક જરૂરી સાધનો ગણાવી શકાય પ્રદર્શનો રેડિયો દ્વારા વાતચીત વાચનના લાભો વિશેના દિવાનચિત્રો આદરકો સાથેની અગત્ય ગુફતેઓ, વાચકમંડળો સ્થાપવા અને તેની માર્ગદર્શિત પદ્ધતિમરનું વાચન જુનાજુદા વિષયનું ઉત્તેજનુ અચમદિમા વિશે તથા પુસ્તકાલયમા મળતા લાભો આ ખામ સગવડો વિશે વારવાર લાપણો અપાવવા.

આ સિવાયના એ સારા પ્રચારસાધનોનો નામનિર્દેશ પણ અતમા કરવો જોઈએ પહેલું તો એ કે પુસ્તકાલયના કાર્યથી સર્વ પ્રકારે સતોષ પામેનો આદરકર્મ જે તેની કદાચ સૌથી સળજી જીવતીજીવતી જાહેરાત છે ખીજું એ કે પુસ્તકાલયનું મકાન જેટલે અશે વધારે શોભીતું અને સગવડ દાર દશે તેટલે અશે તે દર માસે નવાનવા વાચકોને આકર્ષવામા નિજ્યવત નીવડશે એ પણ નિ સદેહ વાત સમજવી

૪

વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિએ અર્વાચીન પ્રચારપદ્ધતિનો વાજબી ઉપયોગ પ્રસંગોપાત્ત કરીને પોતાનું કાર્ય પ્રજાસમક્ષ રાખવાની દરેક તક લીધી છે તે પણ અહીં નોંધવું જોઈએ. તેને જો જ્યારેજ્યારે ખાસ પ્રસંગ હોય ત્યારે પુસ્તકોનાં મોટાંનાં પ્રદર્શનોની યોજના કરવામાં આવી છે; તેણે હાલ પાંચ વર્ષ લગી રાજ્યનાં ભુદાંભુદાં શહેરમાં પુસ્તકાલયપરિષદ ભરીને તથા અગ્રણી સાહિત્યસેવકો અથવા મમાજસેવકોને તેના પ્રમુખપદે નોતરીને રાજ્યમાં તેમજ સમસ્ત ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને જોડ આપવાના પ્રયાસો પણ કર્યા છે; અને તેના પુસ્તકાલય સદાયક સદકારી મંડળ તરફથી છેલ્લાં સાત વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતા માસિકપત્ર ‘પુસ્તકાલય’ દ્વારા અર્વાચીન પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપોથી તથા તેના શાખની વિશેષતાઓથી પ્રજાને જાણીતી કરવાનો ઉત્સાહભર્યો સફળ પ્રયોગ પણ કર્યો છે.

પ્રકરણ ૨૬મું

અંધપાલ અને તેની તાલીમ

તે અતાનનો જંઝાર બંધે હોય; તે બહેરો અપંગ કે ખુંધો હોય તેનું પણ કે નહિ; સદાય મેલામેલા ફરવું કે એ સ્વરૂપે ખુરશીએ જડાઈ રહેવું, આગસુ અને નાફરમાન હોવું, કમઅકલ હોવું કે સહેજ વાતમાં મિનગ્જ ખોઈ દેવો, આ તો તેના જન્મસિદ્ધ હકો; અને તેની ફરજ એટલુંજ જોવાની કે ચોપડીઓ પર વધુમાં વધુ ધૂળના થર જામે છે કે નહિ, ઉધઈ ને ઉદરો ચોપડીઓની ઉભણી કરે છે કે નહિ, ચોપડીઓ ગામના ઓઠામાં ઓઠા માણસોના ઉપયોગમાં આવે છે કે નહિ. તે દેખાવે જો મુજી ન હોય, માને ઠાઠ ન હોય, સ્વભાવે અતડો અને કામકાજમાં એદી ન હોય, તો તેનું જીવતર એળે ગયું સમજવું.

જૂના જમાનાનો અંધજંઝારી આવો હતો. માત્ર સત્તરમી કે અઠારમી સદીમાં નહિ, પણ છેક ઓગણીસમીની અધવચ લગી પુરપમાં એવા માણસો પુસ્તકાલયોના સંસ્કૃતક તરીકે ઘણી જગ્યાએ હતા એમ ‘ફાઇવ હોઝ ઓફ લાઇબ્રેરી સાયન્સ’ના કર્તાએ નોંધ્યું છે. ત્યાં ખુદ વિદ્યાર્થીઓના અંધજંઝારી પણ-એડિનબરો અને ગ્લાસગોમાં-પુસ્તકાલયને અંગેનું નહિ પણ સંસ્થાનું કારકુની કામ કરનારા વધુ અશે હતા, તથા અમેરિકાની ૧૮૨૬માં સ્થપાયેલી કેન્યોન કોલેજમાં તો પ્રિન્સિપલના પત્ની મિસિસ એઝ ગૃહિણી અને કોલેજ-

નાંહિસાબનીસ ઉપરાંત પ્રસન્નતા વખતે કોલેજના પુસ્તકાલય પર નજર રાખનાર હતાં-આવા દાખલા પણ જોઈ લેખકે આપ્યા છે. એ સમયે પશ્ચિમના દેશોમાં પણ આમ ખીખાં કામો માટે નાલાયક હોય તેનામાં અંથપાલ બનવાની લાયકી છે એમ જાણે સ્વીકારી લેવામાં આવતું; અથવા તો ખીખાં અસંખ્ય કામો માટે તેની લાયકાત હોવાથી અંથપાલ બનવાની લાયકાત પણ તેનામાં આરોપી દેવાતી.

ત્યાં એ આજે નથી રહ્યું અને અહીંઆં પણ ન રહેવું જોઈએ. ઉપર વર્ણવ્યા તેમાંના ધણાખગ અવશ્યે તો આજના આપણા ધણા અંથપાલોમાં છે એ દિલગીરી સાથે સ્વીકારવું પડશે. એ ત્રુટીઓ દૂર કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થાય એવી આશાએ આ યુગનો નમૂનેદાર અંથપાલ કેવો હોય, તેનું રેખાચિત્ર દોરવાનો પ્રયાસ કરીશું.

૨

સંસ્કૃતમાં એક સૂત્ર છે : કાશવાન્ આચાર્યઃ આ સૂત્રનો ટુંકો અને દેખીતો અર્થ એ કે જેની પાસે અંથનો કાશ એટલે કે સંગ્રહ છે, તે પ્રજનો આચાર્ય થવાને યોગ્ય છે. આ અર્થને અર્વાચીન દષ્ટિએ વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે જેના કબજામાં પુસ્તકાલય છે તેનામાં પ્રજનો કેળવણીકાર થવાના ગુણો પણ હોવા જોઈએ. એટલે કે અંથપાલ વિદ્વાન, પ્રભાવશાળી અને વિનયશીલ હોવો જોઈએ; પુસ્તકાલયમાંનાં પુસ્તકોની પસંદગી, ખરીદી અને રક્ષા કેમ કરવી એ જેમ તેને આવડતું જોઈએ, તેમ એ પુસ્તકોની ગોડવણીનું તથા પ્રચારનું શાસ્ત્ર પણ તેણે જાણી લેવું જોઈએ. અંથપાલના વ્યક્તિ તરીકેના ઉમદા ગુણોમાં જ્યારે સાહિત્યનું વિશાળ જ્ઞાન તથા અદ્યતન પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ ઉમેરાય ત્યારે જ આ જમાનાને સર્વ રીતે ઉપયોગી અંથપાલ તે થયો ગણાય. ઉપરાંત, હિસાબી કામથી પણ તે અજાણ હોવો ન જોઈએ, તેમજ સંસ્થાના વહીવટને લગતી નાનીમોટી ગુણો ઉકેલવાની શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ. પ્રચારક તરીકે તેનામાં જેમ લેખિકા સાથે સમભાવથી મિત્ર બનીને વર્તવાની શક્તિ ને યુક્તિ હોવી જોઈએ, તેમજ તેમને પુસ્તકો વધુમાં વધુ ઉપયોગી શી રીતે થાય તેના ઉપાયો સ્થાનિક પરિસ્થિતિ વિચારીને શોધવાની તથા અમલમાં મૂકવાની આવડત પણ મોટા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. તેનામાં પોતાના ઉપરીઓને તથા અધીનોને બરાબર પારખી લઇને તેમની સાથે એવો સહકાર સાધવાની

કુનેહ જોઇએ કે જોથી કરીને પુસ્તકાલયનો હેતુ વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં ખર આવે.

ઉત્તમ ગ્રંથપાલનાં લક્ષણોનો વધુ ખ્યાલ નીચેના જે ઉતારાથી આવશે. ગ્રંથપાલ અને પ્રજાના પરસ્પર સંબંધ વિશે એક વિચારક^૧ કહે છે :

“પ્રજાના ખીજા બધા શિક્ષકો કરતાં શિક્ષણ આપવાની વધુમાં વધુ તક ગ્રંથપાલને મળે છે. તે શિક્ષકોનો પણ શિક્ષક છે. તેણે પુસ્તકાલયને બાળકો અને જુવાનો માટે શાળા સમાન અને પ્રૌદ્ય માટે પાઠશાળા સમાન બનાવી મૂકવું જોઇએ. તેણે જેનાથી આખી પ્રજા પથ્ય અને પ્રેરક વિચારો કરતી થાય તેવી કેળવણીની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર પુસ્તકાલયને બનાવવું જોઇએ. તે સંસ્કારી રસિકતાવાળો સાહિત્યશોખી જરૂર હોવો જોઇએ, પણ તેનો સાહિત્યનો શોખ એવો અતિશય કે એકમાર્ગી હોવો ન જોઇએ જેને લીધે તે વાચનની બાબતમાં ખીજાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજી જ ન શકે.”

ગ્રંથપાલત્વની કળા અને તે માટેની તૈયારી વિશે પ્રિન્સ્ટન યુનિવર્સિટી-વાળા પ્રો. અને^૨ રિચર્ડસન^૨ કહે છે :

“વાચક અને પુસ્તકને એકબીજા સાથે ચોક્કસપણે અને ઝડપથી જોડી આપવાની કળા, તેનું નામ ગ્રંથપાલત્વ. એ કળાનો અભ્યાસ એટલે તેને માટે ઉપયોગી ફરેલી પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ. પદ્ધતિઓ પુસ્તકો પસંદ કરવા, ખરીદવા, સાચવવા, પ્રચાર માટે તૈયાર કરવા અને પ્રચારમાં મૂકવાને લગતી હોય છે. આ પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ બરાબર કરવો હોય તો ચાલુ પુસ્તકાલયોમાં તેનો અમલ થવો હોય ત્યાં જઇને જ તે થઇ શકે. પુસ્તકાલય-શાસ્ત્રની ચોપડીઓમાંથી એ વિશે કેટલુંક જાણી શકાય પણ સંગીન અને પાંકો અભ્યાસ તો પદ્ધતિને વહેવારમાં મુકતી જોયે જ થઇ શકે.”

૩

પુસ્તકાલયના શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું તથા તેના વહેવાર અમલનું શિક્ષણ આપવા માટે જોતણે પ્રકારની શાળાઓ પશ્ચિમના દેશોમાં સ્થપાઇ છે. શાળાઓ કેવી ને શું શું શીખવનારી હોય છે તેની વિગતોમાં બિનયા પહેલાં, એ પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસની રૂપરેખા અહીં આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય.

* —————

૧. મિ. જ. સી. ડના. ‘લાઇબ્રેરી સર્વિસ’માંનો ઉતારો; પૃ. ૬, ૭.

૨. ‘યુસીસ એન્ડ લાઇબ્રેરીઝ’માં : પૃ. ૨૫૮-૫૯.

અંધપાલ ચનારે કેંક રીતસરની તાલીમ પોતાના વિષયની લેવી જોઈએ, એવી ભાવનાનો જન્મ પહેલવહેલો મધ્ય યુરપમાં આજથી એક સૈકા પહેલાં થયેલો જણાય છે. એ તાલીમ વિશેનો ઉલ્લેખ સને ૧૮૨૬માં મ્યુનિક્ષાળા મિ. સ્ટ્રેટિન્ગરે પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના એક નિબંધમાં કર્યો હતો. ૧૮૬૪માં ઓરિટ્રયન સરકારે પોતાના પુસ્તકાલયોના કાર્યકરો માટે અંધવર્ણનવિદ્યાનું જ્ઞાન આવશ્યક ઠરાવ્યું તથા ૧૮૭૪માં તેના પાટનગર વિએનાના વિદ્યાપીઠમાં એ વિદ્યા તથા વર્ગીકરણની વિદ્યાના વર્ગો શરૂ થયા. ફ્રાંસે આ વિષયને ૧૮૬૬માં અને ઐટલિટને ૧૮૭૭માં હાથ ધર્યો. આ પાછલા વર્ષમાં મળેલી ઐટલિટનની પુસ્તકાલયપરિષદમાં એકસર્કડના પ્રતિનિધિએ તથા પરાણા તરીકે આવેલ છટાલિયમો અને અમેરિકનોએ જે ચર્ચા કરી તેને પરિણામે ૧૮૮૩માં અમેરિકન લાઇબ્રેરી એસોસિએશને સદ્ગત મિ. મેલ્લિસ ડ્યુમન્ટ સહકારથી એક યોજના કરી જે તેમનેજ હાથે ૧૮૮૭માં અમલમાં મુકાઈ. શરૂઆતમાં એકજ શાળા કોલંબિયા કોલેજમાં કાઢવામાં આવી હતી, પણ ૧૮૯૪ લગીમાં બીજી ત્રણ પણ ખોલવામાં આવી. આમ પૂરા સાડા છ દસકાની નાની મોટી હીલચાલો પછીજ એ નાવ તરતું ચઈ શક્યું હતું. એ હીલચાલનો ૧૮૮૭માં થયેલો વિરોધ થયો હતો, પણ તેની સફળતા જેમ-જેમ દેખાતી ગઈ, તેમતેમ, જેણે કામ કર્યું તેણે કામજી કર્યું એ ન્યાયે, હીલચાલ એટલી બ્યાપક થઈ કે એકલા મુનાઇટેડ સ્ટેટસમાંજ, મિ. બોસ્ટ-વિકે નોંખ્યા પ્રમાણે ૧૯૨૬ સુધીમાં ઓગણીસ મુખ્ય શાળાઓ હતી. યુરપના દેશોમાં પણ એવી શાળાઓ વિદ્યાપીઠ કે બીજી સંસ્થાઓ ચલાવે છે. પંજાબસરકારે તથા વડોદરાસરકારે પણ આ દિશામાં વર્ગો ખોલીને શિક્ષણ આપવાની શુભ પ્રથા પાઢીજ છે.

૪

અમેરિકામાં આ શાળાઓ ત્રણ પ્રકારની હોય છે : પુસ્તકાલયની કાયમી શાળાઓ; ઉનાળામાં જ ચાલતી શાળાઓ; તેના સ્થાનિક અને વિશિષ્ટ વર્ગો. કાયમી શાળાઓ ઉપર કહ્યું તેમ વિદ્યાપીઠ કે કોઈ બીજી સિદ્ધાન્તસંસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવનારી હોય છે. તેનો અભ્યાસક્રમ એ વર્ષનો હોય છે અને પુસ્તકાલયના રાજના કાર્યોનો અનુભવ વિદ્યાર્થીઓને મળે તે માટે કોઈ સારા પુસ્તકાલય સાથે પણ તેને સંબંધ હોય છે. ઉનાળાની શાળા એ સમયની રળઓનો લાભ લઈને શીખવા ઈચ્છનાર માટે છે. તેમાં ઘણે ભાગે પુસ્તકાલયમાં કાર્ય કરતા મદદનીશો જાય છે અને વિષયનું બને તેટલું વધુ જ્ઞાન

પ્રાપ્ત કરે છે. વિશિષ્ટ વર્ગોની ઉત્પત્તિ, પુસ્તકાલયમાં જે તાલીમ વિનાના શિખાઉ માણસો રાખવામાં આવતા, તેમાંથી થઈ છે. આમાં તૈયાર થએલા વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકાલયને અંગેની ઉત્તરતી પાયરીની નોકરીઓ આપવામાં આવે છે અને કાયમી શાળામાં જેમણે અભ્યાસ વધારે ઉઠા અને સ્થિરતાથી કર્યો હોય છે તેમને ચઢતી પાયરીમાં મૂકવામાં આવે છે. શાળામાં દાખલ થવાની લાયકાત જુદેજુદે સ્થળે જુદાજુદા પ્રકારની હોય છે. કોઈ ગ્રેજ્યુએટને, કોઈ અંડરગ્રેજ્યુએટને તો કોઈ માત્ર હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પામેલાને પણ દાખલ કરે છે. કોઈ સ્થળે ઉમેદવારના સર્વસામાન્ય યાનની તથા ટાઇપરાઇટિંગ, હિસાબી કામ, વગેરેની પ્રાવેશિક પરીક્ષા લેવાય છે અને તેને શિક્ષણનો કે વેપારીલાઇનનો થોડોધણો અનુભવ હોય તો તે વધારે સારું મળાય છે. ઉપરાંત, જેણે અંથપાલ જતી પ્રજા સાથે હલ્લયનો મેળ સાધવાનો છે તેનામાં મીઠો સ્વભાવ, વિનવશીલતા, સ્ફુર્તિ અને સેવાભાવ પણ વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં આવશ્યક મનાય છે.

શાળાના પ્રકાર અનુસાર તેમાં નીચેના વિષયોમાંના બધા કે અમુક જરૂર પ્રમાણે શીખવાતા હોય છે: પુસ્તકાલયવ્યવસ્થા; પુસ્તકાલયનાં મકાનો, તેની ધારાધોરણ ને હિસાબો; પુસ્તકોની પસંદગી અને ખરીદી; ખાસપુસ્તકાલયનું ખાસ કામકાજ; વર્ગીકરણ અને નામાવલીકરણ; અધ્યયનવિભાગનું ખાસ કામકાજ; પુસ્તકાલયો પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ અને મુદ્રણના હુન્નરના ઇતિહાસો ઉપરાંત સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર અને વ્યાપારના ઇતિહાસો; અને અંથવર્ણનવિદ્યા.

વહીવટકર્તા ને શિક્ષકના જેમ ધંધાઓ છે ને તે તેની આદર્શરૂપ સ્થિતિમાં સમાજસેવી ધંધાઓ છે, તેજ રીતે અંથપાલનો પણ એક ધંધો છે એમ પશ્ચિમમાં મનાય છે. તેમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ અસાધારણ લાભ ન હોય એ દેખીતું છે પણ તે કારણે એ કેં ઓછો માનપાત્ર નથી; ઉલટું, પ્રગતિની ઉન્નત લાવના તેની સાથે સંકળાયેલી હોઈ, દેશના વધારે માનવંતા ધંધાઓમાં ત્યાં તેને સ્થાન મળ્યું છે અને અહીં મળવું પડે છે.

પ્રકરણ ૨૭મું

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, લિમિટેડ

આ મંડળ સને ૧૯૨૪ની સાલમાં વડોદરા ખાતે સ્થપાયું છે અને નીચેનાં કાર્યો તે કરે છે :

૧. તે પુસ્તકો એકજથે, સામટાં, સોંધી કિંમતે ખરીદે છે, તથા, પુસ્તકાલયોને તે પુસ્તકો માત્ર સવા છ ટકાના વળતરથી (પુસ્તક એક હોય કે વધારે, તો પણ આવા એકસરખા જ વળતરથી) વેચે છે.

૨. પુસ્તકાલયોએ ખરીદવાનાં સર્વે સામયિકોનાં લવાજમ તેમની પાસેથી મંડળ એકઠાં કરી, જે તે સામયિકને મોકલે છે તથા તેની પાવતી મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયખાતા માર્ફત જે તે પુસ્તકાલયને મોકલે છે. મંડળ સામયિક-દીક પોતાના ખર્ચના માત્ર એક આનો વળતર લે છે, જ્યારે મંડળ સ્થપાયા અગાઉ મ. એ. ખર્ચના પત્રદીક પુસ્તકાલયે એ આના ધરવા પડતા અને પાવતી તેને મળતી નહિ.

૩. ૧૯૨૫ના ઓક્ટોબરથી મંડળ ‘પુસ્તકાલય’ સામયિક પ્રસિદ્ધ કરે છે. પહેલે વર્ષે તે ત્રૈમાસિક હતું અને પછીથી માસિક તરીકે દર માસની ૫ દરમી તારીખે નીકળે છે. તેમાં પુસ્તકાલયશાસ્ત્ર અને પ્રવૃત્તિને લગતા વિષયો ચર્ચવામાં આવે છે તથા પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને ઉપયોગી એવી ગુજરાત, દિંદ અને દેશાવરની માહિતી આપવામાં આવે છે.

૪. મંડળ પુસ્તકાલયશાસ્ત્રને લગતાં તેમજ જીવનચરિત્ર, વિજ્ઞાન, નવલકથા વગેરેનાં લેખાપયોગી જ્ઞાનપ્રચારક પુસ્તકો પણ લખાવે, છપાવે તથા વેચે છે.

૫. પુસ્તકાલયોને ખાસ ઉપયોગી એવાં કેટલોગ, કાર્ડ, ફોર્મ, દિવાલચિત્રો, પત્રિકાઓ, લેખનસામગ્રી તથા બીજું માદિત્ય તૈયાર કરી અથવા તો કરાવીને પુસ્તકાલયોને વાજબી ભાવે વેચે છે.

૬. પુસ્તકાલયોનાં કાયમકૂડો સારે વ્યાજે અને સદ્દર રચણાએ જામે મૂકી-મુકાવી તેની નોંધ રાખે છે અને વરસઆખરે તેનો હિમાગ પ્રસિદ્ધ કરે છે.

૭. પુસ્તકાલયો મારેનાં રૂ. ૧૦૦૭ ઉપરાંતનાં જીઆઈડીઓ (ટ્રસ્ટકૂડો) સ્વીકારવાં અને શરતો પ્રમાણે તેનો વહીવટ કરવો.

આ કાર્યો કરવા સ્થપાયલું એ મંડળ આજે લગગમ આઠ વર્ષથી કામ કરે છે અને તેની હસ્તીને લીધે જ પુસ્તકાલયોને એવા ધણા લાભો મળે છે જે પહેલાં નહોતા મળતા: જેમકે, પહેલાં પુસ્તકાલયને વળતર મળતું તે સામટાં પુસ્તકોની ખરીદી ઉપર, તેની રકમના પ્રમાણમાં જ, પણ સામટી ખરીદી હવે મંડળ કરતું હોવાથી તથા સહકારના ધોરણે તે આલતું હોવાથી એક જ પુસ્તક ઉપર પણ હવે પુસ્તકાલયને જ્યાંય ખરીદીના ધોરણે વળતર મળી શકે છે; પુસ્તકખરીદીનો અનુભવ કેટલાંક પુસ્તકાલયોને ન હોવાને કારણે તેઓ પહેલાં કોઈ વાર છેતરાઈ જતાં, તે કાયદે, એમને જ ખાસ મદદ કરવાના હેતુથી સહકારી ધોરણે સ્થપાયેલી આ સંસ્થાનો લાભ મળતો હોવાથી, રહ્યો નથી; બીજું એ કે ભાગદારોને છ ટકાથી વધુ વ્યાજ આપવું નહિ એવો ખાસ પેટાનિયમ હોવાને કારણે, છ ટકા ઉપરાંતનો બધો નફો જમાબંડીમાં રાખી, અતિ પુસ્તકાલયોના જ લાભમાં તે વપરાય છે; અને છેલ્લું એ કે મંડળ માત્ર વડોદરાસંસ્થનાં નહિ પણ ગુજરાત અને બૃહદ્-ગુજરાતના કોઈ પણ પુસ્તકાલયને પુસ્તકખરીદી કરી આપે છે તથા સામ-યિકતું સવાજમ ભરી આપે છે. આ છેલ્લો લાભ પણ જેવોતેવો નથી અને તે અત્યાર સુધીમાં સંસ્થાદારનાં ધણાં પુસ્તકાલયોએ ઉઠાવ્યો જ છે.

મંડળ પોતાને જોઈતું બંડીનું શેર કાઢીને, ચાપણો સ્વીકારીને, અથવા

*

૧. મંડળના નાણાંપ્રકરણની મુખ્ય વિગત જ અહીં આપી છે. બાકીની વિગતો, તેના જિજ્ઞાસુને, તેના પેટાનિયમોની તથા વાર્ષિક અહેવાલોની પત્રિકાઓમાંથી મળી શકશે.

તો બધીસો સ્વીકારીને એકઠું કરે છે. તેનો દરેક શેર રૂ. ૨૫નો હોય છે અને તે કોઈ પણ પુસ્તકાલય અથવા ખાનગી વ્યક્તિ રૂ. ૧૫ દાખલ શી આપી, તે શેર લઈ, મંર્યાનો સભાસદ થઈ શકે છે. જ્યારે પુસ્તકાલય સભામદ થાય, ત્યારે તેનો મંત્રી મંડળને અંગે સભાસદના બધા હક ભોગવી શકે છે.

આ રીતે કાર્ય કરતા પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ.ની બુદીબુદી દિશાની પ્રગતિનો વધુ ખ્યાલ વાચકને આ પ્રકરણને અંતે જોડેલા એ વિષયના કોઠા પરથી સારી રીતે આવી શકશે.

૨

આ વિભાગમાં સંરચના મુખ્યત્વે ‘પુસ્તકાલય’ના ખ્યેય તથા કાર્યનો દુકા પરિચય વાચકને કરાવીશું.

મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય ખાતું ૧૯૧૦માં સ્થપાયા પછીનાં બે વર્ષની અંદર જ એ પ્રવૃત્તિને અંગે તેના કાર્યકર્તાઓએ પોતાની જવાબદારી પર જ ‘લાઇબ્રેરી મિસેલેની’ નામે ત્રિમાસિક અંગ્રેજી ગુજરાતી અને મરાઠીમાં કાઢવા માંડ્યું હતું. ૧૯૧૨થી ૧૯૧૬ સુધીનાં સાત વર્ષમાં તેણે પુસ્તકાલયનું શાસ્ત્ર અને તેની પ્રવૃત્તિનાં અર્વાચીન સ્વરૂપો વિશે પ્રસંસાપાત્ર સેવા કરી હતી. ૧૯૧૬માં એ આર્થિકસંજોગવસાત બંધ પડવાથી, એ વિષયોની ચર્ચા કરનાર કોઈ સામયિક ગુજરાતમાં રહ્યું નહિ. આ ખોટ, પ્રતિદિન વધતી જતી વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના કાર્યકરોને ધણી સાલવા લાગી. તેઓ સૌ ૧૯૨૫ના એપ્રિલમાં ગણદેવીમાં રાજ્યની પુસ્તકાલયપરિષદને અંગે એકઠા મળ્યા ત્યારે ધણા પુસ્તકાલયસેવકોએ આ બાબતમાં પ્રવૃત્તિ ઉપાડવાની તીવ્ર ઇચ્છા દર્શાવી હતી. તે ઇચ્છાને મૂર્ત રૂપ આપવાના હેતુથી ‘પુસ્તકાલય’ નામે ત્રિમાસિક શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો. તેનું તંત્રીપદ ખાતાના ફરતાં પુસ્તકાલયવિભાગના ઉપરી રા. નાનાલાલ ચન્દ્રશેખર દિવાનજીને તથા પ્રકાશકપદ પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિમિટેડને સોંપવામાં આવ્યું. પત્રને પહેલા વર્ષને અંતે માસિક કરવામાં આવ્યું હતું અને હાલ તે એજ રૂપે ચાલુ છે.

‘પુસ્તકાલય’ સામયિકનું ખ્યેય શું છે તે તેના પહેલા અંકના તંત્રી-લેખ ‘અમે પોતે’માંના નીચેના શબ્દોથી સ્પષ્ટ થશે:

“લાઇબ્રેરી અને લાઇબ્રેરી હિલચાલદ્વારા પ્રબળજન કેવી રીતે આગળ વધારી શકાય, તેમજ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં લાઇબ્રેરીઓની ખીલવણી થઈ છે

અને તેનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે, તે લાભ આપજો ફરી રીતે મેળવી શકીએ; દુકાણમાં અન્ય માધનોની માફક લાઇબ્રેરી અને લાઇબ્રેરી દિવસ-ચાતને મમાજીજનનું એક ચાતુ ઉપયોગ અને કેળવણીનું માધન ફરી રીતે કરી શકીએ, એ આ ત્રિમામિકના પ્રયોજકોનો ઉડો અભિપ્રાય છે."

એ અભિપ્રાયની ગિદ્દિ માટે કયા પ્રકારના પ્રયાસો પત્રના કાર્યવાહકો તરફથી કરવામાં આવશે તેની જે દુકા રૂપરેખા એજ લેખને અતે દેવામાં આવી છે, તેની પગથી, તેમજે જે વિસ્તૃત અને મદદરતનો કાર્યપ્રદેશ પોતાની દષ્ટિ સમીપ રાખ્યો હોય તેનો ખ્યાલ આપજીને આવી શકે છે તે દુકા રૂપરેખાને વધુ દુકાવતી અચકચ દોનાયી, તે આખીજ અહીં ઉતારીએ છીએ, જેથી કરીને, 'પુસ્તકાલયે' ગાજ્યની તેમજ સમસ્ત ગુજરાતની પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ માટે જે જે કર્યું છે અને હજી પણ કરવા આહે છે, તેનાથી વાચક સારી રીતે પરિચિત થાય

‘પ્રસ્તુત ત્રિમામિકમાં નીચે જણાવેલા અને એવા બીજા વિષયોને પ્રધાનસ્થાન આપવામાં આવશે

૧ પુસ્તકાલયની યોજના, બંરસ્થા, વહીવટ, વર્ગીકરણ વગેરે શાસ્ત્રીય પ્રશ્નોની ચર્ચા, નિરૂપણ વગેરે વગેરે

૨ હિંદ તેમજ હિંદ બહારના ભાગોના પુસ્તકાલયો, સાહિત્ય અને સંશોધનવિષયક સંસ્થાઓના જ્ઞાત-જેમ કે, સેન્દલ લાઇબ્રેરી; ઈમ્પીરીઅલ લાઇબ્રેરી, કલકત્તા, બાકીપુર ખુદામલ્ક પુસ્તકાલય (ઓરિએન્ટલ), ગુ વ સોસાયટી, બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમ; બોડલિયન લાઇબ્રેરી

૩ જીદીજીદી સંસ્થાઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકોની સંપૂર્ણ-મને તેટલી વર્ણનાત્મક પાદીઓ તોષ સહિત (annotated) દાખના તરીકે, અસ્તુ સાહિત્યવર્ષક કાર્યાલય, સયાજી સાહિત્યમાળા, ગુ વ સોસાયટી, ગુજરાતી પ્રેસ વગેરે તરફથી

૪. ગુજરાતીમાં આજ્ઞદિન સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થએલા પુસ્તકોની નિયમવાર સૂચિ (અને તેટલી સંપૂર્ણ)

૫ ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦ એવા ઉપયોગી અને ઘરપુસ્તકાલયમાં સઘરી રાખવા લાયક પુસ્તકોની યાદી, તેમજ સ્ત્રીઉપયોગી, બાલોપયોગી, કેળવણી, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોને લગતી યાદીઓ.

૬. પુસ્તકાલયને લગતી દેશપરદેશની જાણના જેવી માહિતી-સંગૃહીત (cutting).

૭. તથા માસ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલાં નવાં પુસ્તકોની સવિસ્તર યાદી.

૮. નવાં પુસ્તકોની સમાલોચના-માર્ગદર્શક.

૯. મામિકો, વર્તમાનપત્રોની સવિસ્તર યાદી.”

આ સિવાય, પુસ્તકાલય ખાતાના વટહુકમો સકર્ષુદરો વગેરે પણ ‘પુસ્તકાલય’માં નિર્વાહિતપણે છપાય છે અને તેનો અમલ આખા રાજ્યનાં જે તે પુસ્તકાલયોએ કરવાનો હોય છે.

૩

ઉપર પહેલા વિભાગને અત્રે પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળની પહેલેથી આજ સુધીની પ્રગતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેને લગતા આકાંક્ષા કાઢો અહીં આ સાથે જોડીએ છીએ:

વર્ષ	સભ્ય મંજૂર	સેરોન યાપણ	અનામત રાખવા મળેલી રકમો	રીઝર્વ ફંડ	ખરીદી	વેચાણ	ગ્રાહ્યો નફો	ગિનિડડ (નફા)	પ્રકાશનો ખાત લાહેણી રકમ
૧૯૨૪-૨૫	૨૧૮	૬૪૨૫	૪૫૮૬	...	...	...	૫૬૭	૬	...
૧૯૨૫-૨૬	૨૯૪	૮૪૦૦	૧૫૭૭૮	૧૫૦	...	...	૭૭૭	,,	...
૧૯૨૬-૨૭	૩૧૩	૯૦૫૦	૨૭૦૩૯	૫૦૦	૨૪૫૩૨	૨૩૯૯૦	૬૭૬	,,	...
૧૯૨૭-૨૮	૩૨૪	૯૭૭૫	૪૧૧૪૦	૭૫૦	૩૦૦૪૬	૩૩૯૦૨	૧૧૩૭	,,	૪૧૭૫
૧૯૨૯ } (૨૧માસ)	૩૪૭	૧૧૦૨૫	૬૩૫૭૬	૧૦૫૦	૪૪૭૬૯	૫૧૮૯૧	૧૫૦૪	,,	૬૦૪૨
૧૯૩૦	૩૬૮	૧૩૧૦૦	૮૫૦૨૩	૧૪૩૦	૪૧૯૨૩	૩૬૯૭૩	૨૬૭૬	,,	૭૭૮૮

પ્રકરણ ૨૮મું

વડોદરારાજ્ય પુસ્તકાલયપરિપદ

સને ૧૯૨૫ની સાલમાં ગણદેવીના ગઝલર સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો મહિમહોત્સવ ઈજવાયો ત્યારે તે સંદેરમાં વડોદરારાજ્યની પુસ્તકાલયપરિપદની પહેલી બેઠક બરવામાં આવી હતી. પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના કાર્યકરો એકબીજાને મળે, વિચારોની આપલે કરે, મુશ્કેલીઓનો વાગળી ને વહેવાર તોડ કાઢે તથા પ્રવૃત્તિનાં નવાં ક્ષેત્રો શોધે તથા વિકાસની યોજનાઓ વિચારે, એ હેતુથી પરિપદપ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી છે. આજ-મુધીમાં તેની પાંચ બેઠકા રાજ્યનાં પાંચ મોટાં સંદેરોમાં વિદ્વાન અને કાર્યદક્ષ પ્રમુખોના અધ્યક્ષપણા નીચે મળી છે. તેની મુખ્ય વિગતો નીચેના કોઠા પરથી માલુમ પડશે :

વર્ષ	સ્થળ	સ્વાગત-પ્રમુખ	અધ્યક્ષ
૧૯૨૫	ગણદેવી	રા. સુમતરાય દ. દેસાઈ	રા. મદુભાઈ દ. કાટાવાળા
૧૯૨૬	દ્વારકા	રા. પુરુષોત્તમ વિ. માવજી	સૌ. સારદા સુમંત મહેતા
૧૯૨૮	પેટલાદ	રા. રમણલાલ કે. પરીખ	ગ્રો. કુંવરજી ગો. નાયક
૧૯૨૯	અમરેલી	રા. હરિલાલ ગો. પરીખ	સર પ્રભાશંકર દ. પટ્ટણી
૧૯૩૦	પાટણ	ડૉ. મણિલાલ લ. પરીખ	લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ

દરેક પરિષદે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને માત્ર વડોદરાનાન્યમાં નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતમાં પણ ધણું જોમ આપ્યું છે એમ કહી શકાય. તેના અનુભવી સ્વાગતપ્રમુખો અને અધ્યક્ષોએ સાતમહિમા, વાચનપ્રચારની અગત્ય, પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ, તેનાં વિવિધ અંગઉપાંગો વગેરે વિશે આપેલાં વ્યાખ્યાનો જુદે; તેમાં પ્રવૃત્તિના પ્રચાર તથા શાસ્ત્ર વિશે તૈયાર થતા હિતમ નિર્ણયો જુદે; પસાર થયેલા સૂચનાત્મક ઠરાવો વડે; ત્યાં બરાબલાં પ્રદર્શનોમાંનાં સાતપ્રચારનાં પ્રત્યક્ષ સાધનોમાંથી મળતી ઉપયોગી માહિતી વડે; તથા કાર્યકરોના અસપરસ મેળાપથી થતા અસખ્ય દેખીતા 'મોટા કામો' વડે; આમ અનેક રીતે જે પ્રચારકામ ગુજરાતની એ પહેલવહેલી જ પુસ્તકાલયપરિષદોએ કયું છે તે એક તરફથી જોમ પ્રાંતના સંસ્કારવિકાસમાં મહત્વના સીમાચિહ્ન તરીકે ગણાય તેવું છે, તેમ બીજી તરફથી સમસ્ત ગુજરાતની ભાવિ પુસ્તકાલયપરિષદની પૂર્વતૈયારીરૂપ પણ ગણી શકાય તેવું પ્રથમ ભક્તિનું છે.

પરિષદનાં જે વાર્ષિક સંમેલનો આ રીતે થતાં, તેને સ્થાયી રૂપ આપવા માટે પાટણમાં ૧૯૩૦ની સાલમાં બરાબલા સંમેલને 'તેનું' એક બંધારણ પસાર કર્યું હતું અને રિવાજ પ્રમાણે તેના ત્રણ પ્રકારના સભ્યો—મુરખી, આજીવન તથા સાધારણ સભ્યો—પણ નિર્ણીત કર્યા હતા. એ બંધારણની બીજી કલમમાં પરિષદના જે હિદેશો વિગતવાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે અહીં ટાંકવા યોગ્ય લાગે છે. તેમાં કહ્યું છે :

“આ પરિષદના હિદેશ નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયોની પ્રવૃત્તિ સાધવી,
- (૨) ગામેગામ પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયો સ્થપાય એવી હીલચાલ કરવી.
- (૩) કાર્યકર્તાઓ, સરકાર તથા સ્થાનિક સંસ્થાઓ વચ્ચે સહકાર વધે એવા પ્રયત્ન કરવા.

(૪) પ્રજાને વાચનમાં જંકુ તે જંકુ રસ લેતી કરવા માટે અને ઉપરના હેતુ પાર પડે તે માટે જરૂરના ઇલાજો લેવા, જેવા કે—(અ) જ્યાં મહાલોમાં મહાલપુસ્તકાલયમંડળો અને જૂથમંડળો અને જ્યાં પ્રાંતોમાં પ્રાંતપુસ્તકાલય મંડળો ઉઠાં કરવાં—કરાવવાં (બ) રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો વ્યવસ્થિત બનાવી શકાય એ માટે પ્રચારકો નીમવા. (ક) શિષ્ટ વાચનના પ્રચાર માટે વાચકમંડળો, અભ્યાસમંડળો, અભ્યાસક્રમો અને પરીક્ષાઓની જુદીજુદી

યોજનાઓ દ્વારા ધરવી ને પ્રસિદ્ધ કરવી. (હ) પુસ્તકાલયશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવા માટે શિક્ષણવર્ગો ઉઘાડવા.”

આ સિવાય, પરિપદનું એ સ્થાપી મંડળ દ્વે દર ત્રણથી ચાર વર્ષે રાજ્યપરિપદ તથા દર વર્ષે જુદાજુદા પ્રાંતની પુસ્તકાલયપરિપદ બરે છે; તથા ખાસ પ્રચારકો રાજી તેમની પાસે ચાલુ પુસ્તકાલયો તપાસાવવાની તથા નવા ઉઘડાવવાની તજવીજ કરે છે.

અધ્યક્ષમાં બેઝાળ, પ્રતિનિધિઓ, વિષયસમિતિ વગેરેને લગતી વિગત છે તે ‘પુસ્તકાલય’ માસિકના એપ્રિલ ૧૯૩૦ના અંકમાંથી મળી શકશે.

અંતમાં એટલું જ કહીશું કે રાજ્ય તરફથી મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયખાતું અને પ્રજા તરફથી આ રાજ્યપુસ્તકાલયપરિપદમંડળ અને પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, લિમિટેડ: એ ત્રણેનો જે પરસ્પર નમૂનેદાર સહકાર રૂઢી રીતે આજે વર્ષો થયાં ચાલે છે તેને પરિણામે પ્રવૃત્તિને ધણો વેગ તેમજ ઓપ મળ્યો છે એ નિઃસંદેહ વાત છે.

પ્રકરણ ૨૯મું

પ્રકીર્ણ

અમેરિકન પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનાં હવે જે ચારપાંચ અંગોનો પરિચય કરાવવો બાકી છે, તે એવાં છે કે આપણે ત્યાં એના ગણેશ પણ મંડાયા નથી એમ કહીએ તો ચાહે. આ કારણે, એ સર્વ વિશે લંબાણથી નહિ લખતાં, થોડી પરિચયપૂરતી જ માહિતી આ પ્રકરણમાં એકત્રિત કરી, અંથની સમાપ્તિ કરીશું. તે અંગો આ પ્રમાણે છે: પુસ્તકાલય સંગ્રહસ્થાન તરીકે; અધ્યયનો માટેનાં પુસ્તકાલય; પુસ્તકાલયમાંનો સંગીતવિષયક સંગ્રહ; પુસ્તકાલય દ્વારા પ્રાંત વચનાં સ્ત્રીપુરુષોની કેળવણી; અને, અંથપાલોની સંસ્થાઓ. આ દરેક વિષયની જરૂરી વિગતો નીચે વિભાગવાર આપી છે.

૨

પુસ્તકાલયોની જેમ અમેરિકામાં સંગ્રહસ્થાનો પર પણ અર્વાચીનતાની છાપ પડી છે અને આ દેશમાં પણ હવે પડવી જોઈએ. અમેરિકન સંગ્રહસ્થાનો હવે અગ્નિવરિચિત રૂપના વસ્તુભંડારો નથી, પણ દરેક વસ્તુને તેના ખાસ ઓરડામાં આકર્ષક રીતે ગોઠવવા ઉપરાંત, તેની સાથે જ તેને વિશેની ઐતિહાસિક તેમ જ બીજી માહિતીનો ટુકડો લેખ હોય છે. લેખ ટુકડો પણ એટલો પરિપૂર્ણ હોય છે કે ખરી રીતે તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે લેખ

અને વસ્તુ, એ જેઠાં આધાન્ય અપાય છે તે લેખને—વસ્તુ તો લખાણના દર્શાત તરીકે જ રજુ થઈ દોય છે. વળી, લેખમાં જેને બાવતોના મક્ષિપ્ત ઉદ્દેશ્ય દોય તેની વિગતો જેમને જેમને તેમને માટે, એ વિગતો જે પુસ્તકાલયો મળે તેમ દોય તે સાર્વજનિક યાદી પણ લેખના એ મોટા પત્રાને છેડે આપેલી દોય છે. એ યાદીમાંનાં વધારે મદદરવા પુસ્તકો તો મદદરવાને અંગેના જ ખામ પુસ્તકાલયમાં ગણવામાં આવ્યાં હોય છે જેથી અભ્યાસીઓને એક જ મકાનમાં વસ્તુનો ઠીકઠીક અભ્યાસ કરવાની મવગતા મળી રહે અને તેજે વિષયમાં વધારે જાડા ઊતરવું હોય તો નજીકમાં સહેજે સાર્વજનિક પુસ્તકાલય દોય જ આ રીતે, સમદરવા અને પુસ્તકાલય એક બીજાના પૂરક બની લોકોના પુણીના કાર્યમાં પોતપોતાનો અગત્યનો ફિરસો બરતા હોય છે. આ બે સરવાળોના આવો નિકટનો સબધ દોવાથી, મણી વાર જેઠને એક જ મકાનમાં પણ ગણવામાં આવે છે ને કેટલેક ઠેકાણે બનેલો વહીવટ પણ એક જ સમિતિ કરતી હોય છે.

પુસ્તકાલય અને સમદરવા, એ જેઠો આમ એકંદર સદકાર તો હજી છે જ, પણ સમદરવાના કાર્યનો એક વિભાગ એવો છે જેનો પૂરો લાભ પ્રાપ્તને મળે તે માટે, એ વિભાગને સમદરવામાં નહિ પણ પુસ્તકાલયમાં જ પ્રદર્શિત કરવો ઘટે. આ વિભાગ તે, સમદરવાના વસ્તુમંદમાંની પુસ્તકો નામની વસ્તુ છે. મણી અર્વાચીન સમદરવાનો એ આ રીતે પોતાને હસ્તકનાં વિરલ તેમજ વિશિષ્ટ પુસ્તકો કાયમને માટે સહેરના પુસ્તકાલયને સોંપ્યા છે. એ પ્રકારના પુસ્તકસમૂહો આ રીતે મળવાને લીધે, તેમજ સ્વપ્રપનો કરેલા તેવા સમદરવા પરિશ્રમે, મણી અમેરિકન પુસ્તકાલયો અથવા તે તેનો એકાદ પણ મોટો ખડ, એ પુસ્તકોના સમદરવા બન્યા છે. આ પુસ્તકો વાચવાના ખપમાં ખરી રીતે આવતાં નથી, પણ, મુદ્રણના કતિદાસની દૃષ્ટિએ કે કલાત્મક રૂપરંગની દૃષ્ટિએ, માત્ર જોવાના હોય છે. ન્યુ યૉર્કના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાંનો આવો ખામ સમૂહ એ તે સહેરના વધારે મોટાં આકર્ષણોમાંનું એક હોઈ, સહેરને ઘણું માનપ્રદ છે.

પુસ્તકાલયો જેમ પુસ્તકોનાં, તેમજ કલા અને રૂઝવણીની દૃષ્ટિએ મદદરવા એવાં નાનામોટા જૂનાં તેમજ નવાં ચિત્રોનાં સમદરવાનો પણ નવી ટો છે. કેટલાક પુસ્તકાલયો પ્રખ્યાત રૂઝવણીને માટે ચિત્રીયની તકનીકોનાં ('ટેન્ટર્ન રાખુડ') તથા પુસ્તકખાવટના કુપરનાં—કમળ ને શબ્દો કેમ મને છે, જીમાં જોવાવાના અને પુસ્તકો ૧૯૧૪ના તરફ ને પુસ્તકો

કામો કેમ થાય છે, એ વગેરેને લગતાં—કાયમી પ્રદર્શનો એટલે કે સંગ્રહ-સ્થાનો પણ વસાવે છે.

૩

ઉપસાવેલાં ટપકાં, લીટીઓ કે અક્ષરોવાળી જે ચારખાંચ ખાસ લિપિઓ અધ્યજનો માટે શોધવામાં આવી છે, તે લિપિમાં તૈયાર કરાયેલાં પુસ્તકો અમેરિકન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં રાખવામાં આવે છે. એ પુસ્તકોમાંનું વસ્તુ પહેલાં, મોટે ભાગે ધાર્મિક અથવા તો શિક્ષણવિષયક જ વધારે અંશે રહેતું, કેમ કે અધ્યજનોને માટેનું આ પ્રકારનું કાર્ય શરૂ કરેલું તે જ જુદા-જુદા સંપ્રદાયના શિક્ષણકારોએ; પણ પાછળથી ખીજા વિષયોનાં પુસ્તક પણ —ભાષાના મુખ્ય મોટા શિષ્ટ ગ્રંથો સુદ્ધાં—એ રીતે તૈયાર કરી બહાર પાડવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં પ્રકાશનો બહાર પાડનારી જે સંસ્થા 'અમેરિકન પ્રિન્ટિંગ હાઉસ ફોર ધ બ્લાઇન્ડ' નામે છે તેને દેશની રાજ-સભાએ વાર્ષિક ૧૦,૦૦૦ ડોલર ૧૮૭૬માં આપેલા; ૧૯૧૬માં તે રકમ ૫૦,૦૦૦ તથા ૧૯૨૭માં ૭૫,૦૦૦ ડોલરની થઈ હતી.

સર્વે પુસ્તકાલયોમાં અને ત્યાં સુધી અધ્ય મનુષ્યોને દેખતાંની સાથે ચોપડી આપવાલેવા માટે જળવા દેવામાં આવે છે, તથા તેમને માટેના ખુલ્લાં કબાટના ખાસ સંગ્રહમાં પણ તેઓ જાતે જમ્મને જોઈતું પુસ્તક લઈ શકે તેવી સગવડ હોય છે. કેટલેક સ્થળે તો, પુસ્તકાલયના નોકરમંડળમાં પણ એક વ્યક્તિ—ઐ કે પુરુષ—અધ્ય રાખવામાં આવે છે એટલે તે પોતાની જેવાં ખીજાં ગ્રાહકોની જરૂરતો તથા મુશ્કેલીઓ બરાબર સમજીને તેમને વધુ ઉપયોગી થઈ શકે. દરેક પુસ્તકાલયમાં અધ્યો માટે મર્યાદિત સંખ્યામાં જ પુસ્તકો હોવાને કારણે, એ બાબતમાં પુસ્તકાલયો પરસ્પર બદલો છૂટથી કરે છે અને રાજ્ય તે રીતે રેલ કે ટપાલરસ્તે મોકલાતાં પુસ્તકો મફત પસાર થવા દે છે. ધણીખરાં પુસ્તકાલયમાં આ અણુદેખતા ગ્રાહકો માટે ખાસ જુદો ખંડ પણ હોય છે અને ત્યાં કોઈકોઈ વાર તેમને વાર્તા કહેવા કે પુસ્તક વાંચી સંભળાવવામાં પણ આવે છે.

૧૯૨૭માં ન્યૂ યૉર્કના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયે ૩૬,૮૧૭ પુસ્તકો અધ્યજનોમાં ફેલાવ્યાં હતાં, જેમાંનાં ધણીખરાં ટપાલ રસ્તેજ મોકલાયાં હતાં ને એ જ રીતે પાંખાં આવ્યાં હતાં.

છે આ પ્રકારનું શિક્ષણ માત્ર સરકારપોષક વિષયોનું અપાઘ છે તેમ નથી કાગીગરી ધ ધોરેજગત જનરહિયોગ એ સર્વનું જ્ઞાન અને માર્ગદર્શન પણ જમને જોઈએ તેમને મળી શકે છે મદ્દાન ગાંધીય પુસ્તકાલય લાઇબ્રેરી ઓફ કોએસે જ્ઞાનની બુદ્ધિબુદ્ધી શાખા માટે જે શાસ્ત્રજો ગમ્યા છે તેમની સેવા તેા આવા પ્રૌદ્યશિક્ષણ માટે સોનાના મૂલથી થઇ પડે છે અને છૂટથી મળે છે

૧૯૨૪મા અમેરિકન લાઇબ્રેરી એસોસિએશને પ્રૌદ્યકાગણી વિશેની જરૂરી હકીકતો જોગી કરના જે તપાસપત્ર નીમેનું, તેને એ વર્ષ ખાદ 'જોડ' આન ધ લાઇબ્રેરી એડ એડલ્ટ એજ્યુકેશન એ નામ આપીને સ્થાયી સ્થાના ૩૫મા ફેરવી નાખવામા આવું હતું તેની તર્ફથી 'એડલ્ટ એજ્યુકેશન એડ ધ લાઇબ્રેરી' નામનું ત્રિમાસિક પત્ર પણ પ્રગટ થાય છે

૬

૧૨િકન અથપાયોએ એકમેકને સારી રીતે મદદ થઇ શકે માટે

૪

પાશ્ચાત્ય પુસ્તકાલયોમા ગખવામાં આવતાં મગીતનાં સ્વરોપનો, પિયાનો, નેનો અવાજપ્રદ ઓગડો વગેરે વિશે આ ધુનકના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં (પૃ. ૬૭) ઉદ્દેશ્ય આપી ગયો હોવાથી, અહીં ઉમેરવાનું થોડું જ રહે છે. આ વિષયમાં પહેલો પ્રશ્ન ફેટથીજ વાર એવો કગવામા આવે છે કે મગીતને પુસ્તકાલયમાં સ્થાન છે ખરું? તેનો ઉત્તર બહુમતીથી એવો અપાયો છે કે નેને એક વિશિષ્ટ ભાષા-કે જે એ ખરેખર છે-તરીકે મળવાથી, તેને સ્થાન હોવા વિશે શકા રહેતી નથી. મગીતને શાળાઓમાં સ્થાન હોવાને લીધે અને પુસ્તકાલયને અનેક રીતે શાળા સાથે મગધ હોવાને કારણે, ખીજી કે નહિ તો વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગને સારૂ તો અવશ્ય મગીતનાં શિષ્ટ તરીકે માન્ય થએલા જૂના તેમજ આલુ સમયનાં સ્વરોપનો દરેક પુસ્તકાલયમા હોવા જ ધટે તેમાથી, જે ચાલુ જમાનાના હોય તે સામાન્ય રીતે ધીરનાર વિભાગમા, તથા જૂના હોય છે તે અધ્યાપનના વિભાગમાં રખાય છે તેવી જ રીતે, જેમ મગીતના આરોહઅવરોહ બગાડ શીખવા માટે તેમ જુદીજુદી ભાષાઓ શીખવા માટે પણ અમુક સુટેલી સારીમારી આમેફોન-રેકર્ડો પણ આમેફોનવત્ર માથે ધણાં અમેરિકન પુસ્તકાલયોમાં હોય છે.

૫

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પણ દેશની એક શિક્ષણમસ્થા છે એવું તેના કાર્યકરો સમજતા હોવાથી, ધણા મથપાલોએ એ દિશામા ખાસ પ્રયાસો પણ કર્યા છે. તેવો એક પ્રયામ તે પ્રૌદ્યલેખવણીનો છે. અમેરિકામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ તો સર્વવ્યાપી છે એમ કહી શકાય, પરંતુ એટલા શિક્ષણ પછીયે ઉમરે પહોંચેના વાચકોને વાચનના વિષયમા ચિંતવવાર માર્ગદર્શનની જરૂર ઉભી રહે છે. આ હેતુને માટે, ધણા અર્વાચીન પુસ્તકાલયોમા જેવો એક બાળવિભાગ તેવો જ પ્રૌદ્યવિભાગ પણ હોય છે. આ વિભાગની મુખ્ય દ્રશ્ય વાચકોના સલાહકાર તરીકેની છે. આ સલાહકારમંડળ પ્રૌદ્ય વાચકોની સાથે વ્યક્તિત્વર તેમજ જૂથવાર અગત સમાગમ બાધે છે, દરેક વાચકની જરૂરત પિછાને છે અને અમેરિકન લાઇબ્રેરી એસોસિએશને તૈયાર કરેલી 'રીડિંગ વિથ એ પર્પઝ' જેવી માર્ગોપદેશિકાને આધારે શું, કેટલું, કેમ અને ક્યારે વાચવું વગેરેની વાચકને સમજ પાડી, તે પ્રમાણેના પુસ્તકો તેને આપે

છે આ પ્રકારનું શિક્ષણ માત્ર સરકારપોષક નિયમોનું અપાય છે તેમ નથી કારીગરી ધ ધોરણગાર દુનરહિતોગ એ સર્વનું જ્ઞાન અને માર્ગદર્શન પણ જમને જોઈએ તેમને મળી શકે છે મહાન ગાંધીય પુસ્તકાલય લાઇબ્રેરી ઓફ કોએસે જ્ઞાનની જીવીજીવી શાખા માટે જે શાસ્ત્રો ગાંધી છે તેમની સેવા તો આવા પ્રૌદ્યશિક્ષણ માટે સોનાના મૂનથી થઈ પડે છે અને છૂટથી મળે છે

૧૯૨૪મા અમેરિકન લાઇબ્રેરી એસોસિએશને પ્રૌદ્યગાનણી વિશેની જરૂરી હકીકતો ભેગી કર્યા જે તપાસપત્ર નીમેનું, તેને મે વર્ષ બાદ 'બોર્ડ' એન ધ લાઇબ્રેરી એન્ડ એડ'ટ એન્યુકેશન એ નામ આપીને સ્થાયી સંસ્થાના રૂપમા ફેરવી નાખવામા આવ્યું હતું તેની તર્ફથી 'એડ'ટ એન્યુકેશન એન્ડ ધ લાઇબ્રેરી' નામનું નિમામિક પત્ર પણ પ્રગટ થાય છે

૬

અમેરિકન અથવાયોએ એકમેકને સારી રીતે મદદ થઈ શકે માટે પોતાના કામકાજના પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે, તેમજ પ્રસંગોપાત્ત સામાજિક વહેવારને—સ્નેહમ મેનને જેવાને—માટે પોતાના ધધાનું સગડન જીવીજીવી રીતે કરેલું છે એ સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની છે

૧ તેમાની અમણી અને મર્વએડ, તે અમેરિકન લાઇબ્રેરી એસોસિએશન તે ૧૮૭૬મા સ્થપાઈ હતી પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિમા રસ લેનાર હરકોઈ માણસ તેનો સભ્ય થઈ શકે છે—જે કે, આવા અમર્યાદિત ક્ષેત્રને કાંઈ રીતે નિયમ બદલ કરવું જોઈએ એવો એક મત છે અને તેવા મતવાળાઓએ પોતાનું નિગળું અમેરિકન લાઇબ્રેરી ઇન્સ્ટિટ્યુટ સ્થાપ્યું છે ૧૯૧૪-૧૮ના મહા યુદ્ધના મમય સુધી એસોસિએશની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે એટલી જ હતી કે તે વાર્ષિક પરિષદો ભરે, પોતાના માસિક પત્રનું કાર્ય કરે તથા તેની ખાસ સમિતિઓએ જે માહિતી આપનાર અને સનાહરૂપ અહેવાલો બહાર પાડ્યા હોય તે વિચારે પરંતુ મહાપુલ વખતે તેણે આખા ય અમેરિકન સૈન્યમા મુખ્યગ પુસ્તકપ્રચાર કર્યો અને ત્યારથી તેની પ્રચારની એકદર પ્રવૃત્તિ પણ ઘણી વધી છે

૨ ખીજા પ્રકારની સંસ્થાઓ તે, પરમણાવાર સ્થાપા છે તે અથવા પોતાના મડગો સ્થાનિક જરૂરતો પ્રમાણે તે સભ્યસંખ્યામા તથા અગત્યમા નાનામોટા હોય છે

૩. લાઇબ્રેરી કન્ટ્રોલ એ ત્રીજો પ્રકાર છે. આવી કન્ટ્રોલી રચનામર્પણ ફેટલીક વાર—ન્યૂ યૉર્ક જેવા મોટા શહેરને અંગે—શહેરની સીમા લગી જ હોય છે, ને નહિ તો વધારે વિશાળ પ્રદેશ સુધી એ લંબાની હોય છે.

૪. પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિના વિશિષ્ટ કાર્યકરોનાં રાષ્ટ્રીય અથવા તો સ્થાનિક મંડળો એ ચોથો મંસ્થાપ્રકાર છે. તેમાં નેશનલ એસોસિએશન ઓફ સ્ટેટ લાઇબ્રેરિયન્સ, લીય ઓફ લાઇબ્રેરી કમિશન્સ અને રેપ્રેસેન્ટેટીવ લાઇબ્રેરીઝ એસોસિએશન જેવી સંસ્થાઓનો મમાવેશ થાય છે. ઉપર કહ્યું તે અમેરિકન લાઇબ્રેરી ઇન્સ્ટિટ્યુટ પણ આમાંનું જ એક ગણાય. ને મોટે ભાગે પુસ્તકાલયોના ઉપરી અધિકારીઓનું ગમેતું હોય છે અને તેનું અધારણ તથા ધ્યેય પણ આ વર્ગની સામાન્ય સંસ્થાઓથી ઘણે અંશે લુગાં પડી આવે છે.

૭

ઉપર બીજા વિભાગથી માંડીને છઠ્ઠા લગીમા જે વિષયો પર લખ્યું છે, તે દરેકના સંબંધમાં સામાન્ય રીતે ગુજરાતમાં અને ખાસ કરી વડોદરા-રાજ્યમાં શી સ્થિતિ છે તે વિશેની હકીકતો આ છેલ્લા વિભાગમાં આપીયું :

૧. વડોદરાના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયમાં તેમજ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ફેટલીક વિરલ દાથપ્રતોનું તથા તેવા જ ગ્રંથોનું એકેક નાનું મંદિરસ્થાન છે. રાજકોટ અને ભાવનગરનાં મુખ્ય પુસ્તકાલયો માથેનાં મંદિરસ્થાનોમાં પણ કીમતી વસ્તુઓ છે, જે પ્રાચીન ઉપયોગ માટે અર્વાચીન પદ્ધતિએ વધારે અવરિયત થાય એ જરૂરનું છે.

૨. દ્વિદમાં ને ગુજરાતમાં આંખવાળાં માણુમો માટેજ પૂરતાં પુસ્તકાલયો નથી, તો અંધજનોનો તો વિચાર જ ક્યાંથી થયો હોય? એ દિશામાં પ્રવૃત્તિ થવાની આવશ્યકતા છે જ.

૩. સંગીત તેમજ પ્રૌદ્યગવણી, વિશે કશું નોંધવા જેવું નથી, આખી એ સંબંધી પણ અમેરિકાની ઢળે કરવા જેવું તો ઘણું છે.

૪. આપણા પુસ્તકાલયોના કાર્યકરોની મુખ્ય સંસ્થા તે વડોદરારાજ્યની અને પ્રાંતોની પુસ્તકાલયપરિષદો તથા તેને અંગેનું પરિવહમંડળ અને મંદાત્રમંડળો. આ ત્રિયાર, સમસ્ત ગુજરાતની પુસ્તકાલયપરિષદ મેળવવાની યોજના પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સૌસામટી વિચારી રહી છે, જે સત્વર પાર પડે અને સાર્વજનિક હિતની આ મદદરતી પ્રવૃત્તિને વેગ આપે એમ આપણે ખરા અંતઃકરણથી ઇચ્છીએ.

પરિશિષ્ટ^૧

[૧૦૦૦થી ૫૦૦૦ પુસ્તકાલયોને વાસ્તે વર્ગીકરણની પદ્ધતિ (પ્રથમ વિસ્તરણ).]

અ. સર્વસાધારણ

આ સર્વસાધારણ સંગ્રહ અને પુસ્તકોની યાદીઓ

૬ કોશો અને જ્ઞાનચક્રો

૬ બાંધેલાં માસિકોઃ ઉ. 'વસંત'ના બાંધેલાં અંકો

૮ સંસ્થાઓનાં નિવેદનોઃ ઉ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો રીપોર્ટ^૨

૯ સરકારી કાગળપત્રો વગેરેઃ ઉ. સરકારી નિયમો વગેરેઃ ઉદા. વડોદરારાજ્યની વસ્તીગણતરીનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ, ૧૯૩૧.

અ પુસ્તકાલય સંબંધી સાહિત્ય

(જરૂરીયાત પ્રમાણે એ, ઓ, ઓ, પણ વાપરી શકાય.)

* —————

૧. વર્ગીકરણ વિશેના પ્રકરણ પંદરમાને અંતે જે યાદીનો ઉલ્લેખ છે, તે યાદી અહીં આ પરિશિષ્ટ તરીકે મૂકવામાં આવી છે.

ક તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

- ક તત્ત્વજ્ઞાન : ઉ. ઓકાદચ ઉપનિષદો
 રા માનસશાસ્ત્ર : ઉ. મણિધાવ નભુભાઈનું ચેતનશાસ્ત્ર
 ગ નીતિ : ઉ. ગો. દા. દેસાઈનાં નીતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો
 ઘ ધર્મ : ઉ. આઈઝલ, કુરાન
 ઙ હિંદુધર્મ : ઉ. વેદ, પુરાણ વગેરે

ચ વિજ્ઞાન

- ચ ગણિત અને જ્યોતિષ : ઉ. વાસ્કરાયાર્થનું હીલાવતી અને વરાહ-
 મિહિરની જ્યોત્સંહિતા
 છ આધિકૃતિ : ઉ. જનીનું ઉબાસાસ્ત્ર
 જ નૈસર્ગિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર : ઉ. ઠાકરનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર
 ઘ માનવજાતિશાસ્ત્ર : ઉદા. નવસારી પ્રાંતની કાળીપરજ
 ઙ વૈદક : ઉ. આર્યાભટ્ટ

ઢ સામાજિક શાસ્ત્રો

- ઢ સામાજિક શાસ્ત્ર (સાધારણ) : સંસારમુધારો ઉદા. સંસારમાં
 સ્ત્રીની પદવી
 ઠ રાજ્યપદ્ધતિ અને કાયદા : ઉદા. ફ્રાન્સદારી કાયદાનું પુસ્તક
 ઢ રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર : ઉ. દેશીરાજ્યોનો કારભાર
 ઢ શિક્ષણ : ઉ. મ. ર. ભટ્ટનો શિક્ષણનો ઇતિહાસ
 ણ અર્થશાસ્ત્ર : ઉ. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ

ત કલાઓ

- ત ઉપયુક્તકલા : ઉદા. સીમેન્ટ બનાવવાનો હુન્નર
 ય ખુશ્કી અને તરી : (ફ્રાન્સ અને આરમાર)
 દ કીડા વિનોદ : ઉ. દેશી રમતો
 ઘ લલિત કળા : ઉ. ભરતચંદ્રનું ઇતિહાસ
 ન ... ..

પ ભાષાસાહિત્ય

- પ ભાષાશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ, ઇતિહાસ વ.)

- ક અલંકારશાસ્ત્ર : ઉ. અલંકારચંદ્રિકા (સવિતાનારાયણકૃત)
 ચ કાવ્ય, પ્રાચીન વાચિક ને આધ્યાત્મિક : ઉ. અખાની કવિતા
 જ કાવ્ય, અર્વાચીન અને ઐહિક (secular poetry) : ઉ.
 સ્નેહમુદ્રા, નાનાનાના રાસ
 ણ નાટક : ઉ. કાન્તા અને ઇન્દુકુમાર
 ય નવસંસ્થા : ઉ. સરસ્વતીચંદ્ર
 ર કાવ્યનાટક અને નવસંસ્થાઓ બિન્ન ગદ્યસાહિત્ય (નિર્ગંધો,
 ગુણદોષવિવેચન, વગેરે) : ઉ. દયારામનો અક્ષરદેહ
 લ ગુજરાતી સિવાયનાં ખાસ મૂળ સાથે લાપાંતરો : ઉ. ડૉ. ડ.
 દુવંશત ગીતગોવિંદ
 વ ...

શ ઇતિહાસ, પ્રવાસ, ભૂગોળ, જીવનચરિત્ર વગેરે

- ક સર્વસાધારણ ઇતિહાસ : ઉ. મહાપતરામકૃત જગતનો ઇતિહાસ
 ધ પૌરસ્ત્ય ઇતિહાસ : ઉ. ભટ્ટનું ઇજ્ઞા
 સ ભારતીય ઇતિહાસ : ઉ. ભટ્ટનું ભારતીય સામ્રાજ્ય
 હ પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ : ઉ. મહાપતરામકૃત ચીમ દેશનો ઇતિહાસ
 ળ ભૂગોળ, સ્થળચર્ચા, પ્રવાસ : ઉ. નંદકુંવરજીનું ગોમંડળ-
 પત્રિકામણી
 ઙ ચરિત્રસંગ્રહ : ઉ. મગનલાલ નરોત્તમ પટેલનું મહાજનમંડળ
 ઞ ચરિત્ર : ત્રિપાઠીની લાલાવતીજીવનકથા